

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

С.О. БЕЛЯЄВА, А.І. КУБИШЕВ

ПОСЕЛЕННЯ
ДНІПРОВСЬКОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
X-XVст.

*(за матеріалами поселень
поблизу сіл Комарівка та Озаричі)*

У монографії в повному обсязі публікуються матеріали розкопок сільських поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі. Матеріали, здобуті під час археологічних досліджень комплексів цих поселень, свідчення писемних джерел дозволяють вивчити питання історичної географії, економіки та культури сільського населення X — XV ст.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології НАН України

Редакція видань
історично-культурної спадщини України

Редактор *В. В. Матусевич*

$\frac{050400000-053}{221-95}$ 66 -94

ISBN 5-12-004294-5

© С. О. Беляєва, А. І. Кубишева, 1995

ПЕРЕДМОВА

Актуальним завданням давньоруської археології є вивчення селищ. Для цього насамперед необхідно створити належну джерелознавчу базу досліджень: провести польові роботи, описати та реконструювати пам'ятки, опублікувати їх, тощо. Мета даної праці — запровадження до наукового обігу матеріалів двох поселень Дніпровського Лівобережжя, їх систематизація, хронологічна класифікація, а також загальний аналіз археологічних джерел, характеристика господарства, розв'язання питання про історичну долю поселень.

1963 р. під час розвідок в зоні спорудження Канівського водосховища Д. Т. Березовцем та Є. О. Петровською було відкрито поселення поблизу с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області. В експедиції, що працювала під керівництвом В. Й. Довженка, брали участь П. П. Толочко, В. К. Гончаров, А. І. Кубишев, В. Д. Дяденко та інші дослідники. Під час роботи експедиції з 1964 по 1968 р. здійснювалися стаціонарні розкопки пам'ятки, що складалась з поселення та могильника. Дослідження поселення здійснено під керівництвом А. І. Кубишева, один рік — П. П. Толочка. Розкопки могильника проводили Д. Т. Березовець та В. Д. Дяденко. Комплексне вивчення дало можливість одержати велику та різноманітну інформацію, а також створити уявлення про різні аспекти історичного розвитку поселення.

Короткі повідомлення інформаційного характеру друкувалися вже з перших років від початку розкопок¹. В. Й. Довженок використав деякі результати досліджень при вивченні соціально-економічного розвитку давньоруських поселень й поклав їх в основу палеоекономічних підрахунків². Крім того, матеріали Комарівського поселення разом з матеріалами інших пам'яток дозволили В. Й. Довженку та П. П. Толочку запропонувати новий підхід до характеристики демографічної ситуації, що склалася у Середньому Подніпров'ї в епоху феодальної роздробленості, а саме, у другій половині XIII — XIV ст., а також висловити думку про тяглість давньоруських традицій в цей період³.

Деякі спроби узагальнення результатів досліджень Комарівського поселення зроблено також А. І. Кубишевим⁴, проте вони досить стислі щодо величезного матеріалу пам'ятки. Маловідомим залишається склад речових знахідок, специфіка житлово-господарських комплексів, не розроблено хронологію пам'ятки.

Поселення поблизу с. Озаричі відкрили 1971 р. місцевий краєзнавець Б. П. Філіпенко та С. О. Беляєва. Розкопки пам'ятки здійснювалися протягом 1971 — 1975 рр. Основні результати викладено у статтях та монографії, присвяченій історично-культурному розвитку Південної Русі другої половини XIII — XIV ст.⁵ Проте повної публікації матеріалів все ж не було здійснено. Особливо це стосується житлово-господарчих споруд, матеріалів давньоруського, а також різночасових знахідок більш ранніх хронологічних періодів.

Відсутність повної археологічної публікації результатів розкопок поселення значно ускладнює користування матеріалами, затримує процес запровадження їх до наукового обігу, співставлення з іншими давньоруськими пам'ятками. Обидва поселення обіймають значний хронологічний діапазон, на їх території знайдено ґрунтовні матеріали для хронологічних класифікацій археологічних джерел X — початку XV ст.

Ми сподіваємось, що запропоноване читачеві дослідження археологічних матеріалів Озаричького та Комарівського поселень дозволить заповнити ще одну прогалину у вив-

ченні пам'яток селищного типу, повніше висвітлити окремі етапи історії населення Дніпровського Лівобережжя.

¹ *Кубишев А. І.* Розкопки поселення X — XV ст. біля с. Комарівка // АИУ, 1965 — 1966 рр. — Вып. 1. — С. 24 — 27; Його ж. Раскопки средневекового поселения XI — XV вв. у с. Комаровка // АИУ, 1967 — 1968 гг. — Вып. 2. — С. 49 — 51; Його ж. Исследования Комаровского поселения X — XV вв. в 1968 г. // АИУ, 1968 — 1969 гг. — Вып. 3. — С. 239 — 242.

² *Довженко В. И.* Некоторые вопросы археологического изучения древнерусского села домонгольского времени // I Międzynarodowy kongres archeologii słowianskie, Warszawa, 14 — 18 IX. 1965. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968. — Т. 9. — S. 3; Його ж. Давньоруське село // Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1, кн. 1. — С. 293 — 296; Його ж. Древнерусское село // История Украинской ССР. — К., 1981. — Т. 1, кн. 1. — С. 321 — 324.

³ *Довженко В. И., Толочко П. П.* Киев и Южная Русь в эпоху феодальной раздробленности // Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових досліджень 1970 — 1971 рр. на території України). — Одеса, 1972. — С. 48 — 50; Довженко В. И. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 76 — 82.

⁴ *Кубишев А. І.* Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції // Укр. іст. журн. — 1969. — № 8. — С. 158 — 159; Його ж. Комарівське поселення XI — XV ст. // Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970 — 1971 рр. на території України). — С. 339 — 341.

⁵ *Беллева С. О.* Разведка на р. Сейм // АО 1971. — М., 1972. — С. 313; Її ж. Раскопки средневекового поселения на р. Сейм // АО 1973. — М., 1974. — С. 248; Її ж. Розкопки поселення кінця XIII — XIV ст. на Сумщині // Археологія. — 1974. — 1 (13). — С. 98 — 102; Її ж. Раскопки поселения XII — XV вв. на Сумщине // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. — К., 1975. — Ч. 3. — С. 92; Її ж. Работы с Посемь // АО 1975. — М., 1976. — С. 306; Її ж. Про середньовічне чавуноливарне виробництво // Археологія. — К., 1977. — № 23. — С. 78 — 87 (у співавторстві з Д. П. Недопакою і Н. П. Москаленко); Її ж. О металлообработке в XIII — XIV вв. в Посеймье // Археологические исследования на Украине в 1976 — 1977 гг.: Тез. докл. — Ужгород, 1978. — С. 107 (у співавторстві з Д. П. Недопакою); Її ж. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм // Археологія. — К., 1979. — № 29. — С. 98 — 108; Її ж. Про основні принципи датування південноруських пам'яток XIII — XIV ст. // Археологія. — К., 1979. — № 31. — С. 36 — 45; Її ж. Проблема преемственности древнерусской материальной культуры с культурой южнорусских земель второй половины XIII — XIV вв. // Тез. сов. делегации на IV конгрессе славян. археол. — София, 1980; М., 1980. — С. 56; Її ж. Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. — Киев, 1982. — 118 с.

РОЗДІЛ І

ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ СЕЛА КОМАРІВКА

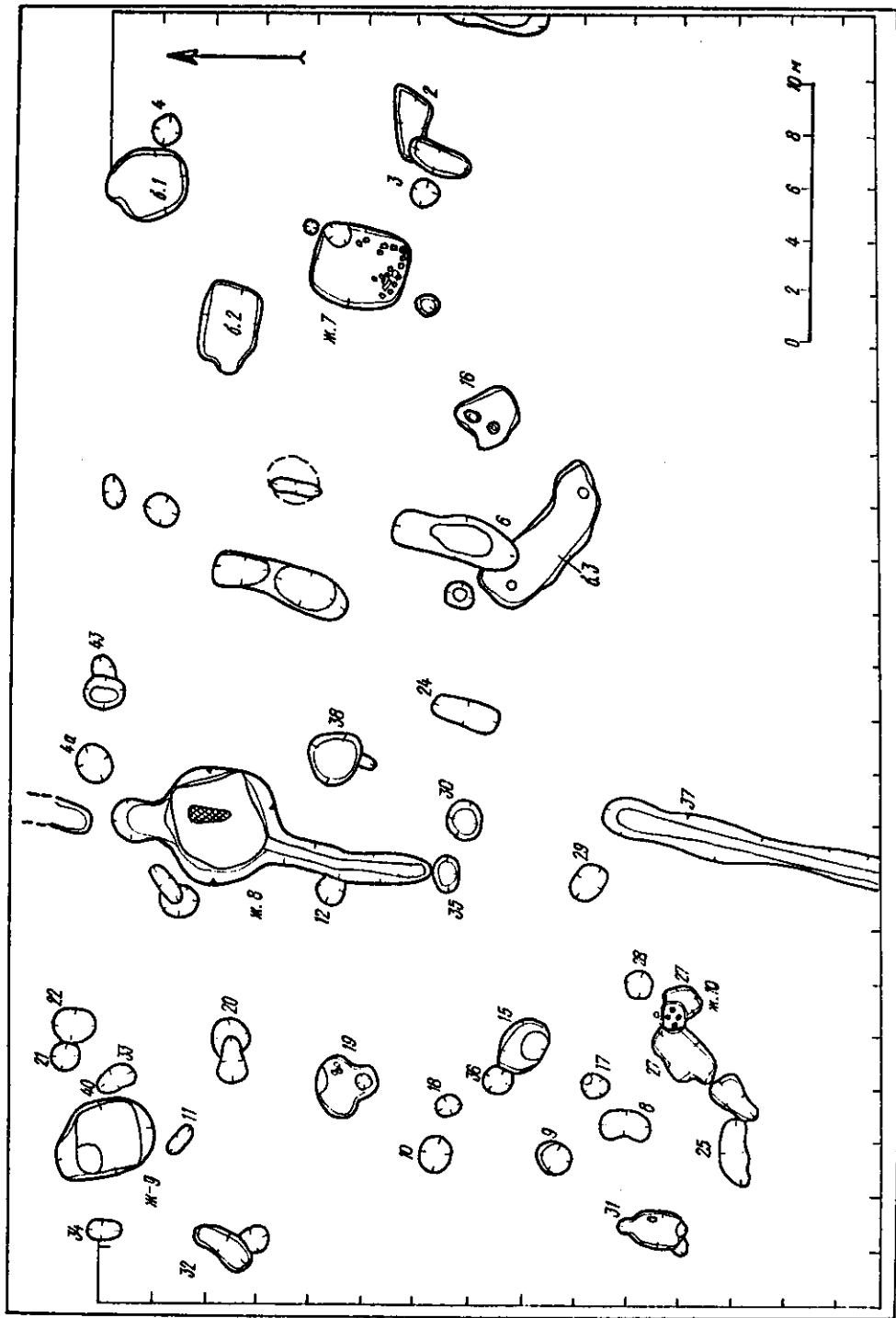
1.1. Топографія, характеристика культурного шару, планування

Поселення розташоване за 6 — 7 км на південний захід від с. Комарівка Переяслав-Хмельницького району Київської області в урочищі Васильків на березі затоки Дніпра в його лівобережній заплаві.

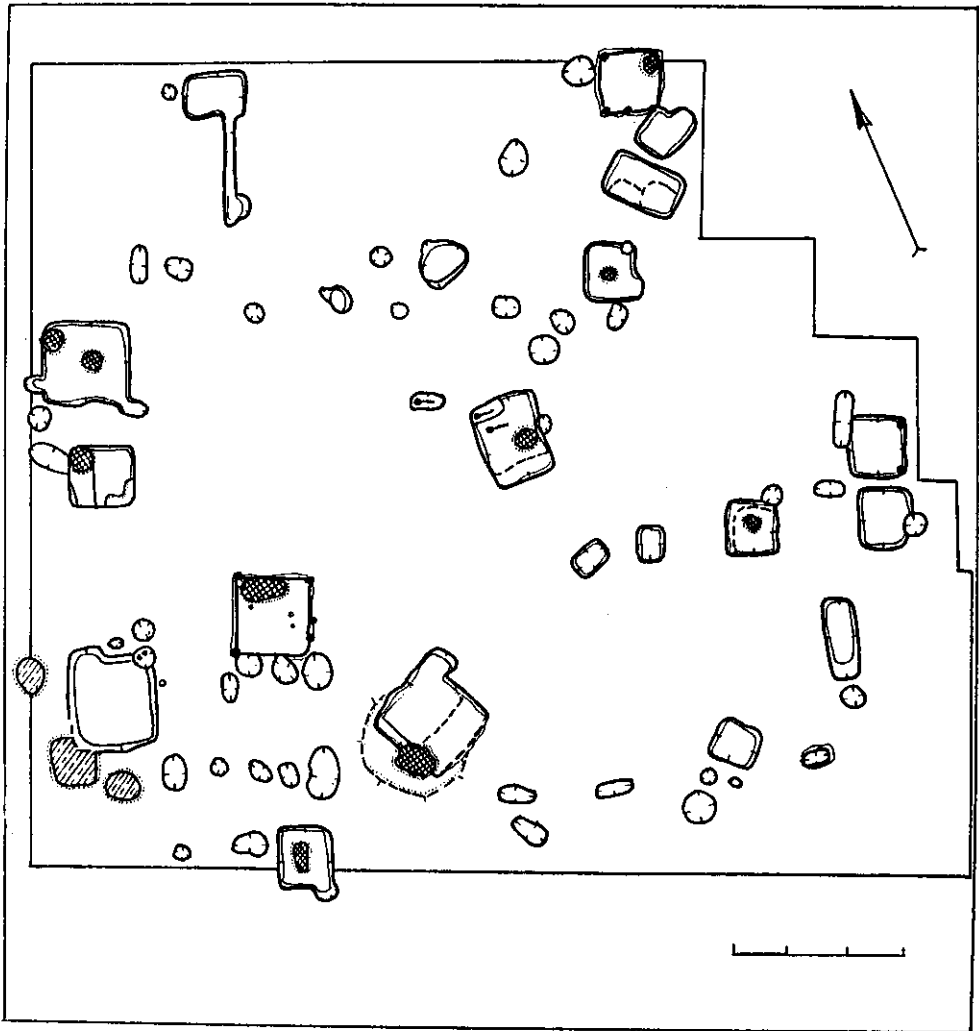
Після його відкриття на підставі великої кількості матеріалу, зібраного на поверхні пам'ятки, навесні 1964 р. було закладено шурфи у різних частинах поселення, що свідчили про непогану збереженість культурного шару і доцільність стаціонарних розкопок. У центрі поселення, ближче до його південно-західної частини, зафіксовано декілька поховань, пошкоджених оранкою. Встановлено, що поселення займало підвищення у заплаві, яке на заході наближається до затоки Дніпра. Площу підвищення обмежено пониззями та болотами, що поросли змішаним лісом та кущами. Крім того, в затоку впадає невеличкий потік, який фіксує північний кордон підвищення у заплаві, де знаходиться поселення. Заплава протоки сягає 20 — 40 м завширшки, у течії протоки є декілька невеликих водоймищ. Заплавне лівобережне підвищення простяглося з півдня на північ на відстань до 1 — 1,5 км. За північною межею підвищення, якою є протока Васильків, лука з озерами, за якими дубовий ліс Гравщина. На заході цей ліс наближається до іншої затоки Дніпра — Біловоду, яка знаходиться на відстані 1,2 км від затоки Васильків, Біловод простягається з півночі на південь на відстань 2 — 3 км, згодом різко повертає на заході і зливається з протокою Васильків. Пониззя, яке охоплює простір за заплавленим підвищенням, де розташоване давньоруське поселення, простягається на схід, і обмежує поселення з півдня. Західні кордони поселення визначаються берегом протоки Васильків, за яким у північно-східному напрямку до південних околиць с. Комарівка (хут. Чаплин) тягнеться сінокосний луг.

Після рекогносцирування та закладення розвідкових шурфів, розпочалися розкопки поселення. За методикою стаціонарних досліджень — це розкопування траншеями, а потім розкриття тих чи інших об'єктів, знайдених у траншеях. На жаль, застосування цієї методики, хоч і дозволило відкрити велику площу, проте призвело до того, що частина об'єктів лишилася недослідженою. 1964 р., по-перше, було закладено траншею № 1 біля північної частини підвищення, тобто північної околиці поселення. Її довжина 150 м, ширина 1,5 м. Поруч з траншеєю № 1 закладено ще три траншеї, аналогічні за орієнтацією і розмірами (траншеї № 2, 6, 7). Згодом за допомогою прирізок до траншей вони були з'єднані, і зрештою відкрито ділянку І. У північній частині закладено траншеї № 8, 9, 10, 11, 12. Під час робіт досліджено велику площу між траншеями; частину траншей (№ 1, 2, 6, 7, 8, 12) об'єднано у ділянку, що продовжила вже розкрити ділянку І. Тут сконцентровано основні розкопки 1964 р., відкрито залишки шести жител, господарських будівель, а також декілька десятків господарських ям.

З метою встановлення східних кордонів поселення закладено траншею № 3 довжиною 210 м, що дала матеріали різних об'єктів та залишки семи поховань. Завдяки траншеї № 5 виявлено західні межі поселення. Напрямок західної межі збігається з береговою смугою затоки Васильків, орієнтованої з півночі на південь, довжиною 120 м, шириною 2 м, вона простягається на відстань 40 — 45 м від берега затоки Васильків. У культурному шарі траншеї зосереджено матеріали черняхівської культури. Крім того залишки поселення черняхівської культури зафіксовано у 400 — 500 м від затоки на північний схід. На відстані 250 м від

Мал. 1. Комарівка. План ділянки I, розкоп 1965 р.

Мал. 2. Комарівка. План ділянки I, розкоп 1966 р.

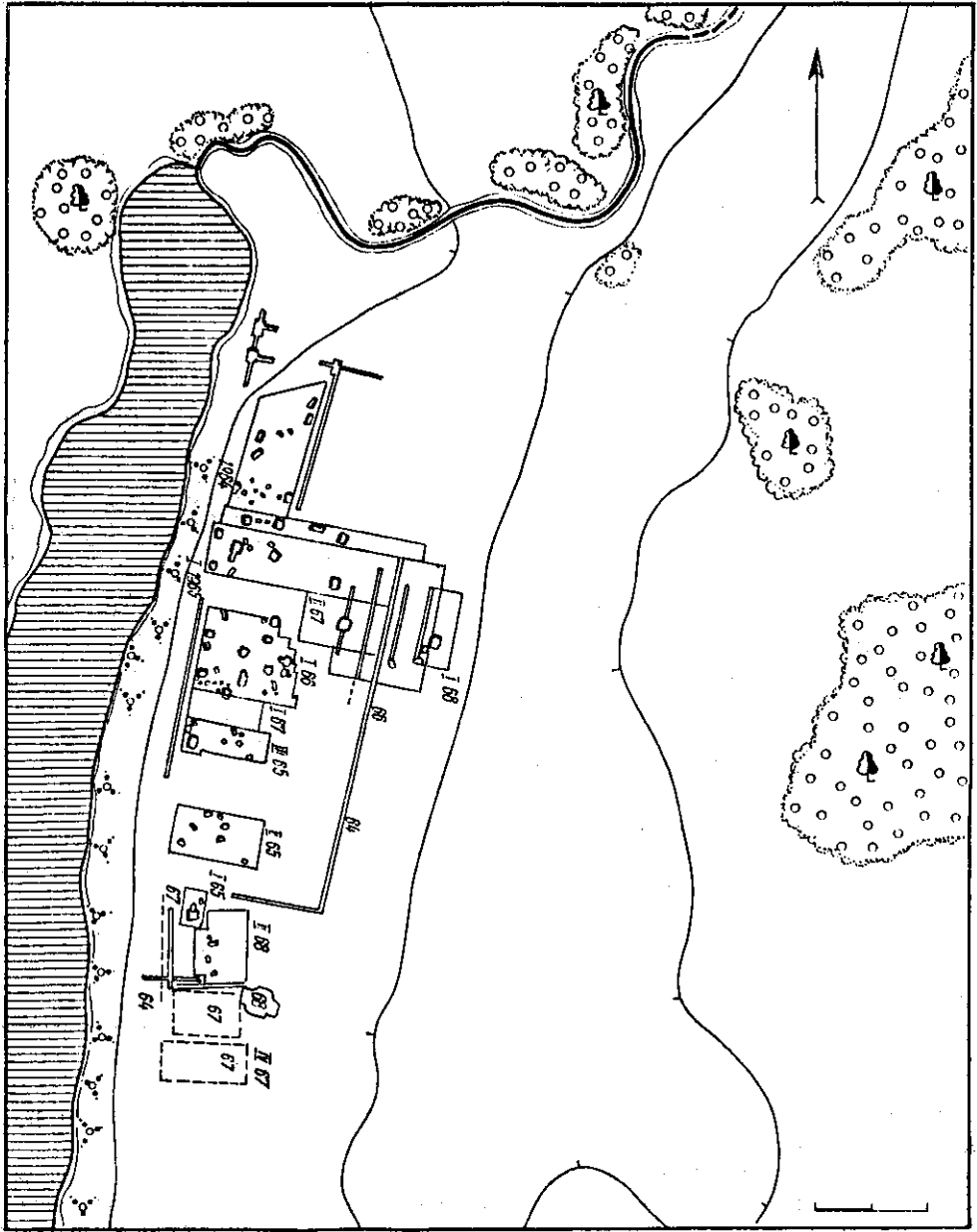
траншеї № 5 розташована траншея № 4. Вона перпендикулярна до берега затоки Васильків і має довжину 45 м.

1965 р. до ділянки 1964 р. заплановано новий розкоп, орієнтований за сторонами світу. Меншими сторонами розкоп підходить до межі ділянки I, його довжина 160 × 100 м за сторонами світу. Розкоп розташований вздовж берега затоки Васильків майже паралельно дорозі. Крім того, у зв'язку з перспективністю траншеї № 5 і вартими уваги знахідками ліпної кераміки VI — VII ст. тут закладено невеликий розкоп.

З метою дослідження невеликої південної частини поселення, а також встановлення його південних кордонів, закладено новий розкоп — ділянка 2, розмірами 40 × 60 м за сторонами світу. Спочатку на ділянці було закладено кілька траншей. Як свідчать результати досліджень, тут об'єктів виявлено значно менше, ніж на ділянці № 1, тобто у південній частині поселення знаходилися переважно різні ями та будівлі.

У центральній частині поселення, на підвищенні, закладено ділянку III, яка також складалася з паралельних траншей. Площа ділянки 12 × 43 м за сторонами світу. Заселення центральної частини менш інтенсивне ніж у північній. Крім одного житла та господарської будівлі ця ділянка мала лише залишки 13 ям (мал. 1).

1966 р. з метою подальшого дослідження планування поселення передбачалося вивчення ділянки між розкопами № 1 і 3, що було запроваджено у польові роботи

Мал. 3. Комарівка. Загальний план розкопів.

минулого року (мал. 2). Крім того, тривали розкопки могильника, встановлювалися його кордони, для чого закладено траншею, що перетинала площу пам'ятки з півночі на південь. Довжина траншеї до 100 м, у ній простежено декілька дитячих та десятки поховальних ям, в цілому понад 30 поховань дорослих та дітей.

1967 р. тривали роботи по встановленню кордонів могильника шляхом подальшого закладання траншей. Розкопувалися південна та центральна частини поселення: ділянки I, II у центральній частині, загальна площа яких становить близько 3500 м². З південного боку поселення закладено ділянки III — V.

1968 р. розкопки відбувалися у східній та центральній частинах пам'ятки, загальною площею майже 2500 м².

Таким чином, за роки розкопок встановлено розміри поселення та могильника в цілому: приблизно 10 га з них розкопано 3,5 га. Повністю розкрита північна, частково західна та центральна частини поселення (мал. 3). Культурний шар Комарівського поселення має різну потужність. В середньому вона становить 0,4 —

0,5 м, однак у місцях розташування житлово-господарських споруд та ям — приблизно 0,8 — 1 м, подекуди сягає 2 м. Простежено, що на глибині 0,35 — 0,5 м залягає гумусовано-алювіальний шар чорного кольору, нижче, на глибині 0,45 — 0,85 — алювіальний шар сіро-жовтого материкового піску. В деяких місцях шар гумусу досягає 0,2 — 0,3 м, але більша частина поселення має потужніший культурний шар. В цілому, для досліджуваної території, характерні гумусові піщані ґрунти, що характерно для лівобережної заплави Дніпра.

Розташування жител та господарських приміщень свідчить про планування поселення, відповідно до ландшафтних умов, вздовж затоки Васильків. Поселення багатощарове, різночасове. Насиченіший культурний шар і найбільша кількість виявлених будівель припадають на давньоруський час, слідом йдуть нашарування другої половини XIII — XV ст. Частина матеріалів і навіть деяких споруд, належить до більш ранніх періодів: доби бронзи, зарубинецької, черняхівської та пеньківської культур, що свідчить про існування поселення протягом тривалого часу. В зв'язку з тим, що пропонується читачеві дослідження присвячено переважно давньоруському періоду та матеріалам другої половини XIII — XV ст., вважимо за потрібне розпочати опис саме з них.

1.2. Поселення давньоруського часу

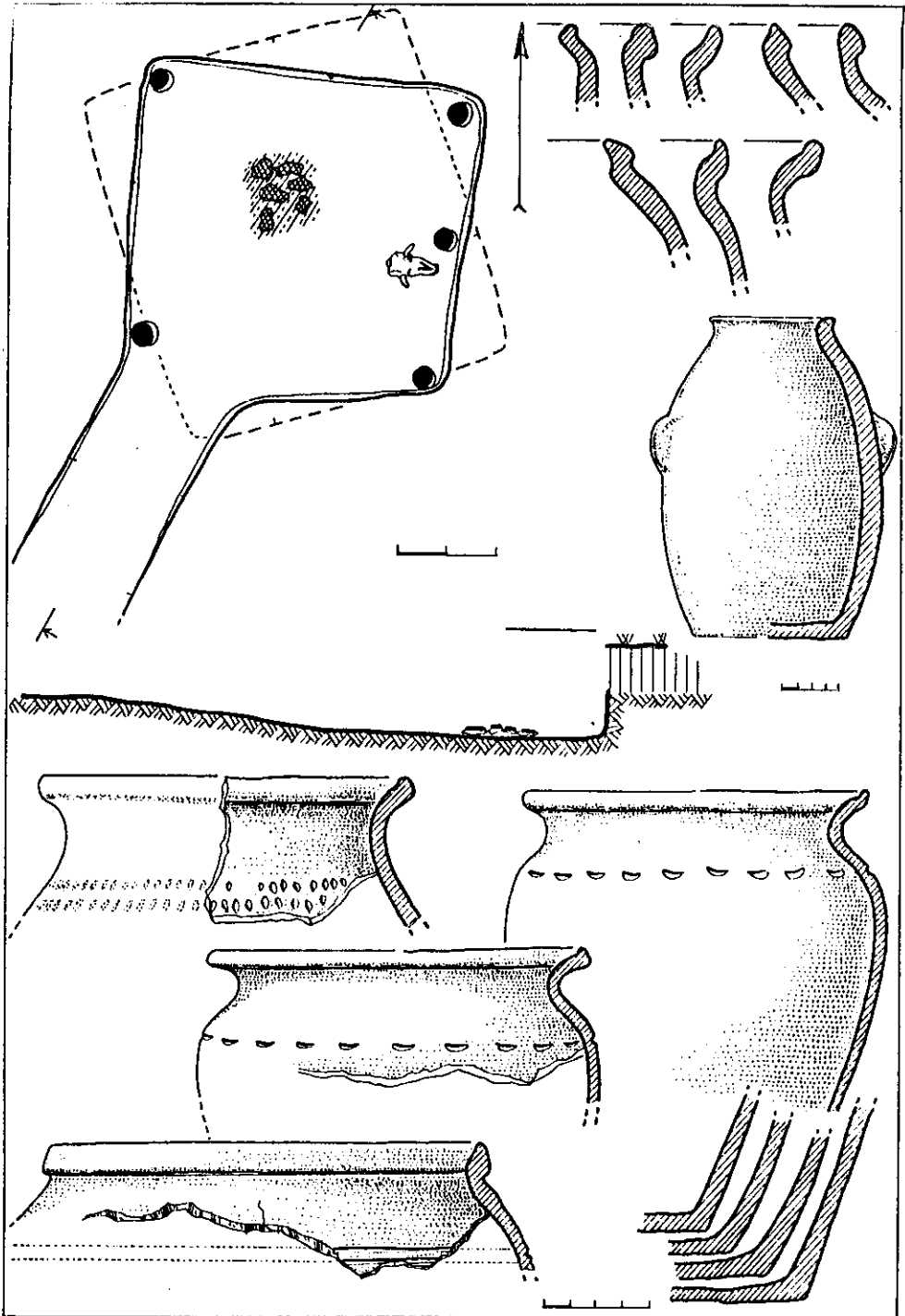
Селище давньоруського часу практично займало всю площу пам'ятки, тобто становило до 10 га. Проте культурний шар, пошкоджений оранкою, поселенням другої половини XIII — XV ст. та могильником зберігся нерівномірно. Набагато краще він простежений у північній частині поселення, у місцях розташування житлово-господарських комплексів, які зафіксовані одразу ж під орним шаром.

1.2.1. Житла та господарські споруди

У більшості випадків житла були розташовані рядами на відстані 20 — 25 м одне від одного і становили єдиний житлово-господарський комплекс, до якого входили житла, господарські споруди, ями. Найкомпактніше розташування давньоруських жител зафіксовано у північній частині поселення, тоді як в центрі житла значно пошкоджені середньовічним могильником.

Житло 1* розташоване у північній частині поселення на ділянці I (розкоп 1964 р.), заповнення котловану зафіксовано на глибині 0,45 — 0,5 м у траншеях 1 і 2. В плані воно мало квадратну форму розміром 3 × 3 м (мал. 4). Вхід до нього довжиною до 2 м виявлено у південно-західному кутку. Орієнтація за сторонами світу, конструкція зрубна. Підлога пролягає на глибині 0,65 м від нинішньої поверхні. Піч не збереглася, зафіксована лише обпалена обмазка в незначній кількості. Житло загнуло від пожежі, про що свідчить велика кількість обпаленої глини, деревини та дощок. У східному кутку знайдено верхню частину черепа корови, у заповненні житла — розтрощене жорно, залізний цвях, два ножі, астрагал, кераміка та кістки тварин. Серед керамічних виробів — уламки горщиків, у тому числі 11 вінець, 7 денець, 8 стінок (мал. 4). Орнаментация уламків — вертикальні смуги, нігтьові заглиблення. Діаметр вінець від 10 до 16 см. Край вінця має вигляд слабо визначеного манжета або валика відігнутого назовні. Діаметр денець — від 6 до 18 см. Одне денце має тавро, малюнок якого важко встановити, але, найвірогідніше, це коло. Тут знайдено, також, фрагмент нижньої частини ранньослов'янського ліпного горщика з увігнутим денцем, діаметром 14 см. У тісті горщика — шамот і дресва. Дуже цікавою є знахідка невеличкої амфори київського типу архаїчного вигляду з рівним денцем, трохи відігнутим назовні краєм вінця з двома вушками (мал. 4). Така амфорка датується серединою — початком другої половини XI ст. До цього ж часу належить і більшість кераміки, знайденої в житлі. За типологічними ознаками вона близька до типів 12, 15, згідно

* Нумерацію жител та споруд подано за звітом разом із загальною нумерацією об'єктів за весь час проведення робіт.

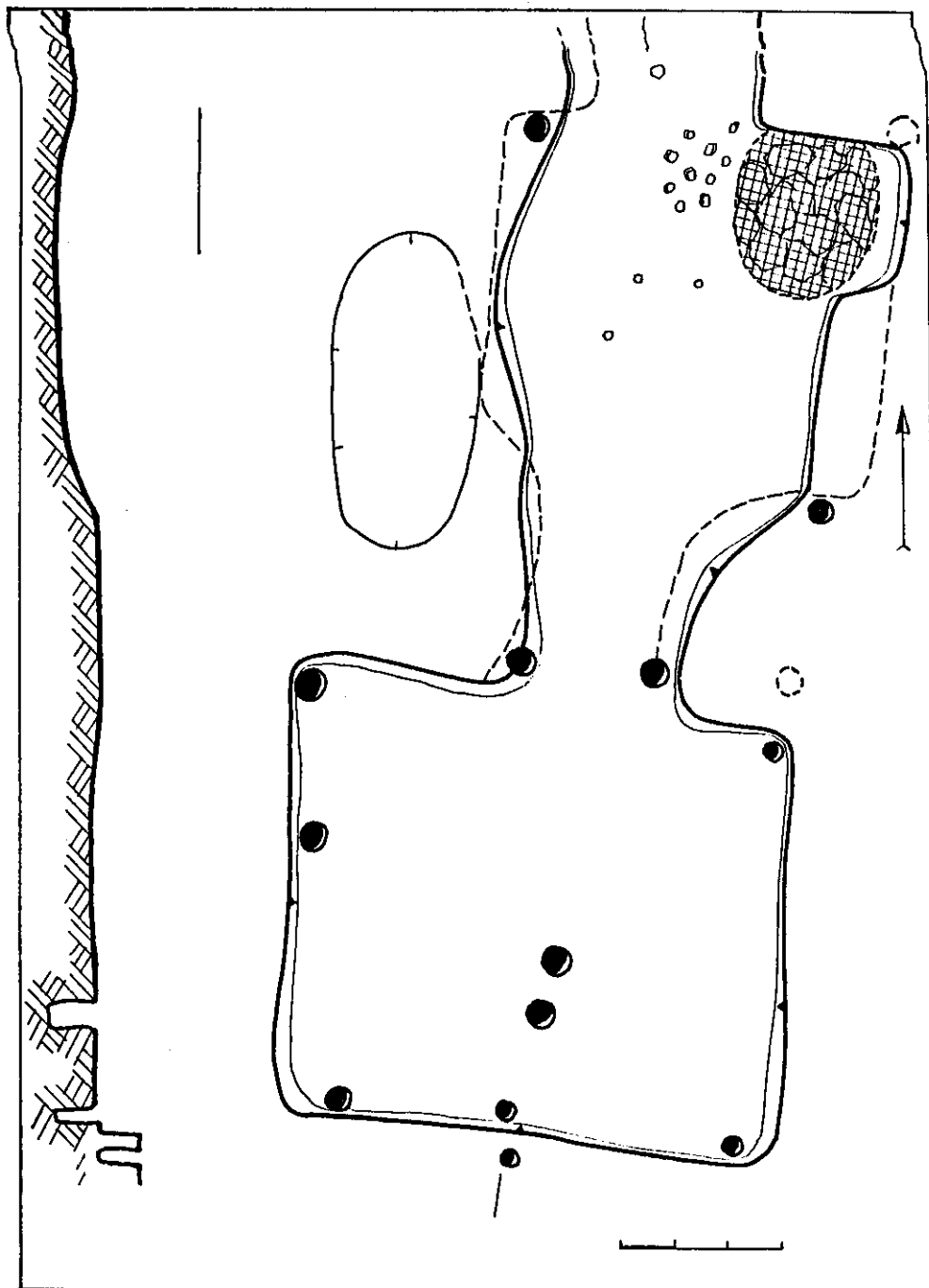

Мал. 4. Комарівка. Схема та керамічний комплекс житла 1.

з класифікацією М. П. Кучери ¹ і дуже схожа на керамічні вироби Ржищева (12, 15), за підрахунками Н. В. Блажевич ².

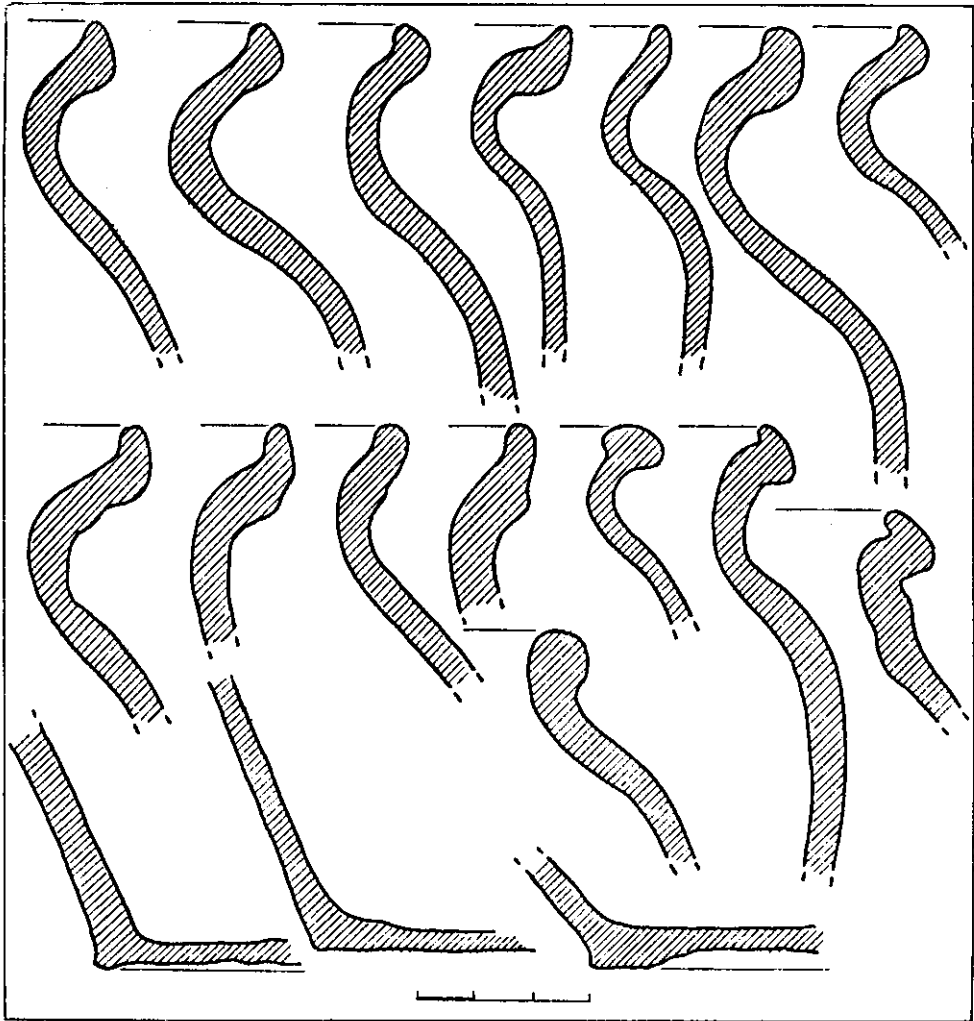
До цього ж житла належать дві господарські ями: овальна та округла (за звітом вони 2, 3) ^{*}.

^{*} Опис ям з території поселення подано у додатку 1.

Мал. 5. Комарівка. План житла 2.

Житло 2 розташоване у північній частині поселення, в тому самому ряді, що й житло 1, у траншеях 1, 2 на глибині 0,4 — 0,6 м, тобто на тому ж рівні що й попереднє (мал. 5). Складається з двох частин із заглибленою підлогою. Аналогічна структура житла нагадує відому з Вишгорода. Орієнтація — за сторонами світу. Перша частина невелика за розмірами, прямокутної форми у плані 3 × 2,4 м. Вхід у північній стінці, шириною 1,3 м, довжиною 1,4 м. Залишки печі простежено у північно-східному кутку в заглибленні, врізаному у куток. Піч мала дерев'яну основу, а поруч з нею у великій кількості траплялись шматки обпаленої глини червоного, жовтого та черно-брунатного кольору. Друга частина житла

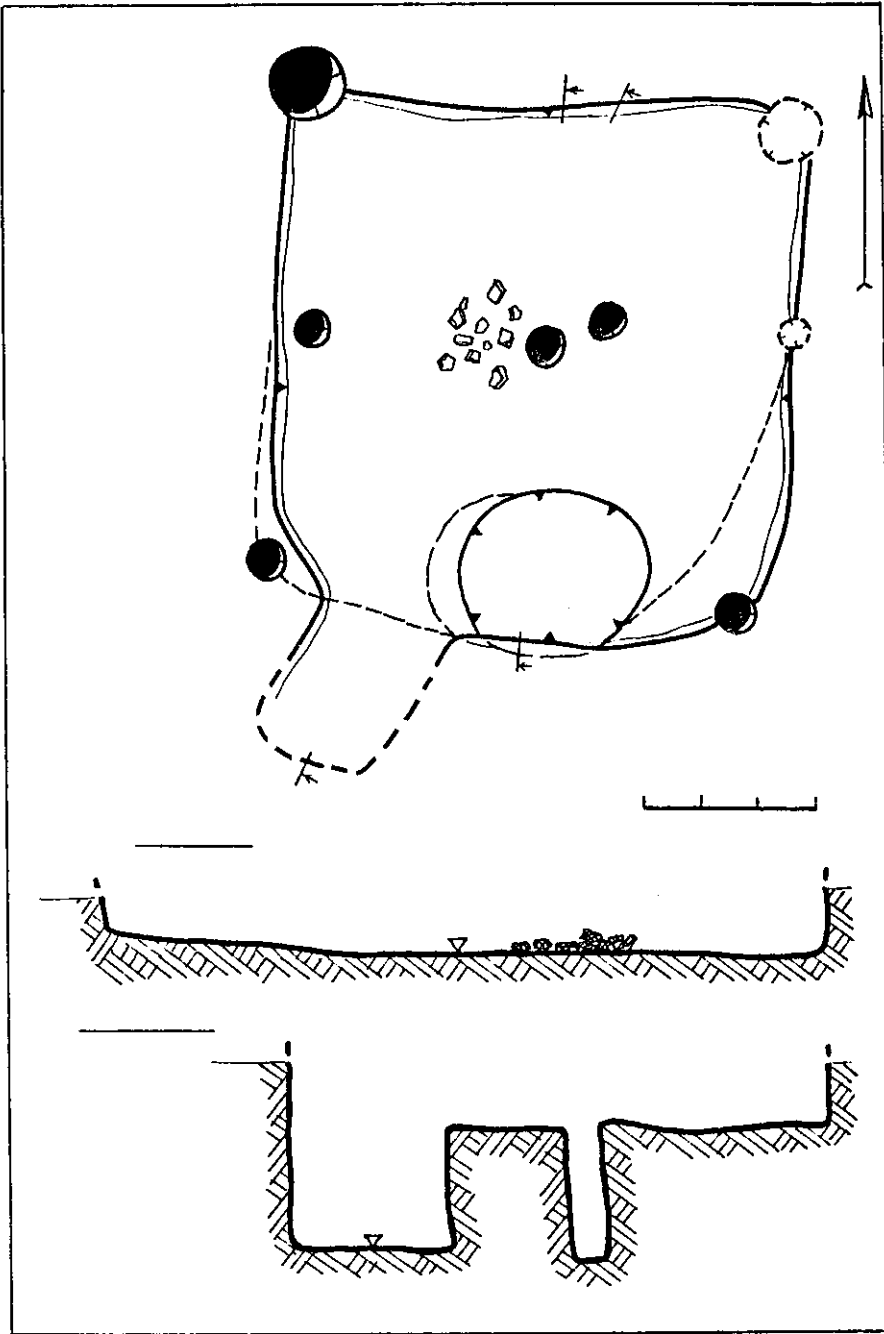

Мал. 6. Комарівка. Кераміка з житла 2.

пов'язана з першою переходом. Вона майже квадратна у плані й досить велика за розмірами — $3,8 \times 3,7$ м. У цій частині виявлено декілька ямок від стовпів, дві з яких знаходилися в центрі: стовпи, мабуть, підтримували дах споруди. Ямки від стовпів розташовано на відстані 0,3 м одна від одної. Заглиблення відповідно 0,4 — 0,5 м, діаметр — 0,3 м. Ямки від стовпів простежено також і в кутках приміщення, заглиблення 0,3 — 0,35 м, діаметр 0,2 — 0,25 м. Конструкція житла стовпова. Площа разом із входом та проходом становить близько 25 м^2 .

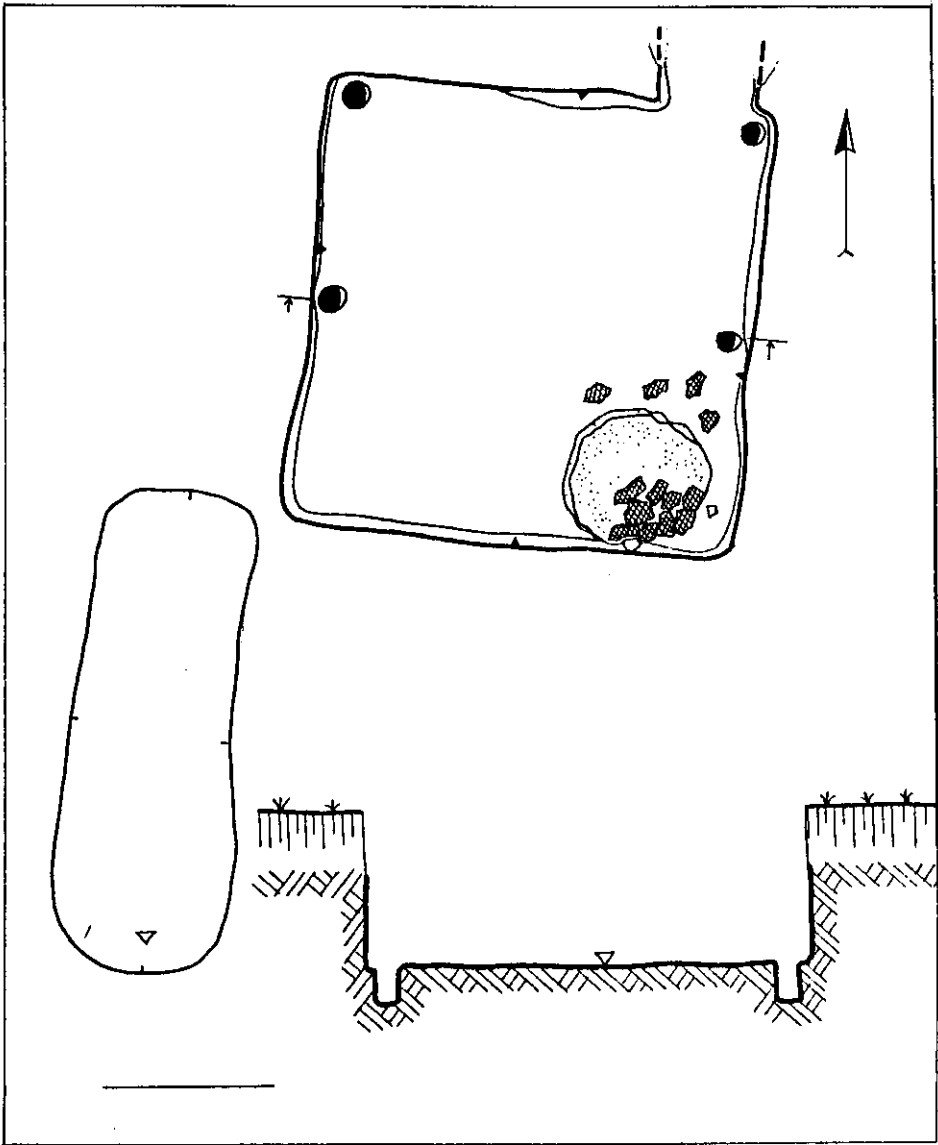
Житло 2 характеризується великою кількістю матеріалу, характер якого в обох частинах має певні відмінності. Зокрема в першій камері переважають керамічні вироби. Біля печі знайдено понад 30 фрагментів горщиків, датованих серединою — другою половиною XI ст., але не пізніше рубежу XI — XII ст. У заповненні та на підлозі також виявлено кераміку: фрагменти горщиків — більш як 100 уламків, дві ручки та стінку від амфор. Водночас зустрічаються матеріали XII ст. і пізнішого часу. Кераміка житла близька до типів 12, 15, 18 та їх модифікацій з Ржищева³ (мал. 6). Горщики прикрашено хвилею (два рядки) на плечиках або насічками по краю вінець, з них деякі вінця ангобовані. Діаметр вінця — від 13 до 26 см, але більшість горщиків мають вінця діаметром 22 — 26 см (мал. 6). Знайдено фрагмент глечика з гофроподібною верхньою частиною. У заповненні зустрічаються також поодинокі уламки посуду епохи бронзи.

У другій частині житла керамічних виробів небагато (близько 30 фрагментів на більшу, ніж у першій камері площу). Але тут знайдено господарський інвентар

Мал. 7. Комарівка. План житла 3.

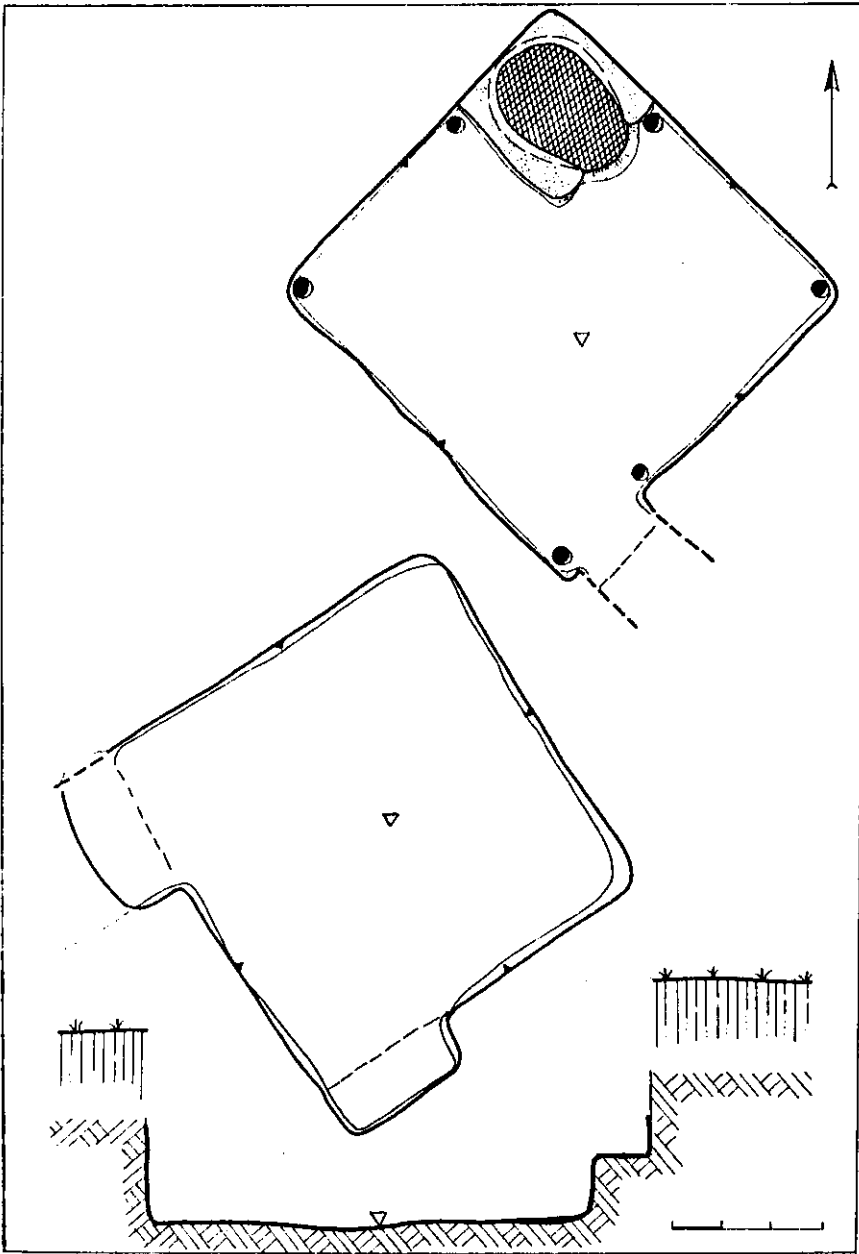
та знаряддя праці: три залізні ножі, стержень, три цвяхи, уламки залізної дужки та точила, глиняне лощило. Багато залишків косторізного виробництва. Крім вищезгаданих знарядь тут знайдено астрагал, оленячий ріг із слідами обробки, ікла кабанів (2), трубчасту кістку із слідами обробки, пиляну кістку та ін. Таким чином, житло 2 складалося з житлової та виробничої частин — косторізної майстерні, що є наочним прикладом розвитку житлово-господарської структури поселення. Поруч з житлом знайдено кілька господарських ям. В одній з них зафіксована кераміка доби середньої бронзи, в іншій — уламки давньоруського полив'яного горщика (26 фрагментів).

Мал. 8. Комарівка. План житла 5 та будівлі 2.

Житло 3 зафіксоване на відстані 22 м на схід від житла 2. Житло майже квадратної форми, розмірами 3,3 × 3,7 м (мал. 7). Пляму від нього простежено на глибині 0,45 м, аналогічно житлам 1,2. Орієнтовано за сторонами світу. Вхід у житло довжиною 1,4 м, шириною 1,2 м розташований у південній частині. За конструкцією житло дещо заглиблене у ґрунт, стовпової конструкції: виявлено ями від центральних стовпів, що підтримували дах, а також сліди бокових ям, що збереглися дуже погано. Їх глибина близько 0,7 м. У південно-східному кутку, праворуч від входу, знайдено господарську яму розмірами 1 × 1,4 м. Піч не зафіксовано, але мабуть від неї залишилися фрагменти глиняної обмазки та скупчення каміння. У житлі знайдено залізні цвяхи, фрагменти кераміки, кістки тварин. До житла належить господарська будівля (1), розташована на північний захід від нього у 8 — 9 м*. Вона наземна, розмірами 1,8 × 1,1 м, орієнтована за сторонами

* Опис господарських будівель безпосередньо зв'язаних з житлами подається разом з описом жител, інші будівлі описано далі.

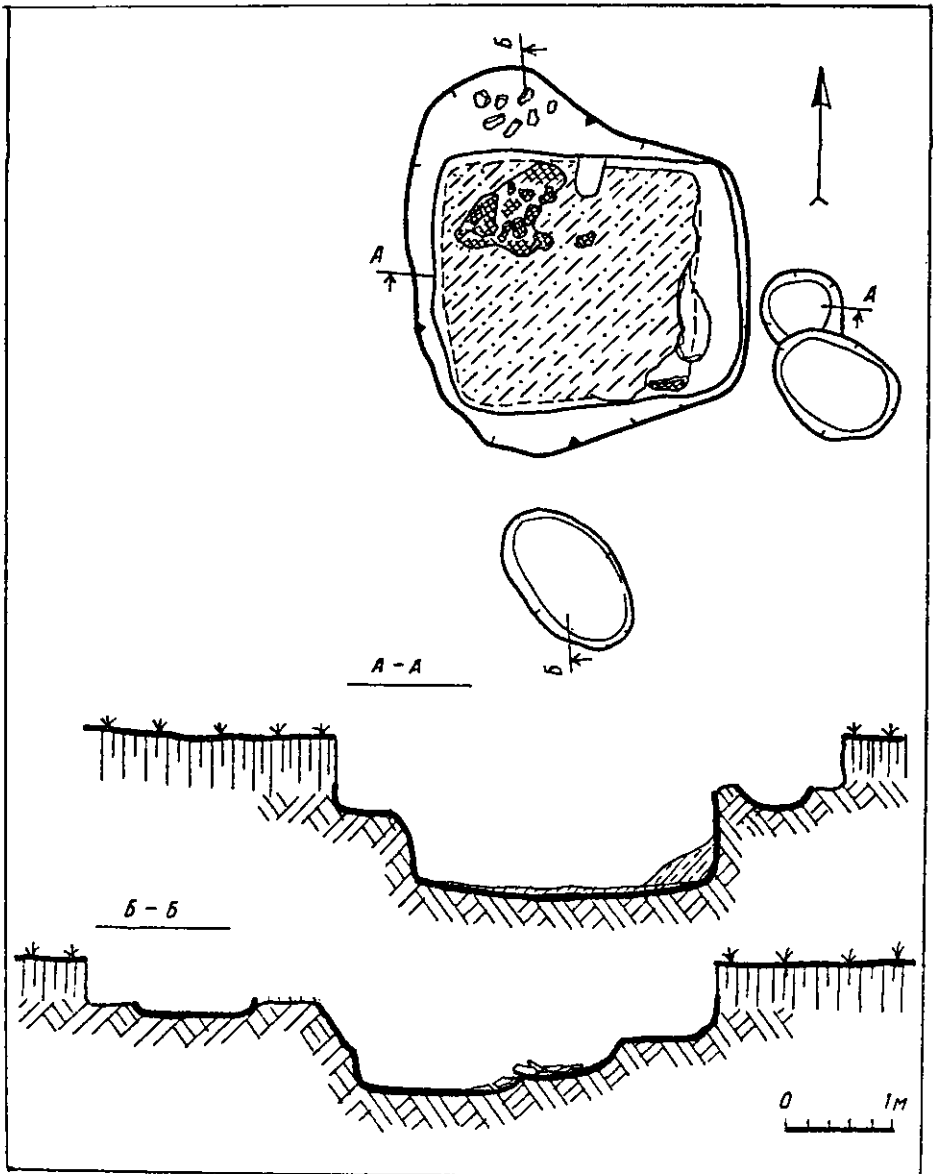

Мал. 9. Комарівка. План житла 6 та будівлі 4.

світу. Вхід до будівлі знаходиться у південно-західній частині, його довжина 1,5 м, ширина 0,5 м. Підлога простежена на 0,6 м від сучасної поверхні. У споруді знайдено досить різноманітний інвентар: трубчастий замок, кільце, долото, шиферне пряслице, декілька уламків кераміки.

Житла 1 — 3 створюють першу лінію забудови у північній частині поселення у напрямку схід-захід. Решта жител на цій ділянці належить до другої лінії, розташованої перпендикулярно першій.

Житло 4 зафіксоване у траншеї № 8 на глибині 0,7 м, орієнтовано по осі С — З. Воно прямокутне у плані, розмірами 3,4 × 2,7 м. У північно-східному кутку знайдено залишки печі: каміння, обпалена глина. У південно-східному кутку зафіксовано яму від кутового стовпа, що свідчить на користь стовпової конструкції житла. Під час очищення площі житла знайдено декілька залізних речей:

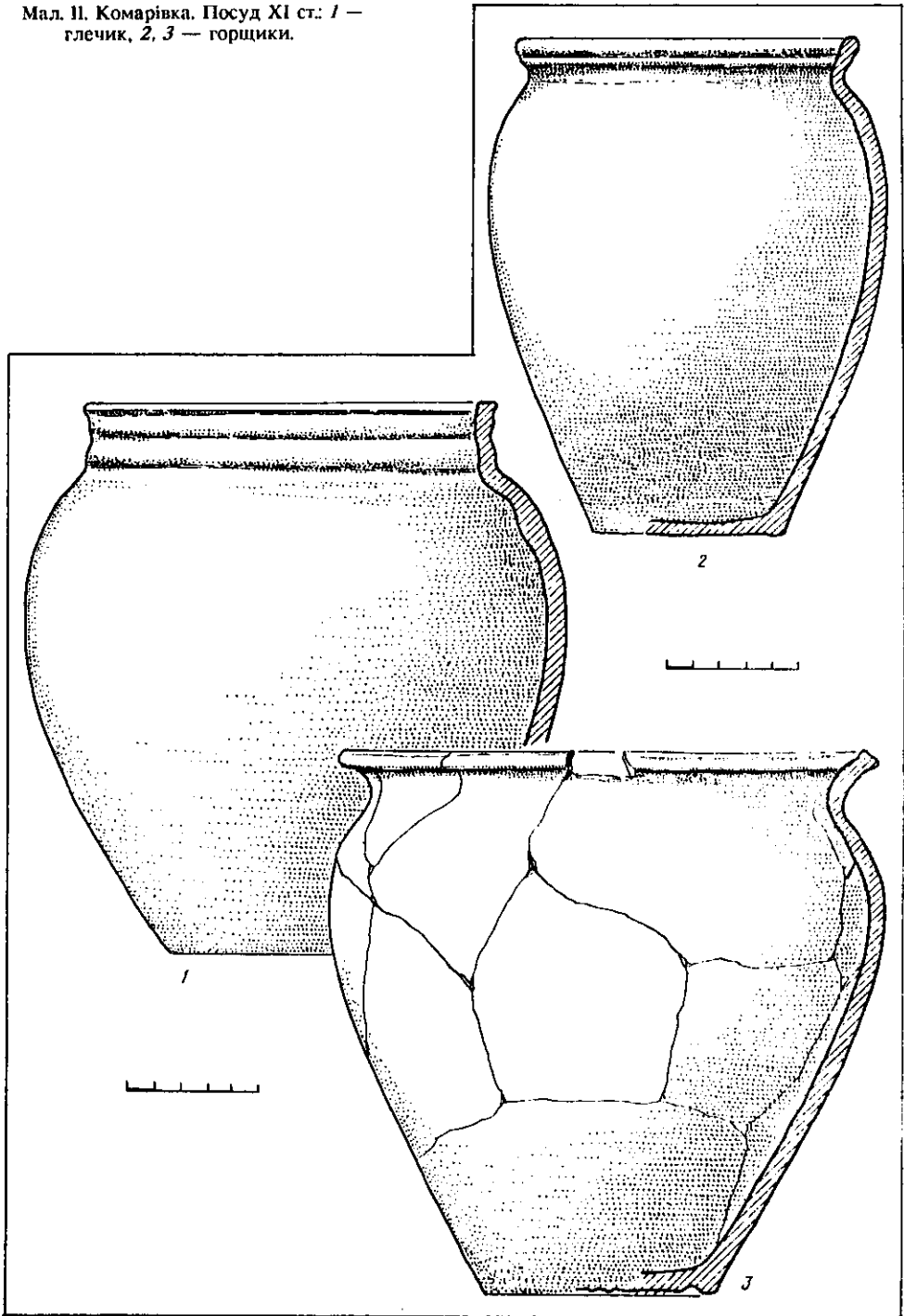
Мал. 10. Комарівка. План садиби житла 7.

ніж, пряжку, рештки кільця зі стержнем, скобу, а з керамічних виробів — фрагменти амфор, лінного (18 уламків) та гончарного посуду. Слід зазначити, що житло дуже погано збереглося.

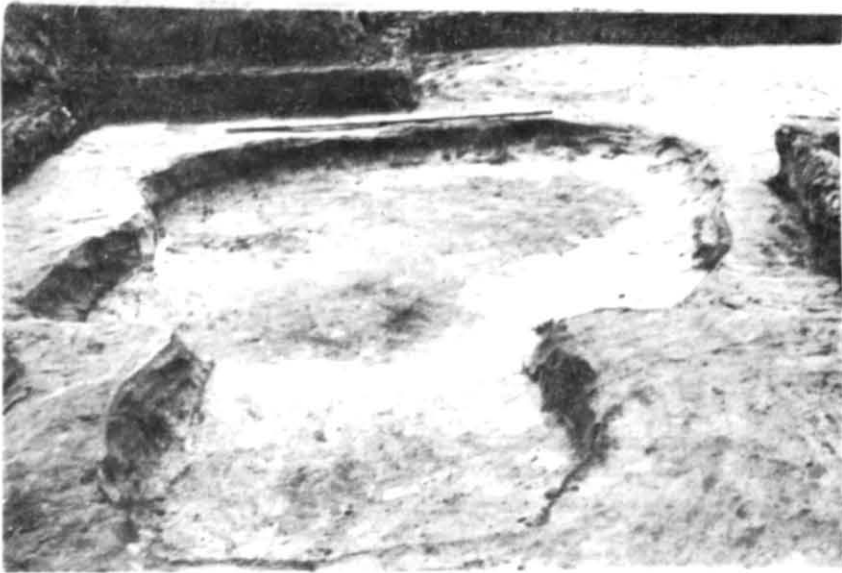
Житло 5 розташовано на відстані 22 м від житла 2 по лінії північ — південь, розмірами 3 × 3 м, орієнтоване за сторонами світу (мал. 8). Вхід знаходився у північно-східному кутку житла. На глибині 1 м виявлено залишки підлоги у вигляді глинобитної підмазки. Житло заглиблене. У південно-східному кутку зафіксовано сліди печі. На глибині 0,8 м розчищено незначні залишки череня, що мав типову темно-жовту кольорову гамму. Піч, мабуть, мала грушоподібну або овальну форму, розмір череня 1 × 1 м. Серед знахідок трапляються фрагменти кераміки, зокрема стінки та вінця лінного та гончарного посуду, кістки свійських тварин. Впритул до південної стінки житла розташована будівля (№ 2) господарського або виробничого призначення. Її розміри 3 × 1,2 м. У заповненні знайдено велику кількість шматків деревного вугілля. Можливо, ця споруда використовувалася для його зберігання. Поруч з житлом, на відстані 2,5 м виявлено також рештки маленької будівлі (№ 3).

Мал. 11. Комарівка. Посуд XI ст.: 1 — глечик, 2, 3 — горщики.

Житло 6 розташоване у північно-східному кутку північної частини поселення. На відміну від інших жител цієї ділянки воно непогано збереглося. Орієнтоване за сторонами світу. Це напівземлянка, спущена в лес на 1,2 м від сучасної поверхні, квадратна у плані, розмірами 3 × 3 м (мал. 9). Вхід виявлено у південно-західній частині житла. Підлога глинобитна, простежена по всій площі житла. Піч знаходилася у північно-східному кутку. За конструкцією піч глинобитна на дерев'яному каркасі. Черинь грушоподібної форми розмірами 0,65 × 0,8 м. Склепіння збереглося до висоти 0,45 м. Черинь кілька разів підмазаний глиною.

Мал. 12. Комарівка. Житло 9 (10).

Незважаючи на добру збереженість конструкції, у житлі знайдено мало речового матеріалу. Мабуть, воно було залишене мешканцями, які взяли найцінніші речі, тому у приміщенні трапилося лише кілька черпків та денце посудини з тавром.

На відстані 3 м від житла 6 на південний-захід від нього зафіксовано приміщення господарського призначення (№ 4), що безпосередньо складало з ним єдиний комплекс. Його розміри $3,2 \times 2,9$ м, вхід виявлено у північно-західному кутку (збереглися залишки східців у ґрунті). Слід відзначити, що всі житла другої лінії забудови трохи глибші ніж першої (найглибше з них житло 6), менші за площею — близько 9 м^2 й містять небагато матеріалу.

Житло 7 (9) зафіксовано у південно-східному кутку ділянки I (північна частина поселення). Воно невелике за розмірами — $2,8 \times 2,4$ м, орієнтовано за сторонами світу, напівземлянка зрубної конструкції, від якої збереглися обпалені колоди діаметром $0,25 - 0,3$ м. Вхід у вигляді сходинок, вирізаних у ґрунті, розташований у південному боці. Майже на всій площі житла розкидане каміння пісковика та печина, але найбільше скупчення залишків печі спостерігається у північно-західному кутку. Тут знайдено також фрагменти великої жаровні, виготовленої із глини зі значними домішками соломи. Жаровня мала високі бортики.

У житлі знайдено велику кількість фрагментів давньоруської кераміки в тому числі декілька розтросчених посудин, керамічний келих з ручкою, фрагмент амфорки київського типу з вушком, а також залізні цвяхи, кістки свійських тварин. До житла належать і господарські ями (№ 11, 22, 31) (мал. 10).

Житло 8 (12) збереглося дуже погано. Воно наземне, прямокутної у плані форми, розмірами $3,1 \times 2,9$ м, орієнтоване на південь — північ. Найвірогідніша зрубна конструкція. Підлога глинобитна, засвідчена на глибині $0,15 - 0,25$ м. Піч-кам'янка побудована із застосуванням глини, про що свідчить обпалене каміння та шматки печини. Її залишки розміром $0,6 \times 0,7$ м виявлені у північно-східному кутку. У північно-західному кутку знайдено два жорна, у заповненні та на підлозі — давньоруська кераміка XI ст., в тому числі глек з прямим рифленим вінцем (мал. 11, D) діаметром 23 см (діаметр денця 14 см, висота глека 30 см). Дуже близький до нього за аналогією є глек без ручки, відомий з розкопок Києва⁴. Житло загинуло від пожежі.

Житло 9 (11) розташоване на ділянці I. Воно наземне із заглибленням, майже квадратне у плані, підлога на глибині $0,55 - 0,6$ м. Житло орієнтовано за сторонами світу, розміром $3 \times 2,9$ м (мал. 12). У центрі приміщення є невелике заглиблення, можливо від опалювального пристрою, оскільки в його заповненні знайде-

но декілька камінців, шматочки обпаленої печини, а також дрібні уламки кераміки. Вхід у житло — з північної частини, його довжина по лінії північ — південь 1,6 м, ширина 1,55 м. У заповненні та на підлозі виявлено кераміку XI ст.

Житло 10 (14) виявлене на глибині 0,4 м. Воно прямокутної форми в плані, розмірами 4,5 × 5,0 м орієнтоване за сторонами світу. Житло наземне з дещо заглибленою підлогою, яку зафіксовано на 0,65 м від сучасної поверхні. Вхід виявлено у північно-західному кутку, розмірами 1,5 × 1,8 м. Піч не збереглася, її залишки простежено біля південної стінки у вигляді печини, попелу та деревного вугілля. Житло загинуло від пожежі, про що свідчить велика (розмірами 7 × 8 м) купа попелу, що не лише перекриває житло, а й виходить за його межі. Речей у заповненні та на підлозі знайдено дуже мало: кілька залізних цвяхів і незначні уламки кераміки. За типом та знахідками житло, найвірогідніше належить до XII ст.

Житло 11 (15). Заповнення котловану простежено на глибині 0,4 м, орієнтоване за сторонами світу. Воно квадратної форми, розміром 6 × 6 м. Контури входу до житла не простежені. Житло наземне з дещо заглибленою підлогою, виявленою на глибині 0,7 м. Піч зруйнована, але у північно-східному кутку вдалося виявити уламки печини, залишки попелу та вугілля. У північно-західному кутку знайдено яму розмірами 2,2 × 0,7 м, глибиною 0,65 м. Знахідок дуже мало: незначна кількість уламків кераміки XII ст., а також лощені черепки черняхівської кераміки.

До житла прилягають декілька ям (№ 75 — 77, 80 за звітом) і будівля № 5, що разом становлять єдиний житлово-господарський комплекс.

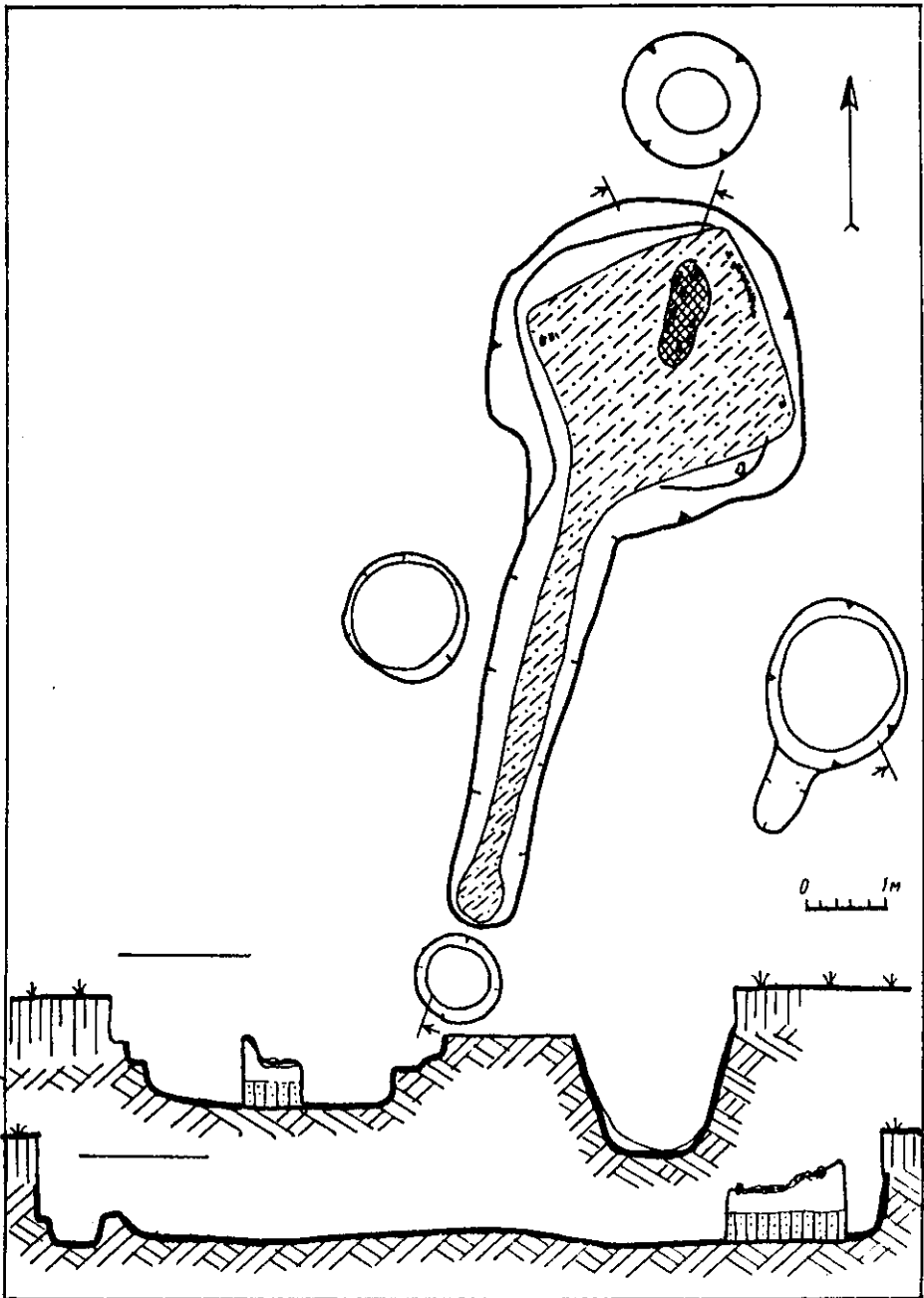
Будівля № 5 (2) розташована на відстані 5,8 м на схід від житла II (15), орієнтована за сторонами світу, розмірами 5 × 5 м. Вона наземна, підлога на глибині 0,6 м. У північно-східному та західному кутках — ямки від стовпів діаметром 0,3 × 0,25 м й глибиною 0,3 м від рівня підлоги. У північно-східному кутку зафіксовано яму, що в свою чергу складається з двох ям — круглої та продовгуватої форми і є її продовженням. Діаметр круглої ями 1,2 м, глибина близько 1,3 м. Стінки плавно переходять до дна. Продовгувата яма має довжину трохи меншу 2 м, глибину до 1 м. У заповненні — шиферне прясло та давньоруська кераміка. Біля південних стінок будівлі розташовано ями (№ 77 — 80).

Житло 12 (16) зафіксоване на відстані 12 м на північ від житла 10 (14). Воно наземне з дещо заглибленою підлогою, орієнтоване за сторонами світу, розмірами 4,2 × 5,2 м. Вхід до нього зафіксовано у північно-західному кутку, а в північно-східній частині житла виявлено залишки печі. Черинь простежено на глибині 0,6 м, розмірами 1,4 × 1 м. Піч глинобитна, черинь грушоподібної форми. Біля розвалу печі знайдено залізне лезо сокири, у заповненні — оковка цеберка, уламки кераміки, датованої XII — початком XIII ст. У північно-західному кутку житла на рівні підлоги виявлено два поховання, які належать до середньовічного могильника, що частково перекриває давньоруське поселення та свідчить про більш ранній час функціонування житла.

Житло 13 (17) виявлене на глибині 0,4 м, орієнтоване за сторонами світу, наземне за розміром 4,2 × 4 м. Конструкція його стовпова, про що свідчать знахідки залишків стовпів та ям. У північно-західному кутку простежено залишки печі у вигляді скупчення печини червоного кольору. Черинь не зберігся, розмір розвалу 1 × 1,2 м. Підлогу виявлено на глибині 0,6 м. У заповненні дуже мало знахідок, переважно це уламки кераміки.

З східного боку до житла прилягає господарська будівля розмірами 3 × 2 м, підлога якої заглиблена на 0,7 м (будівля б). Вона овальної форми, у заповненні попел, кераміка, печина, безліч кісток і луски риб, а також кістки свійських тварин.

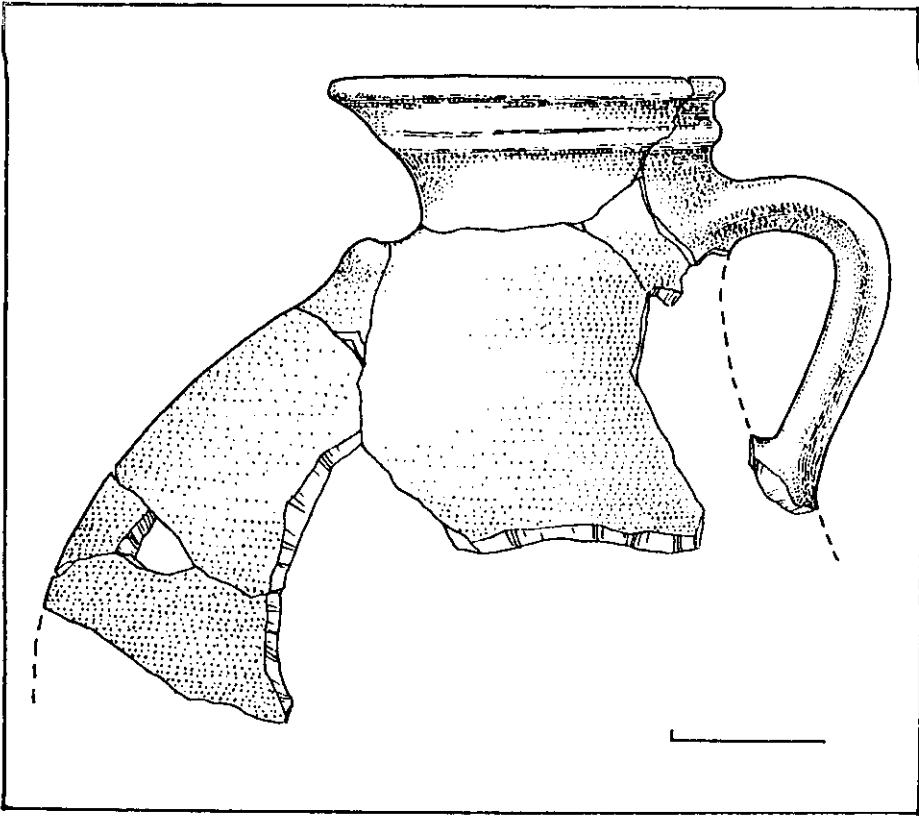
Житло 14 (18) наземне з дещо заглибленою підлогою. Пляму від нього зафіксовано на глибині 0,5 м, орієнтоване за сторонами світу, розмірами 6 × 5,8 м, площа 38 м². У північно-західному кутку виявлено залишки печі у вигляді скупчення перепаленої глини червоного кольору, попелу та обпаленої деревини. Житло було знищене під час пожежі, оскільки по всій його площі зустрічаються обвуглене дерево та вугілля. У заповненні знайдено залишки давньоруської кераміки XII ст. До цього ж житла належать й дві ями (№ 21, 22).

Мал. 13. Комарівка. План житла 15 (19).

Житло 15 (19) невелике за розміром, наземне з дещо заглибленою підлогою. Пляму від котловану простежено на глибині 0,35 м, підлогу — 0,7 м. Розміри котловану 3×4 м. Залишків печі не простежено. Житло мало вхід довжиною 7,7 м, шириною 0,75 м, що закінчувався овальною за формою ямою. До житла прилягали ще дві господарські ями (№ 24, 25). У заповненні виявлено мало знахідок: лише уламки кераміки XII ст. та кістки тварин (мал. 13).

Житло 16 (21) наземне, орієнтоване за сторонами світу, розмірами 4×4 м. Залишки печі-кам'янки зафіксовано у північно-східному кутку. У конструкції печі використано і глину, розвал якої простежено на площі $1,2 \times 1$ м. У центрі житла — поглиблення, яке, можливо, було ямою від стовпа. Яма заповнена попелом,

Мал. 14. Комарівка. Уламок корчаги.

її діаметр 0,4 м. Підлога на глибині 0,7 м. У заповненні знайдено невелику кількість кераміки, а також кістки тварин.

Житло 17 (22) наземне, підлога дещо заглиблена, розміри 4 × 4 м. Залишки печі знайдено у південно-західному кутку житла, її розміри 1 × 0,9 м. У кутках виявлено невеликі ями від стовпів, у заповненні — давньоруська кераміка, кістки тварин. Підлогу зафіксовано на глибині 0,6 м. До північно-західного кутка житла прилягає продовгувата яма (№ 39) господарського призначення, мабуть для зберігання деревного вугілля, про що свідчать його залишки в ямі. До цього ж житла належить також і господарська будівля 7 (№ 5) великого розміру (4 × 4,2 м). Вона наземна, орієнтована за сторонами світу, в заповненні залишки кераміки та вугілля.

Житло 18 (23) невелике за розмірами, дещо заглиблене, орієнтоване по сторонах світу, розмірами 3,5 × 3,0 м. Залишки печі збереглися біля північної стінки, розмір розвалу 1 × 0,8 м. Підлога на глибині 0,7 м. Пляма та заповнення котловану мають скупчення попелу з дрібними вугликами. У житлі виявлено кераміку типу 12, датовану серединою — другою половиною XI ст.⁵

Житло 19 (27) наземне, з дещо заглибленою підлогою, розмірами 3,8 × 3,6 м, орієнтоване за сторонами світу. В його північно-східному кутку виявлено залишки глинобитної печі — добре обпалений черинь грушоподібної форми, розміром 1,3 × 0,9 м, товщина склепіння 0,2 м. Підлога на глибині 0,7 м. Від неї збереглась глиняна підмазка. У заповненні — залишки кераміки XII ст., кістки тварин.

Житло 20 (28) наземне, розміри котлована виявлено на глибині 0,7 м і становлять 4,5 × 6 м. Місцезнаходження печі не простежене, однак у заповненні та на підлозі зафіксовано велику кількість шматків печини. Житло збереглося дуже погано. Знайдено кілька уламків кераміки, кістки свійських тварин.

Житло 21 (31) наземне на підклеті, орієнтоване за сторонами світу. Контури котловану зафіксовано на глибині 0,8 — 0,9 м. Розміри підклету 3 × 2,4 м. Наземна частина житла значно більших розмірів (4,5 × 4,5 м). Стінки житла глинобитні

з оздобкою та побілкою. Підлогу підклету знайдено на глибині 1,25 м. Піч розташована у північно-західній частині житла. Вона глинобитна, збереглися нижня частина, черінь та частково вертикальні стінки заввишки 0,2 м. Черінь грушоподібної форми, розмірами 1,3 × 1 м. Серед уламків печі зафіксовано рештки верхньої частини керамічного горна — стінка з люфтами для проходження вогню, що дає можливість припустити виробниче призначення печі. Житло загинуло від пожежі, про що свідчить велика кількість попелу та вугілля від дерев'яних конструкцій. В ньому знайдено велику кількість давньоруської кераміки (до 300 уламків), а також фрагмент візантійської корчаги грушоподібної за формою з фігурним жолобчастим вінцем (мал. 14).

Житло 22 вдалося простежити у південно-західному кутку ділянки. Воно збереглося дуже погано, але зафіксовано залишки печі-кам'янки, що свідчить про раннє датування приміщення. До цього ж комплексу належать три ями (№ 12 — 14 або 26 — 28 за звітом). У заповненні ями № 28 дрібні уламки давньоруського посуду.

Житло 23 розташоване поруч з житлом 22, але воно дещо пізніше за часом, оскільки має глинобитну піч. Зафіксовані також ямки від стовпів, що вказує на стовпову конструкцію житла. Згідно з стратиграфічними спостереженнями житло 23 частково порушило житло 22, що додатково свідчить про його більш пізнє, ніж житло 22 існування.

Житло 24 зафіксовано частково. Воно перерізає котлован житла 23. Тут знайдено залишки глинобитної печі та дрібні уламки кераміки. За стратиграфією воно більш пізнє, ніж житло 23.

Житло 25 знайдено у південній частині траншеї № 4 (розкопки 1967 р.). У плані воно прямокутне, розмірами 3,5 × 2 м, глибиною 0,9 — 1 м. Ймовірно це залишки підклету, що підтверджується і знахідкою скупчення печини розмірами 0,7 × 0,3 м біля західної стіни підклету. Очевидно це залишки печі, яка впала частково у підквіт після зруйнування житла. У заповненні знайдено різноманітний інвентар: залізні цвяхи, шиферне прясло, кістяне лощило (мал. 20) понад 150 фрагментів кераміки, кістки тварин. Особливу увагу привертає знахідка двох бронзових підвісок з есоподібним язичком у колі. Можливо ця знахідка потрапила у житло випадково і належить до поховань могильника (мал. 25, 4).

Житло 26 дуже пошкоджене оранкою, воно зафіксоване у південній частині поселення. Про наявність печі свідчать чисельні шматки печини. В його заповненні зустрінуто велику кількість речового матеріалу: кістяну заготовку для лощила, уламок рога косулі, кістки тварин, в тому числі великої рогатої худоби, 150 уламків кераміки, в тому числі залишки великого орнаментованого горщика, каміння.

Житло 27 також дуже пошкоджене оранкою, однак зафіксовано залишки підклету і наземної частини на глибині 0,5 — 0,6 м, а також нашарування печини товщиною до 5 см, діаметром 0,5 м, що мабуть, належало до печі. Темна пляма котловану підклету має розмір 2,2 × 2,2 м. Залишки печі знайдено біля північної стінки із зовнішнього боку. Речовий матеріал представлений фрагментами кераміки, шматками шиферу рожевого кольору.

Житло 28 зафіксоване на глибині 0,6 — 0,7 м у вигляді плями розміром 4 × 2,4 м. Дуже пошкоджене оранкою, тому розміри його наземної частини не встановлено. На 0,5 м від східної стінки котловану підклету простежено шар печини розмірами 0,5 × 0,3 м. Тобто спостерігається явище аналогічне попереднім житлам на підклеті. У заповненні житла та навколо плями підклету знайдено велику кількість речового матеріалу: фрагменти кераміки, каміння, кістки тварин, у тому числі свині, кістки риб та їх луску. На глибині 1 м у підклеті зустрінуто фрагмент складного кістяного гребня із залізною клепою та врізним циркульним орнаментом, характерним для давньоруських виробів такого типу. Виявлено незвичайну для цього часу річ — невеликий фрагмент чавунного казана, а також бронзовий дзвіночок-підвіску.

Житло 29 найімовірніше давньоруського часу. Розмір 3 × 3,4 м. У центральній частині зафіксовано розвал печини. Підлогу виявлено на глибині 0,6 — 0,7 м від сучасної поверхні, тобто вона трохи заглиблена. Аналогічні житла зафіксовано у північній частині поселення. За конструкцією житло стовпове, про що свідчать ямки від стовпів, виявлені під час розкопок.

Житло 30 розташовано у центральній частині поселення в районі могильника, де зафіксовано руйнування культурного шару давньоруського часу. Дуже пошкоджене. Встановлено, що житло було прямокутної у плані форми, оскільки вдалося простежити частину його котловану розміром $2,7 \times 1,4$ м і дно на глибині 0,7 м. Мабуть, це також залишки підклету. У заповненні й навколо плями котловану знайдено велику кількість речового матеріалу, в тому числі фрагмент залізної скоби, шість цвяхів, залізну дужку від цебра, кістяну рукоятку від ножа з насічками, фрагмент бронзового браслета (мал. 25, 6). Виявлено понад 170 уламків кераміки, зокрема стінки горщиків орнаментованих штампом, денця, кістки свійських тварин, птахів, шматки печини, обмазки із слідами побілки та штукатурки. В західній частині житло перерізається будівлею пізнішого часу, що також частково зруйнувало це житло. Можливо до цього ж часу належить і частина знахідок.

Таким чином, до давньоруського періоду існування поселення належать 30 жител, більша частина з яких розташована у північній та південній його частинах. Якщо взяти до уваги той факт, що ділянки території поселення зруйновано житлами, будівлями другої половини XIII — початку XV ст., а також те, що центральна частина поселення зруйнована могильником того ж часу, то стає зрозумілим, що щільність забудови давньоруського часу могла бути більшою. Зауважимо що розкопано лише 3,5 з 10 га площі поселення, культурний шар пошкоджений оранкою, внаслідок чого частину жител, насамперед наземних, знищено.

Проте забудова, що збереглася, свідчить про інтенсивне функціонування поселення протягом тривалого часу. Це підтверджує і аналіз специфічних рис житлового будівництва. За розмірами та співвідношенням деяких конструктивних особливостей житла складають три основні групи і декілька перехідних підгруп. Згідно із співвідношенням основних конструктивних ознак простежено такі особливості: II жител мають площу від 7 до $12,2 \text{ м}^2$, у тому числі майже половина (5) близько 9 м^2 , 3 житла складають єдину лінію забудови, 4 житла — площею від 7 до 9 м^2 . Вони заглиблені, рівень підлоги — на 1 — $1,2$ м, у решти — заглиблені котловани до 0,7 м. В одному із жител цієї групи (№ 7) зафіксовано розвал жаровні біля печі-кам'янки на глиняному розчині. За аналогіями з поселення Манастирьок це найбільш раннє житло на поселенні, яке можна датувати рубезем X — XI ст. ⁶

У чотирьох житлах печі складено з каміння із застосуванням глини, в одному — конструкцію печі не встановлено. Такі печі мають аналогії з поселенням Манастирьок та деякими іншими пам'ятками Середнього Подніпров'я і генетично пов'язані з колом полянських старожитностей. За знахідками та типом печей вони датуються рубезем X — XI ст., але не пізніше його середини ⁷.

У чотирьох житлах цієї групи печі глинобитні, за матеріалами, зустрінутими в житлах, вони датуються XI ст., деякі — другою половиною XI — рубезем XII ст. Печі розташовані у північно-східних або північно-західних кутках жител, але переважно у північно-східному напрямку. Входи зафіксовано на південному боці жител. Три житла мають зрубну конструкцію, інші — стовпову. Серед жител пізніх груп зрубна конструкція не зустрічається, трапляється лише у підклітах.

Друга група жител займає проміжне місце між 1 та 3 групою. Це будівлі, площа яких становить від $13,7$ до $16,8 \text{ м}^2$. Всі житла з трохи заглибленими котлованами, глибина яких не перевищує $0,6$ — $0,7$ м від сучасної поверхні. Всі вони стовпової конструкції з глинобитними печами, в одному випадку з кам'яно-глинобитною. Згідно з датуванням печей, вони належать до XI — першої половини XII ст., і в цілому дещо пізніші від попередніх. До цієї групи належить сім жител.

Третя група (12 жител) — представлена будівлями, площа яких становить від 20 до 36 м^2 . У п'яти житлах площу не встановлено внаслідок їх поганої збереженості, але за багатьма ознаками вони дуже близькі одне до одного. Всі житла наземні, п'ять жител з трохи заглибленими котлованами, решта на підклеті з глинобитними печами.

Лише одне житло площею 25 м^2 належить до початку XI — початку XII ст. Це пояснюється тим, що воно складається з двох приміщень — житла та майстерні.

Наземні житла з дещо заглибленим котлованом датуються XII ст., а наземні житла на підклеті — другою половиною XII — XIII ст. Одне житло датується серединою XIII ст., про що свідчить знахідка уламка чавунного казана.

Щодо конструктивних особливостей жител, найпоширенішою є каркасно-стовпова конструкція. Із 30 жител лише 3 зрубні. Підлога в них переважно глинобитна, зустрічаються залишки побілки. 12 жител мають господарські будівлі та ями поруч і складають з ними єдині комплекси. В цілому ж до давньоруських належить 15 господарських будівель та близько 100 ям.

Крім семи господарських будівель, описаних разом з житлами, надаємо опис інших:

Будівля 8 (яма № 41) складається з двох майже однакових частин овальної у плані форми, розташованих впритул одна до одної. Вірогідно, що її південна частина пізніша, оскільки перетинає другу у північній частині. У матеріалі це спостерігається насамперед на кераміці. Розміри будівлі 5,2 × 1,6 м. Підлога фіксується на глибині 0,6 м у південній частині та на 0,4 м у північній.

Будівля 9 (яма № 45) господарського призначення, простежена на відстані 4,2 м від ями № 44 на глибині 0,5 м. Її розміри 3,3 × 1,8 м. Стінки вертикальні, але в західній частині є підбій до глибини 0,7 м. У заповненні виявлено значну кількість кераміки (50 фрагментів), каміння пісковика, кістки тварин.

Будівля 10 (яма № 13) зафіксована у південно-західній частині розкопу № 1 (1966 р.). Вона чотирикутна у плані, витягнута у напрямку схід — захід. Пляму простежено на глибині 0,65 м. Рівень підлоги зафіксований на глибині 1,05 м. Розміри будівлі 2 × 1,2 м, конструкція стовпова, про що свідчать ямки від чотирьох стовпів вздовж довгих стінок, діаметром 0,3 м та глибиною 0,35 м. У заповненні кераміка XII — XIII ст., декілька кісток свійських тварин.

До будівель господарського призначення належить і споруда II, розмірами 2,5 × 1,4 м, дно якої зафіксовано на глибині 0,6 м. У заповненні — попіл та давньоруська кераміка.

Будівля 12 — наземна чотирикутна за формою у плані, її розміри 2,4 × 3,2 м. Підлогу зафіксовано на глибині 0,9 м. У заповненні кераміка, кістки тварин, шлаки, печина.

Будівля 14 овальна за формою, витягнута з півночі на південь. Розміри 2,8 × 1,4 м, підлога на глибині 0,85 м. У заповненні виявлено шматки печини та перепаленої глини, скупчення попелу разом з вугіллям, можливо, це залишки літньої будівлі.

Будівля 15 — наземна, чотирикутна. Пляму від котловану простежено на глибині 0,75 м. Розміри будівлі 7,5 × 4,2 м. В ній знайдено уламки кераміки XII — XIII ст. у тому числі амфорної, а також печину, кістки свійських тварин.

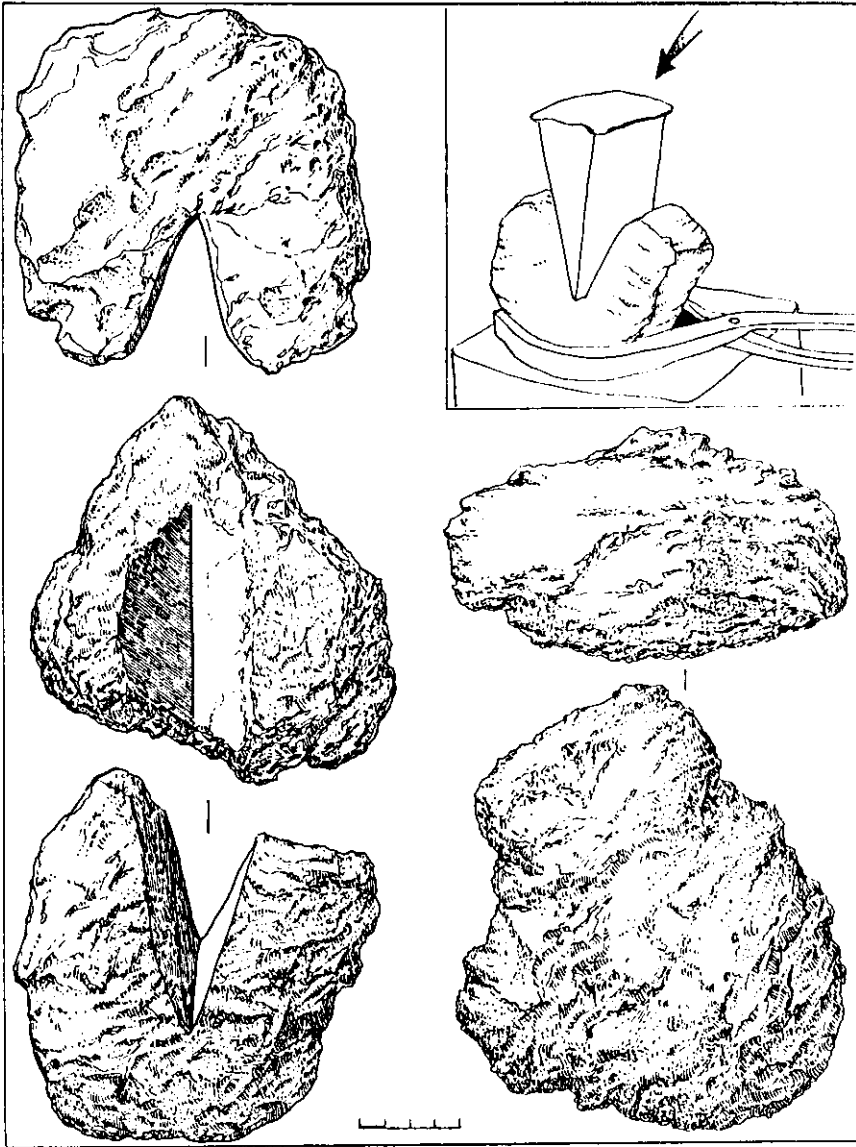
1.2.2. Виробничі комплекси

Під час дослідження давньоруської частини поселення зафіксовано розподіл поселення на житлово-господарську та ремісничу зони, остання з яких займала пониззя заплави та місця, незручні для будівництва житла. Це, насамперед, стосувалося процесу виробництва заліза, яке за технологічними умовами повинно бути ізольоване від житлової зони. Але частина майстерень (зокрема, косторізні та гончарні) існувала і на самому поселенні. Оскільки їх було описано вище, разом з житлами, звернемося до тих, що певною мірою пов'язані з залізобудівним ремеслом.

Зауважимо, що окремі знахідки шматків криць та шлаків траплялись і у заповненнях жител (1, 2), багатьох господарських ям та в культурному шарі поселення. Зокрема у північній частині поселення знайдено крицю вагою понад кілька кілограмів, що була розрубана на дві частини, при цьому на шматках чітко збереглися сліди від інструмента (мал. 15).

Дуже цікавим є те, що на Комарівському поселенні виявлено виробничі споруди, які дають можливість уявити всі ланки процесу виробництва за будівельними залишками. По-перше, це комплекси споруд, необхідних для підготовки палива. Найкраще зберігся такий комплекс на ділянці I (розкоп 1965 р.), у північній частині пам'ятки (мал. 16). Він складався з будівлі, навісу, залишків печі та ями. Будівля наземна, орієнтована за сторонами світу, розмірами

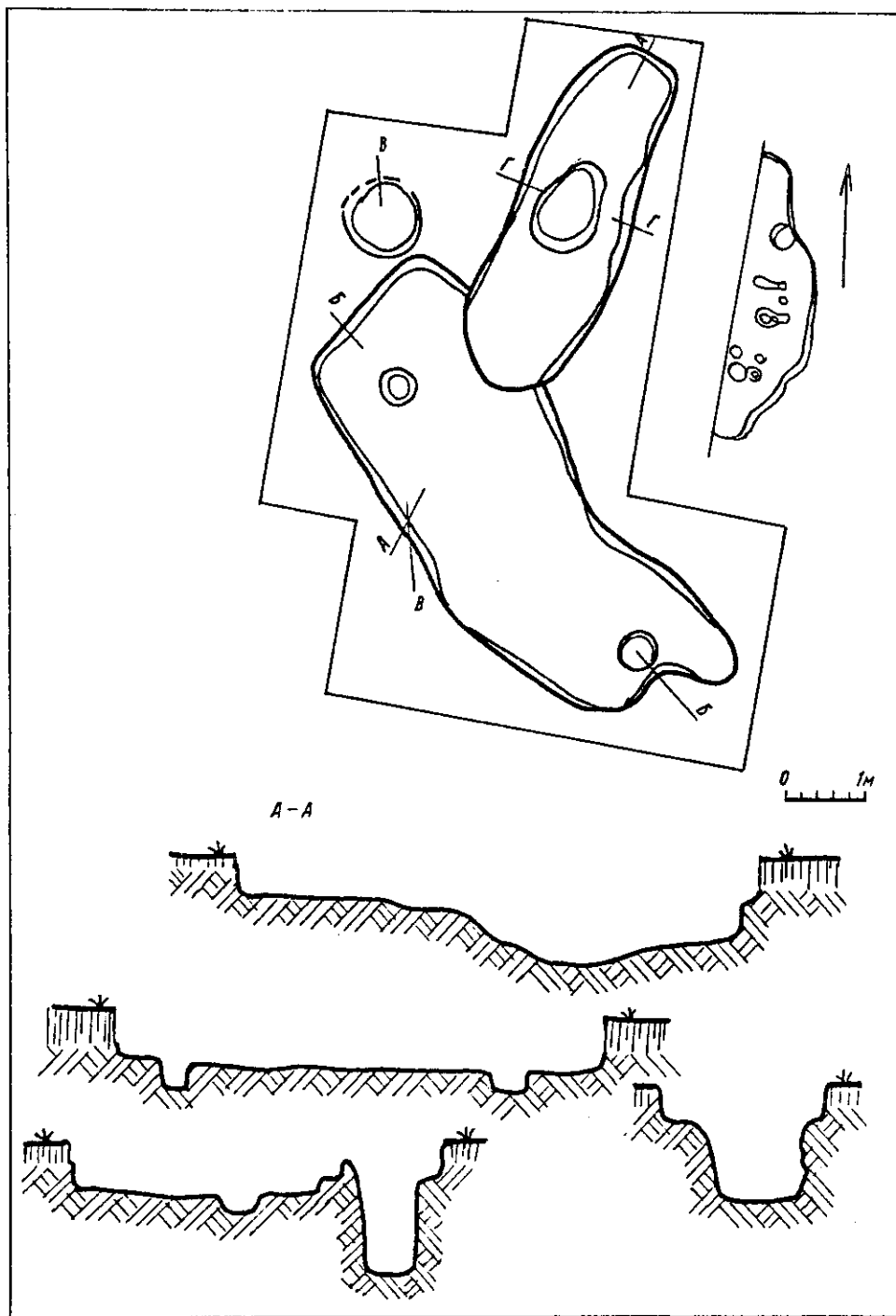

Мал. 15. Комарівка. Залізоробне виробництво: 1 — 5 — криці; 6 — розруб криці. Реконструкція П. Л. Корнієнка.

6,2 × 2 м, стовпової конструкції. Від печі збереглася лише нижня частина діаметром 1,05 м. Біля будівлі знайдено уламки кераміки, шматки вугілля, каміння пісковіку, кістки тварин. Крім того трапився уламок тигля (мал. 17), залізні цвяхи. З процесом випалювання та зберігання вугілля пов'язано ще десять комплексів: залишки будівель та ям, у яких знайдено велику кількість деревного вугілля. Частину цих комплексів зосереджено вздовж затоки Васильків, інші — також ближче до затоки, але у центральній частині поселення. Крім будівлі, що описана вище, всі інші менші за розмірами, переважно 2,5 × 1,5 м, розміри деяких котлованів встановити не вдалося.

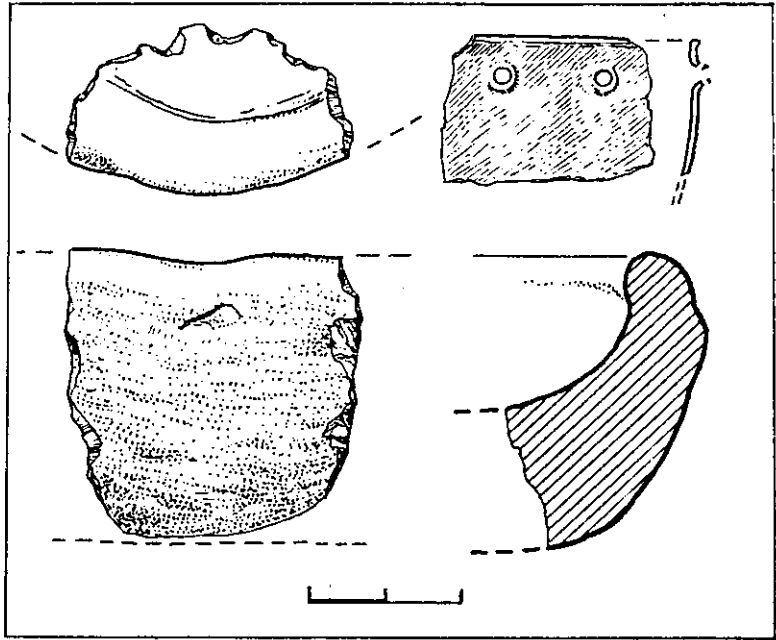
Друга група виробничих споруд — залишки сиродутних горнів. Вперше вони були зафіксовані в западині (траншея 12, розкопки 1964 р.) у північній частині поселення. Западина простягалася на відстань до 25 — 30 м і поділяла північну частину селища на дві ділянки. У траншеї на глибині 1,2 м виявлено великі шматки болотної руди, які залягали суцільним шаром товщиною до 0,3 — 0,35 м. У траншеї також знайдено і зруйнованого горна, який зберігся на висоту до 0,7 м. Найбільший діаметр 1 м, товщина стінок до 5 см. Частина, що збереглася, має

Мал. 16. Комарівка. План виробничої споруди.

форму конуса, діаметр отвору 0,7 м. Під лійчастою у розрізі частиною горна розчищено яму, овальну за формою у плані. Найбільший діаметр ями 0,85 м. На дні її зустрічаються фрагменти стінок верхньої частини горна. Вірогідно, у цьому горні здійснювався первісний обпал подрібненої руди, тому що залишків шлаків від виробництва заліза не знайдено.

Аналогічний горн знайдено також у північній частині поселення, але ближче до центру. Крім самого горна виявлено також залишки споруди, квадратної в

Мал. 17. Комарівка.
Тігли.

плані форми, розмірами $3 \times 2,7$ м, контури котловану якої зафіксовані на глибині 0,6 м. Підлогу підмазано глиною товщиною 3 — 6 см, і простежено на глибині 0,95 м. Споруда розташована на відстані 0,7 м від горна. Як і у попередньому випадку, збереглася лише нижня частина горна, лійчаста у розрізі, верхній діаметр якого становить 1 м, а нижній — 0,65 м. Стінки збереглися частково, у заповненні — шматки деревного вугілля.

Подібний до останнього, але дуже поганої збереженості, комплекс знайдено у південній частині поселення. Нижня частина горна також лійчаста у розрізі, діаметром 0,7 м. Цікаво, що тут знайдено залізний шлак. Поруч з залишками горна зафіксовано овальну в плані яму розмірами $1,2 \times 0,7$ м.

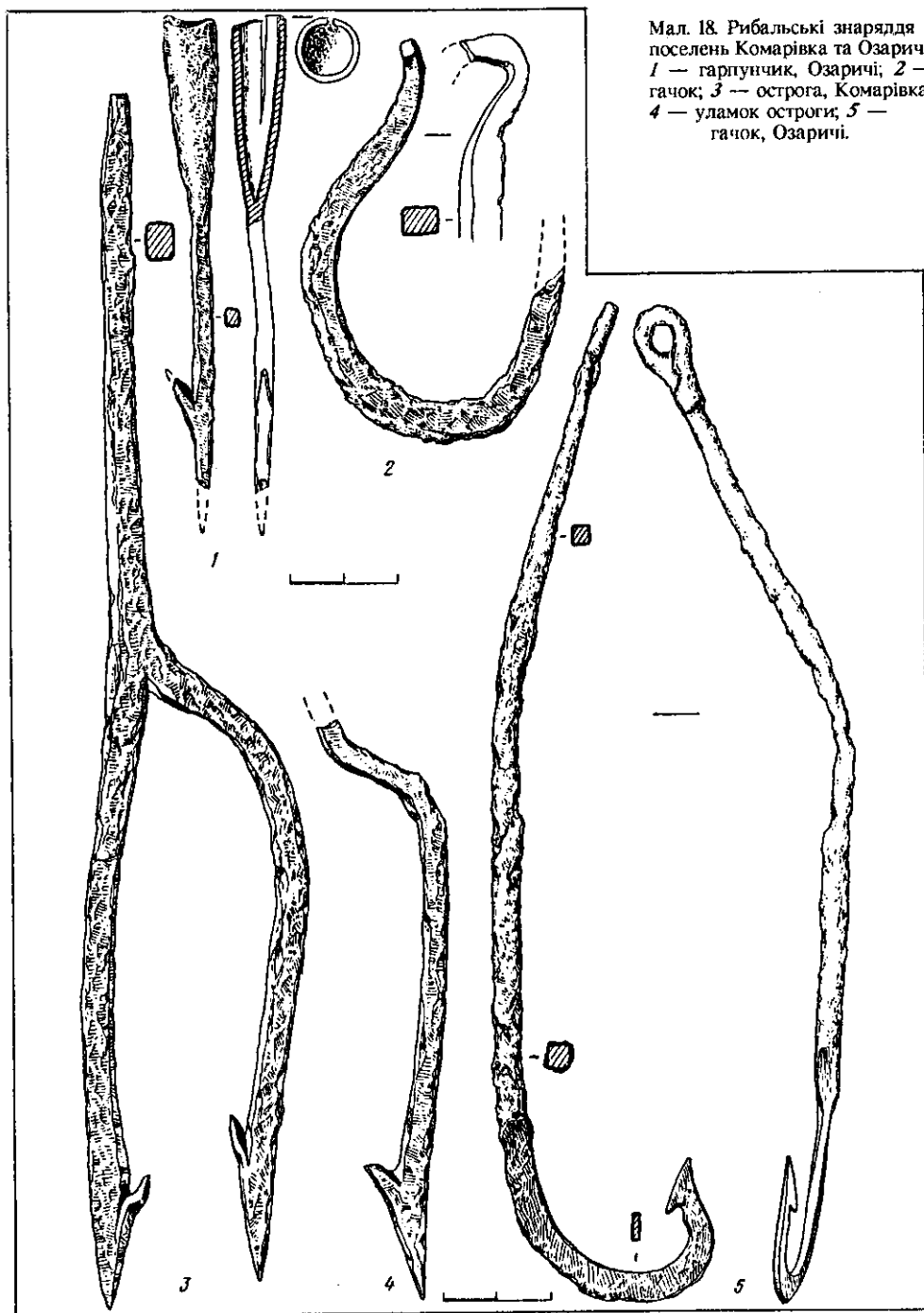
Таким чином, на Комарівському селищі знайдено значну кількість виробничих комплексів, пов'язаних з первісною обробкою залізної руди, підготовкою палива і виробництвом кричного заліза, за чисельністю таких комплексів це перша подібна пам'ятка у Середньому Подніпров'ї.

1.2.3. Речовий матеріал

Давньоруський горизонт поселення представлений різноманітними речовими знахідками, що характеризують заняття та побут населення. У більшості жител речового матеріалу знайдено небагато, особливо мало знарядь праці. Можливо, це пов'язано з особливостями природних та історично-політичних факторів, що мали вплив на життя населення. По-перше, це зміни гідрологічного рівня, водності Дніпра та течії, загроза повені, яка існувала протягом XI — XV ст. Населення змушено було залишати житла, і брати з собою найцінніший інвентар, і, насамперед, знаряддя праці. По-друге, існування загрози з боку кочовиків, особливо з середини XIII ст. Про це нагадують залишки пожеж на поселенні, що знищили багато жител. Проте кістяки в житлах і господарських спорудах, крім знайдених на середньовічному могильнику, який перетинає поселення, відсутні. Тобто мешканці встигали рятуватися і взяти з собою необхідні речі. Найбільша концентрація знахідок спостерігається у житлі № 2, господарських спорудах, ямах та культурному шарі пам'ятки. Отже, зупинимось на речах, що збереглися.

Знаряддя праці представлено сільськогосподарським та ремісничим інвентарем, предметами універсального призначення.

З землеробських знарядь відомий уламок наральника та серпа, довжина частини що збереглася, становить 10 см. Крім того зафіксовано понад десять примірників жорен, цілих або в уламках з каменю та рожевого шиферу.

Мал. 18. Рибальські знаряддя з поселень Комарівка та Озаричі: 1 — гарпунчик, Озаричі; 2 — гачок; 3 — острога, Комарівка; 4 — уламок остроги; 5 — гачок, Озаричі.

Серед знахідок трапляються і рибальські знаряддя: великий гачок для ловлі риби на жерлицю, який належить до типу 3, згідно з класифікацією В. О. Мальм⁸, довжина 6 см, радіус вигину 2 см (мал. 18, 2). Він вироблений із залізного дроту, зубець відсутній. Залізна двозуба острога довжиною 23 см, що дуже добре збереглася (мал. 18, 3), а також глиняні грузила для сітей.

Як і в інших давньоруських поселеннях, у Комарівці досить широко використовувалися знаряддя універсального призначення — ножі, зокрема столярні та кухонні. Всього знайдено понад 20 примірників лез та два кістяних руків'я, одне з насічками. Відзначимо також знахідку леза сокири, ножиць пружинного

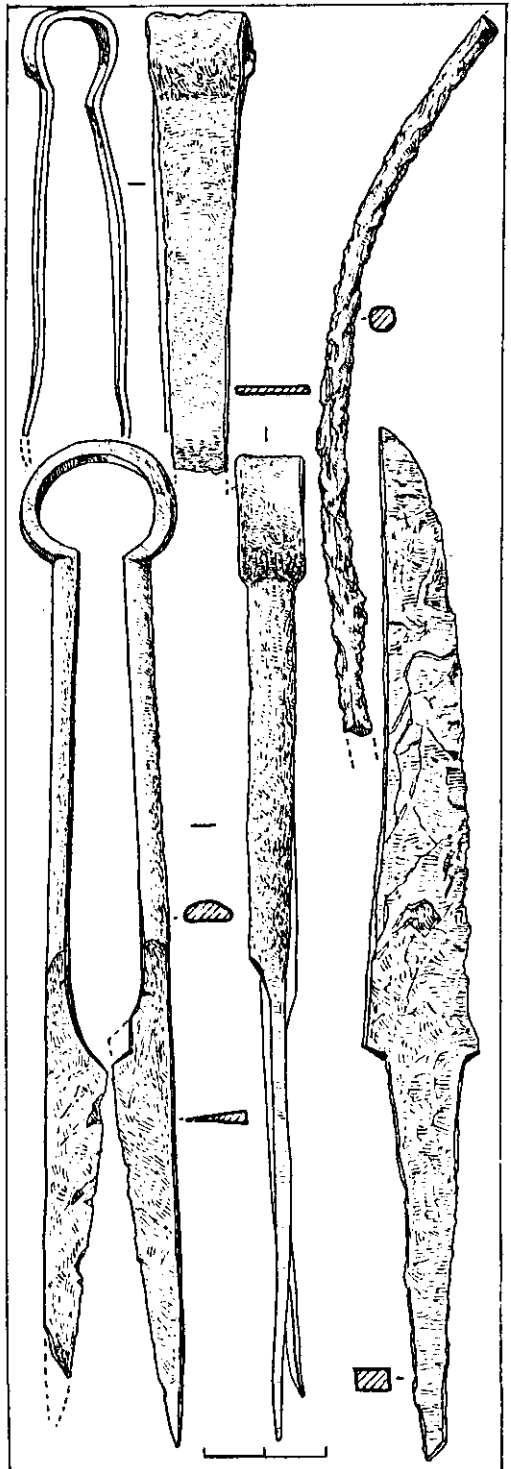
типу для стриження вівців, досить великих за розміром, довжиною 17 см (мал. 19, 1), уламка пінцету (мал. 19, 2), залізного шила, кістяної голки та проколок.

Ремісничі інструменти призначалися переважно для обробки деревини, металу та кісток. Знайдено два примірники долот: перше досить велике за розміром із зламаним кінцем, довжина частини, що збереглася, — 23 см, форма капелюшки квадратна, діаметр 2,5 см, січення дроту також квадратне (мал. 20, 5); друге долото ціле, менше за розміром і трохи іншої форми, його загальна довжина 21 см, капелюшка кругла, діаметром 2 см, січення дроту квадратне, кінець звужений трикутний (мал. 20, 4). Найближчі аналогії цим екземплярам відомі з розкопок київського Подолу⁹, а також за межами південноруських земель, наприклад на землі в'ятичів у городищі Слободка¹⁰.

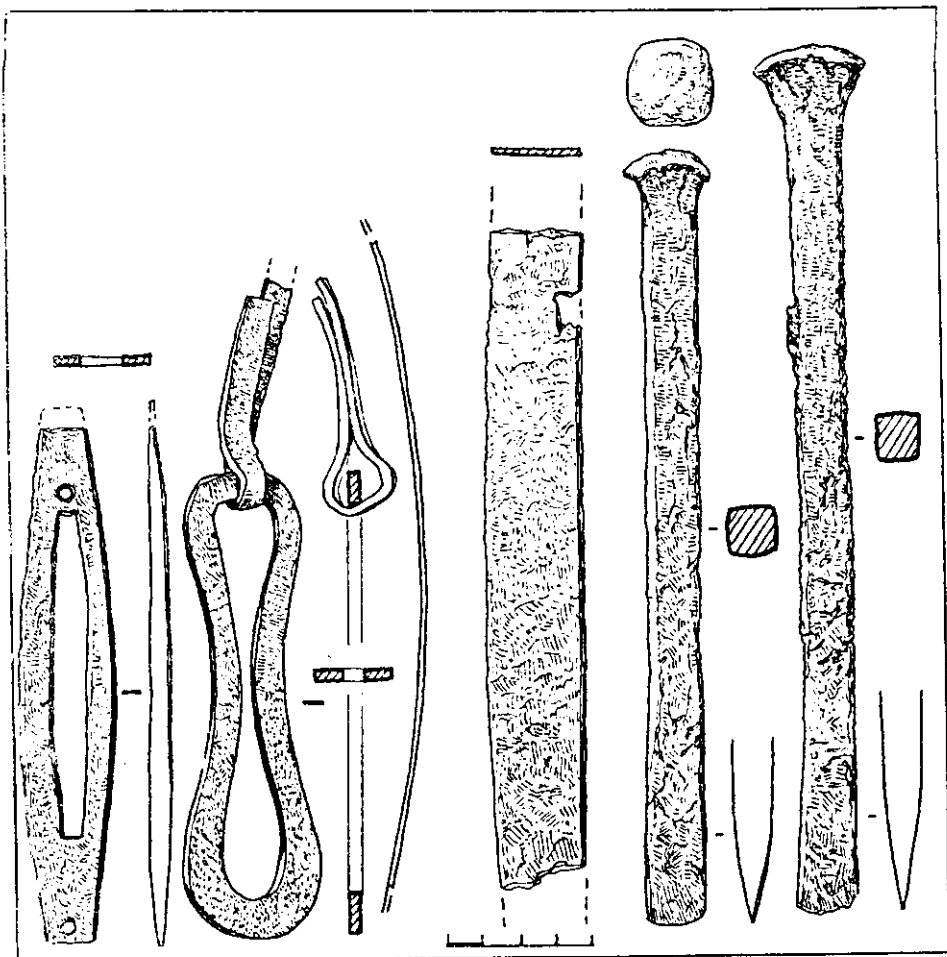
Знайдено також струг та свердло спірального типу. Виявлено багато кістяних лощик — коньків та заготовок для їх виробництва. Аналогії до лощик відомі також з косторізних майстерень київського Подолу¹¹ (мал. 21, 1 — 4).

Предмети хатнього вжитку, будівельний інвентар представлені знахідками двох трубчастих замків, ключа від врзного замка (мал. 22), залізними дужками та оковками цеберок, уламками точильних брусків, великої кількості цвяхів — понад 60, а також знахідками скоб, костилів, інших деталей кріплення у будівництві.

Зброя, спорядження вершника і коня представлені знахідками накончників стріл (4 прим.), уламками залізного стремена (2 прим.) та підпружними пряжками. Серед накончників стріл, що збереглися, один належить до типу 33, згідно з класифікацією О. Ф. Медведєва¹². Він кілеподібний, витягнутий, з розширенням у середній третині довжини пера. Верхня частина відламана (мал. 23, 1), однак за іншими пропорціями тожданий накончникам типу 33, а довжина частини, що збереглася, 90 мм. Такі накончники стріл були поширені на Русі у XII — першій половині XIII ст. З пам'яток південноруських земель вони відомі серед знахідок на Княжій горі, Дівич-горі, Райковецькому городищі, Ізяславлі та ін.¹³

Мал. 19. Комарівка. Залізні знаряддя праці та предмети побуту: 1 — ножиці; 2 — пінцет; 3 — піж; 4 — уламок дужки цеберка.

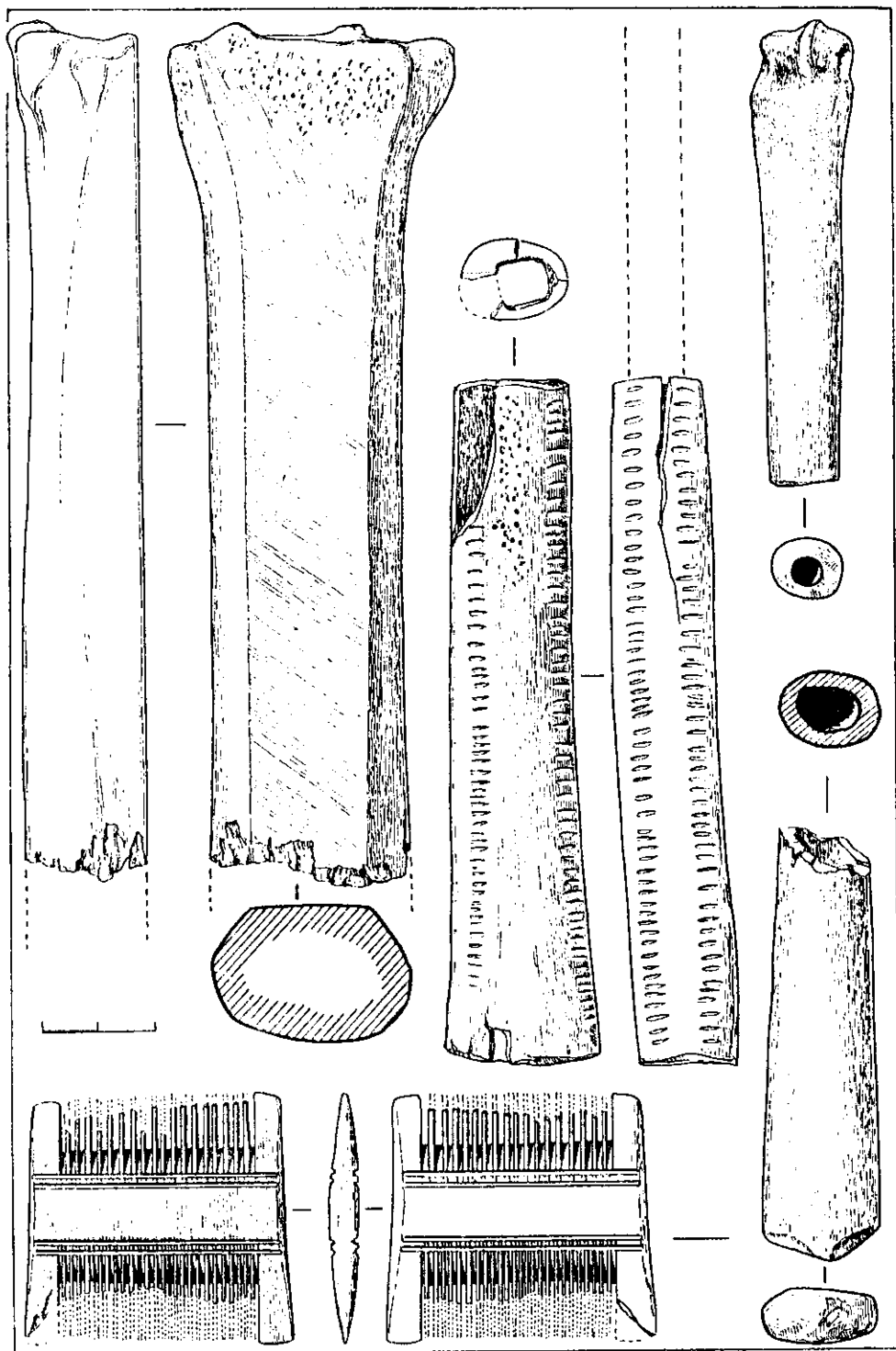
Мал. 20. Металеві вироби з поселень Комарівка та Озаричі: 1 — кресало; 2 — уламок ланцюга, Озаричі; 3 — уламок обруча від діжки; 4, 5 — долота, Комарівка.

Другий наконечник також погано зберігся, однак не пошкоджений. Він належить до типу 43, згідно з класифікацією О. Ф. Медведєва¹⁴. Це ромбоподібна стрілка із розширенням посередині довжини пера. Її загальна довжина становить 120 мм, довжина пера — 70 мм, ширина пера — 30 мм (мал. 23, 4). За пропорціями вона трохи ближче до типу 42, що хронологічно передував типу 43, але дещо відрізняється за зовнішніми ознаками й більш витягнутими формами. Як відомо, тип 42 був характерним для X — XI ст., тоді як тип 43 — для XII — XIII ст. Перехідний характер формальних ознак наконечника, очевидно, свідчить про датування цього не пізніше рубежа XI — XII ст.

На поселенні знайдено досить багато виробів із кісток, напівфабрикатів, а також заготовок і відходів косторізного виробництва. Вже згадувалися вище голки, проколки, крім них — це астрагали, складні кістяні гребені (два екземпляри, один в уламках). Один гребінь, непошкоджений, був майже квадратним за формою, розміром 4,5 × 4,5 см з прокресленим орнаментом у вигляді декількох коротких ліній (мал. 21, 5).

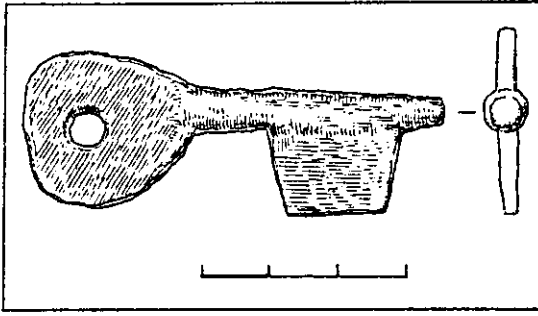
Вироби з камення представлені жорнами та їх уламками, пряслами з рожевого пірофіліту, а також точилами (мал. 24).

З прикрас знайдено виту бронзову обручку, ссоподібні підвіски, уламки браслетів (мал. 25), але, можливо, вони були пов'язані з могильником пізнішого часу, який перетинає поселення давньоруського періоду. Водночас тут відсутні скляні браслети, що були поширені на поселеннях Давньої Русі.

Мал. 21. Комарівка. Кістяні вироби: 1 — 4 — дощила; 5 — гребінь.

Цікавими знахідками є так звані громові стріли із кременя, зафіксовані у житлах 1, 2. Повага до кремневих знарядь спостерігається у населення різних частин Східної Європи і має довготривалу традицію аж до XIX ст.¹⁵ Нерідко вони трапляються і у похованнях на території України в IX — XIII ст., як у курганах, так і у ґрунтових могильниках. На думку О. П. Моці¹⁶, наявність у курганах

Мал. 22. Комарівка. Ключ.

Мал. 23. Наконечники стріл XI — XIII ст.: 1, 4 — Комарівка; 2, 3 — Озаричі.

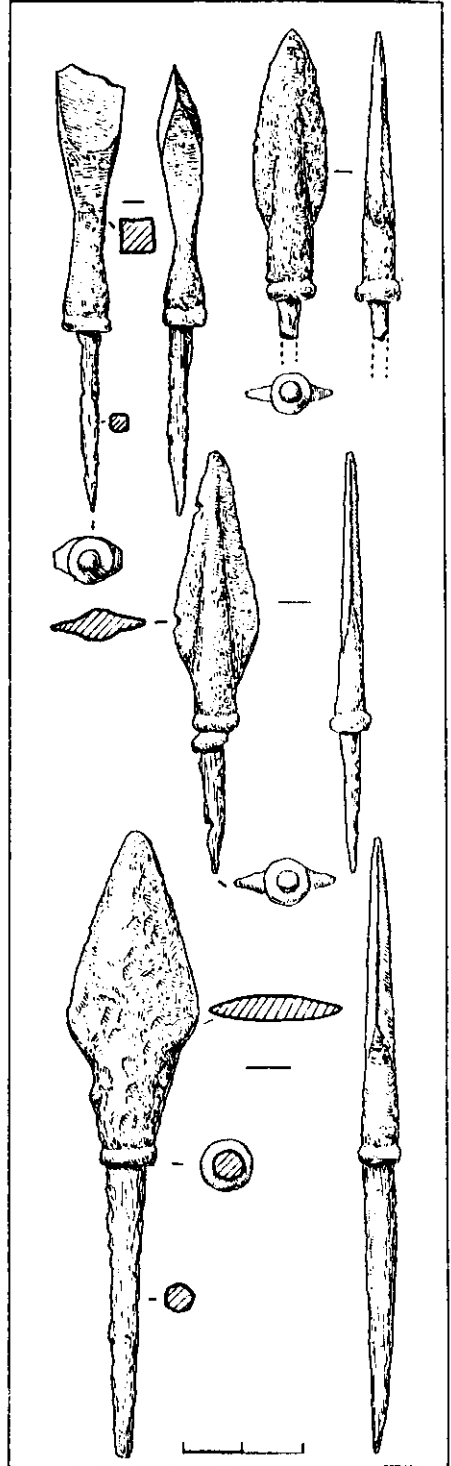
кам'яних знарядь можна пояснити уявленнями населення про магичні властивості каменю. Таким чином, знаряддя із кременя мали культове призначення, і їх поява у давньоруських житлах Комаровського поселення пов'язується із ритуальним змістом.

Керамічна колекція налічує понад 6 тис. уламків та цілих форм посуду, а також пряслиця та важелі. За функціональним призначенням посуд поділяється на тарний, столовий та кухонний із переважанням останнього.

Тарна кераміка представлена зразками місцевої та імпортової кераміки. Загалом вона налічує не більше як 1,5 — 2 % від загального комплексу. Місцева керамічна тара представлена переважно амфорками київського типу (мал. 4) та їх уламками. За типологічними ознаками датування амфори не виходить за межі XI — XII ст. Імпортована кераміка — це візантійські грушоподібні амфори XI — XII ст. з фігурним вінцем, дрібним рифленням декількома рядками, з невеличкими ручками.

Столовий посуд у незначній кількості представлений фрагментами мисок і глечиків. Уламки останніх досить одноманітні: це великі посудини з прямою фігурною шийкою (мал. 11, 2), діаметр яких становить від 13 до 23 см. Близькі аналогії глекам відомі з матеріалів Києва, у тому числі з житла X — XI ст. (вул. Володимирська, 2, розкопки 1971 р.)¹⁷.

Кухонний посуд поширений на території пам'ятки і представлений виробами,

Таблиця

Діаметр вінця (см)	%	Діаметр дні (см)	%	Висота (см)	%
9 — 11	8	6 — 7	9	11,5 — 12,5	8
12 — 18	64	8 — 12	80	14 — 19,5	60
19 — 22	20	14 — 18	11	21,5 — 31,5	8
24 — 31	8	—	—	—	—

характерними для Подніпров'я у давньоруські часи, але з певними місцевими особливостями. З метою типологічного аналізу нами зроблено вибірку з понад 300 одиниць, у тому числі з 26 цілих або майже цілих посудин, а також великих

уламків, на підставі яких можна встановити або реконструювати форму горщиків.

За розмірами фіксуються такі параметри посудин, як діаметр вінець від 9 до 31 см, діаметр донець від 6 до 18 см, висота горщиків від 11,5 до 31,5 см. За статистичними підрахунками горщики поділяються на окремі групи за інтервалами.

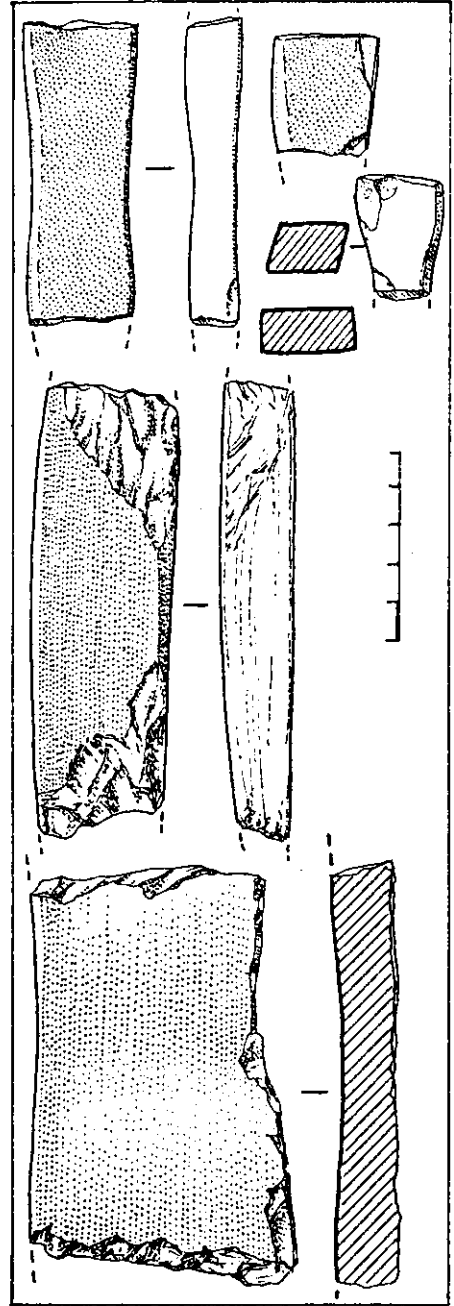
Отже, як бачимо, переважають горщики середніх розмірів з діаметрами вінець 12 — 18 см, висотою 14 — 19,5 см, діаметрами донець від 8 до 12 см. Деякі донеця мають тавро у вигляді кола або двох кілець, хреста в кільці та їх різновидів. Зауважимо, що такі тавра були широко відомі як у Східній, так і в Західній Європі і їх інтерпретація ще не до кінця з'ясована дослідниками (мал. 26)¹⁸.

За типологічними і хронологічними ознаками горщики поділяються на декілька типів. З урахуванням специфічних особливостей Комарівського поселення, а також на підставі уже відомих класифікацій М. П. Кучери, П. П. Толочка, М. О. Сагайдака, В. О. Петрашенка та Н. В. Блажевич¹⁹ можна виділити типи, що подаються за нумерацією М. П. Кучери:

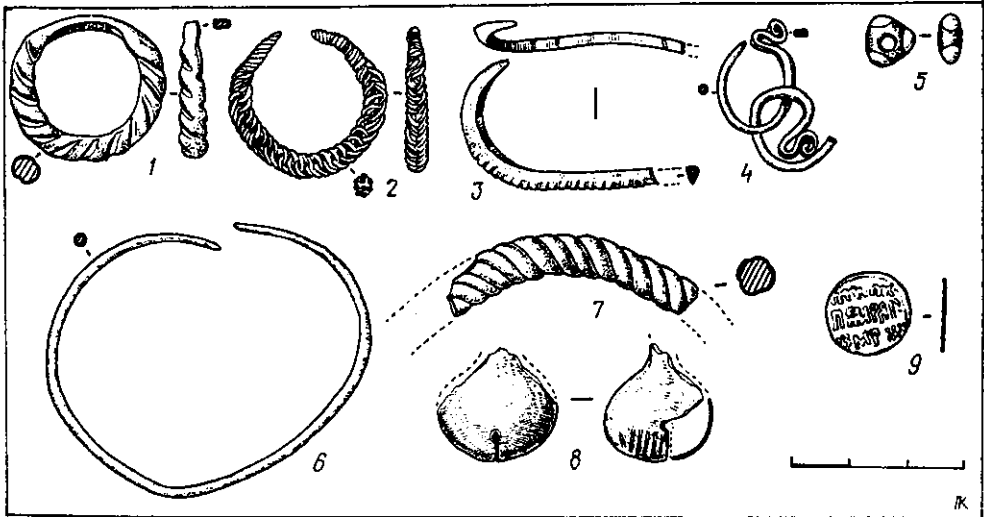
Тип 9. Горщики з манжетоподібним вінцем, гострим верхнім краєм та добре визначеною бородкою. Вінця досить відігнуті назовні (мал. 27). За діаметром вінця горщики належать переважно до кераміки II — III груп. Типологічно вони дуже близькі до кераміки Заріччя (тип II, 12)²¹, а також до керамічних зразків Києва²². Хронологічно вони належать до кінця X — початку XI ст. На поселенні знахідки цієї кераміки зосереджені переважно у північній частині давньоруського поселення в траншеї 3 на глибині 0,4 м, персрізаної могильником. Кераміки найстародавнішого часу небагато. Серед комплексу, що досліджувався, вона становить близько 10 %.

Тип 10. Горщики з манжетоподібним потовщенням вінець, але з заокругленим краєм; бородок або зовсім немає, або вони ледве помітні (мал. 27). Вони також датуються порубіжжям X — першою половиною XI ст. Однак, враховуючи тенденцію формування формальних ознак, горщики типу 10 дещо пізніші від попередніх і типологічно пов'язані з типом 12, тобто часом коли формується вже не гострий, а округлий край вінця. Такі знахідки зафіксовані разом з типом 9 у траншеї 3, проте окремі з них зустрічаються і в інших місцях поселення. Згідно з підрахунками, кількість цієї кераміки незначна і становить не більше як 2 % комплексу.

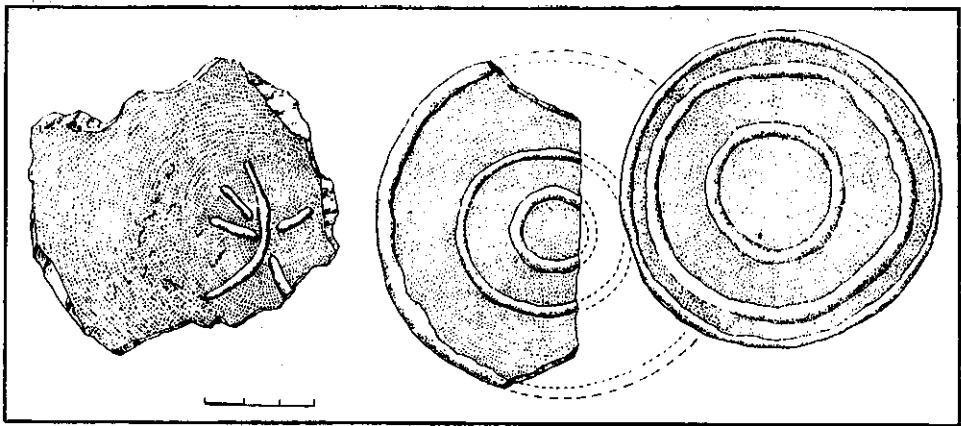
Тип 11. Горщики із слабо виділеним манжетом, який вже формується у валик. Датуються початком — першою половиною XI ст. (мал. 27) і також складають близько 2 % комплексу пам'яток. Як свідчить статистичний аналіз найранніших типів кераміки, вони становлять понад 13 — 14 % усіх знахідок.

Мал. 24. Комарівка. Точила.

Мал. 25. Прикраси з поселень Комарівка та Озаричі — 1 — 8; 9 — монета.

Мал. 26. Комарівка. Зразки денць давньоруської кераміки.

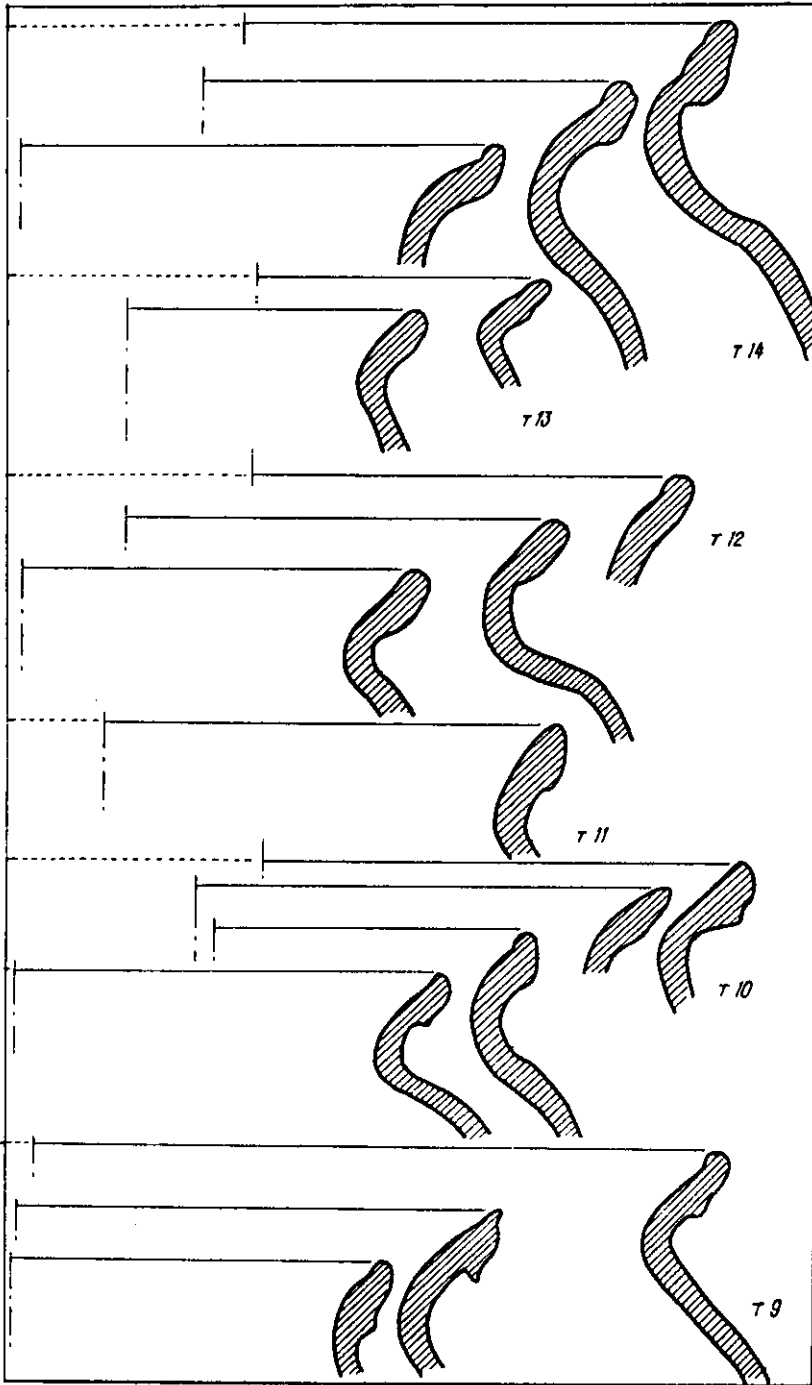
Тип 12. Горщики із слабо виділеним манжетом, трохи валикоподібним, з формуванням западини для покришки. Вони аналогічні з типом 12, за М. П. Кучерою, і мають дуже близькі аналогії з керамікою Ржищева²³. Хронологічно належать до середини — початку XI ст. (мал. 27) і становлять 10 % комплексу.

Тип 13. До нього належить велика кількість уламків горщиків, за способом формуванням їх вінця нагадують тип 12, але мають *бородку* на зовнішньому краю манжетоподібного потовщення або фігурні вінця. Вони становлять близько 25 % комплексу і мають різноманітні підтипи за формою фігурного манжетоподібного потовщення. Кераміка датується серединою — початком другої половини XI ст. (мал. 27).

Тип 14. Вінця горщиків валикоподібні, з фігурним зрізом нижнього краю і западинкою для покришки. Вони мають деякі модифікації типу 14 та, як і попередній тип 13, датуються серединою — початком другої половини XI ст. (мал. 27). Серед знахідок становлять близько 5 %.

Тип 15. Горщики цього типу мають різко відігнуте слабо виділене вінце, що нагадує головку птаха. Край вінця відтягнутий догори. Є западинка для покришки (мал. 28). Горщики мають аналогії у відповідних підтипах 15а, 15г із Ржищева²⁴, датуються другою половиною XI ст. і за кількістю становлять 14 % комплексу.

Тип 16. Дуже близький до типу 16, за класифікацією М. П. Кучери: вінце знайдито відігнуте назовні, валик добре сформований, але нагадує тип 15 — «го-

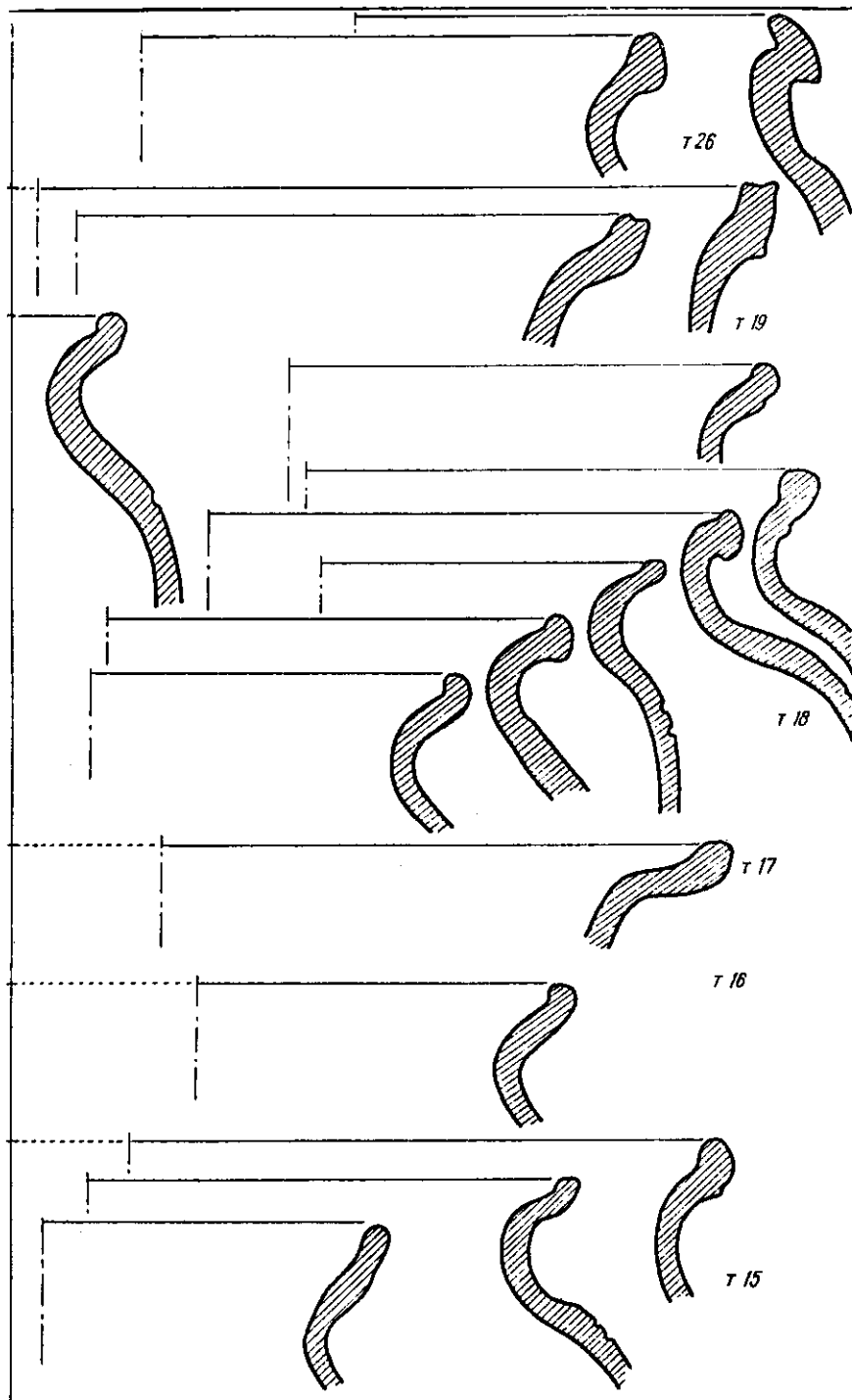

Мал. 27. Комарівка. Кераміка кінця X — середини XI ст.

ловку птаха». Знахідки становлять близько 2 %, за датуванням синхронний з типом 15.

Тип 17. Вінця мають заокруглений валик, відігнутий назовні (мал. 28), а також западинку для покриття, датується кінцем XI ст.

Тип 18. Досить поширений на пам'ятці. Шийка горщиків пряма, вінця трохи відігнуті назовні, валикоподібний із западинкою для покриття (мал. 28). Цей тип має безліч модифікацій, що нагадують підтипи керамічного комплексу Ржищева²⁵. Датується в межах досить великого періоду: від початку XII — до другої

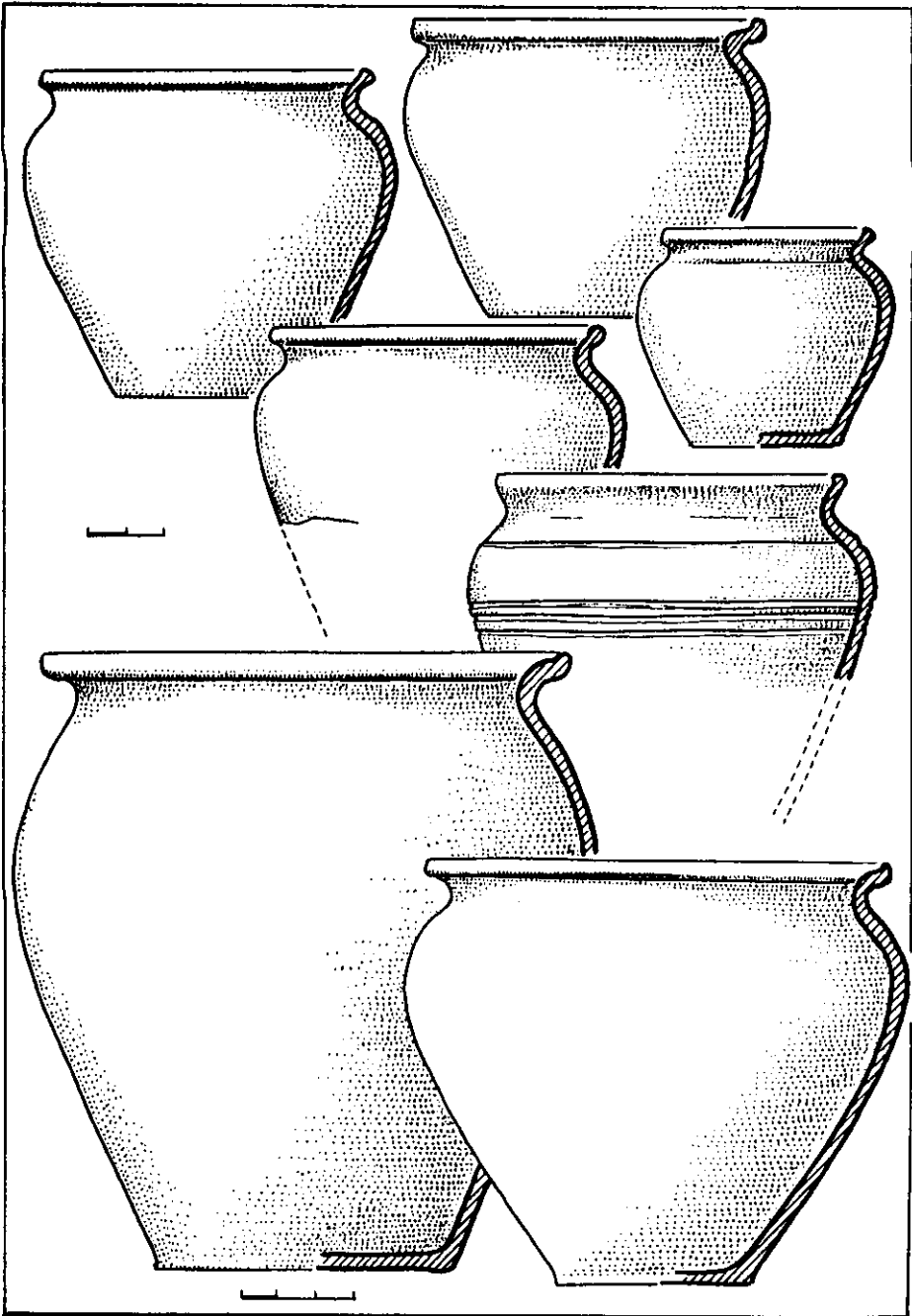

Мал. 28. Комарівка. Кераміка другої половини XI ст. — середини XIII ст.

половини XIII ст. і відрізняється лише модифікаціями підтипів. Разом у комплексі становить близько 25 %.

Тип 19 — 20. Вінця із зрізаним валиком та западинкою для покритишки. Вінця типу 19 — значно пряміші, відігнуті назовні. На Комарівському поселенні це модифікації типів 19 — 20. За кількістю їх близько 3 %.

Тип 26. Вінця валикоподібні, дещо відігнуті назовні, з прямою шийкою, западинкою для покритишки. Згідно з датуванням, цей тип належить до першої поло-

Мал. 29. Комарівка. Горщики XII — XIII ст.

вини — середини XIII ст. (мал. 28). Подальший розвиток цього типу пов'язаний з формуванням основних рис кераміки другої половини XIII — XIV ст. Зразків давньоруського часу на поселенні налічується небагато — лише поодинокі знахідки. Найпоширеніші з них модифікації цього типу другої половини XIII ст. зустрічаються вже у післямонгольській частині поселення. Крім того, до цього часу належать й підтипи типу 18. Все це дозволяє встановити генетичний зв'язок кераміки давньоруського часу з керамікою XIII — XIV ст. Специфічною рисою Комарівського поселення давньоруського часу є поширення на його території фігурних, складних за профілюванням вінець типів 12 — 14. В цілому керамічний комплекс Комарівського поселення досить чітко відтворює хронологічне і

кількісне співвідношення матеріалів: рубіж — початок XI ст. — близько 13 %, XI ст. — 58 %, решта припадає на XII — початок XIII ст. (мал. 29).

Посуд орнаментований подвійними хвилями, багаторядковим зубчастим штампом, нігтьовими вдавленнями, трикутним та чотирикутним штампом, різними сполученнями вищеперелічених елементів. Орнамент поширений на плічках і стінках у верхньої частини горщиків або по краю вінець.

1.3. Поселення другої половини XIII — XV ст.

Середньовічне поселення другої половини XIII — початку XV ст. займало площу значно меншу, ніж давньоруське. Воно розташовалося вузькою смугою ближче до затоки Васильків, переважно у східній та південній частині давньоруського поселення. Загальна площа зменшилася у 2 — 2,5 раза, що відповідає тенденції розвитку поселень протягом X — XV ст.²⁶ і широкє підтверджено дослідженнями.

1.3.1. Житла та господарські споруди

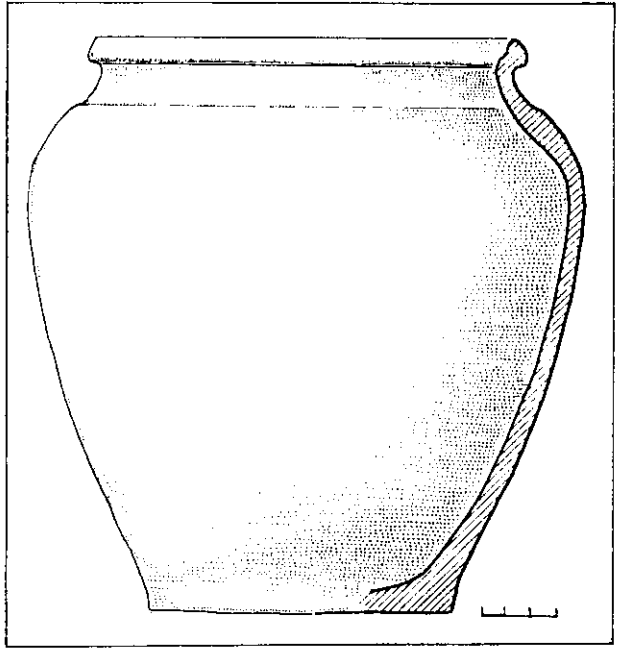
Житло 1 (8)* виявлене під час розкопок 1965 р. на ділянці I, де продовжувалися розкопки 1964 р. Житло наземне, на підклеті, орієнтація за сторонами світу. Розміри наземної частини житла остаточно встановити не вдалося, але пляму від котлована діаметром 5,2 м зафіксовано на глибині 0,4 — 0,5 м. Отже, загальна площа наземної частини становила, очевидно, понад 30 м². Розвал печі у вигляді купи обпаленої печини червонуватого та світло-жовтого кольору простежено у наземній частині житла на глибині 0,4 м. У розвалі печі знайдено багато камінців пісковіку. Підклет житла зрубної конструкції, від нього збереглися залишки лагів біля східної стінки. Котлован чотирикутної у плані форми розмірами 3,1 × 3,1 м чітко простежений на глибині 0,75 м. Підлогу зафіксовано на глибині 0,85 м. Вхід у житло знаходився у південно-західному кутку, його розміри 6,2 × 1,2 м. Він простежений на глибині 0,5 — 0,6 м, тобто на рівні розташування наземної частини житла. У зв'язку з тим що вхід виявлено на початку підклету, зовнішня частина його була коротшою. Речовий комплекс житла характеризують знахідки, притаманні пам'яткам XIII — XIV ст. на території Південної Русі. Спадкоємність матеріальної культури від давньоруської та нові риси простежуються як у цій, так і в інших будівлях. Водночас у житлі 1 знайдено шиферні прясла, що не характерні для середньовічних комплексів. Серед інших знахідок — трубчастий замок, залізні ножі, фрагменти чавунного казана, а також кераміка XIII — XIV ст. з масивною муфтою-вінцем. Трапляються також кістки та луска риб, яйцева шкара-лупа, кістки свійських тварин, обвуглена деревина. Житло, очевидно, загинуло від вогню.

До житла належать декілька ям (№ 23, 12, 38, 35, 30, 39). Яма № 23 неправильної конфігурації, ближчої до овальної, розмірами 3 × 1,6 м, дно на глибині 0,6 м майже дугоподібне. Можливо, це залишки господарської будівлі. В ямі знайдено багато кісток тварин, обпалені камінці пісковіку, кераміку, декілька уламків чавунних казанів. Інші чотири ями — господарського призначення. Вони округлої форми і майже однакові за розмірами, діаметр кожної з них 1,2 — 1,4 м. Глибина ям 0,4 — 0,8 м (додаток 1). Остання яма (№ 39) діаметром 2 м, округлої форми, стінки підмазані глиною, можливо, вона використовувалася як зерносковище.

Житло 2 (20). Розташоване у північно-західному кутку розкопу № 1 1966 р. Заповнення котловану виявлено на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Житло наземне, на підклеті. Розміри наземної частини не встановлено. Підкліт стовпвої конструкції розмірами 3,4 × 3,4 м, орієнтований за сторонами світу. Глибина земляної підлоги підклету — 1,2 м. Він заглиблений у материковий лес до рівня піску. Залишки глинобитної печі із слідами побілки зосереджено у північно-східному кутку на глибині 0,4 — 0,6 м, тобто на рівні фіксації котловану наземної частини житла. Ймовірно, піч була споруджена на каркасі, черинь не зберігся,

* Нумерація жител подається як чергова, так і за звітом.

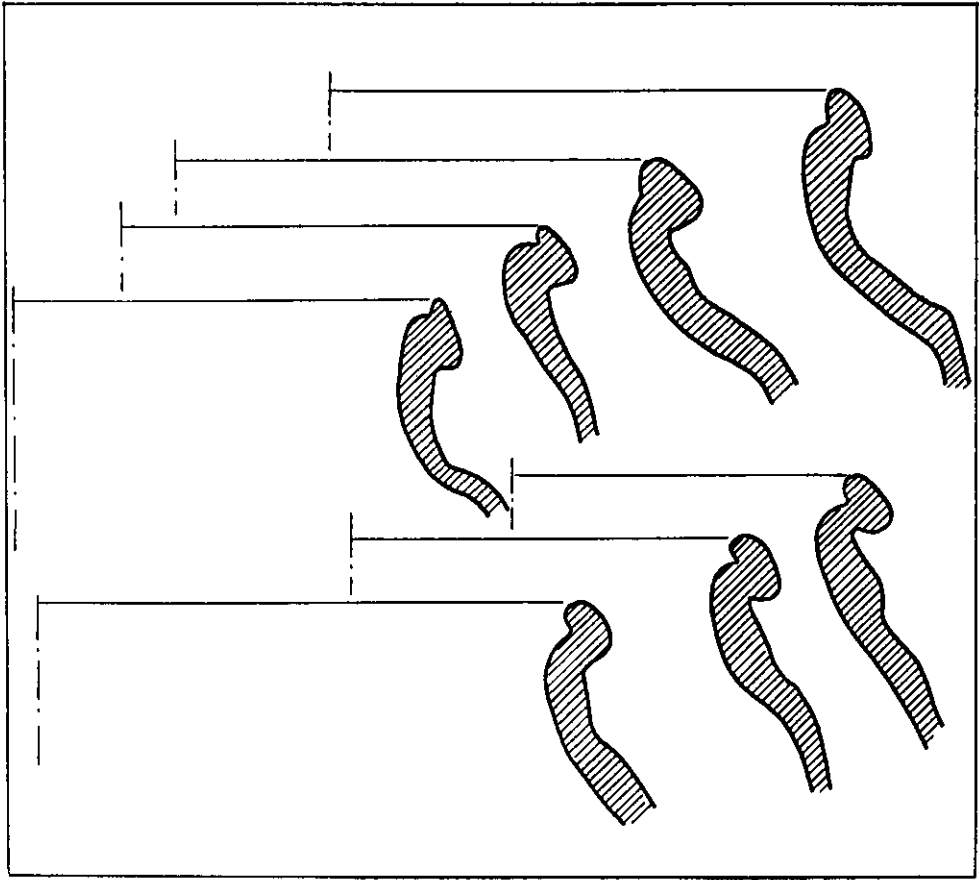
оскільки піч упала у підклет після зруйнування житла. Вхід не простежено, але є підстави вважати, що він був у південно-західному кутку житла. У заповненні житла знайдено декілька залізних ножів, кістки тварин, багато риб'ячої луски, а також значну кількість кераміки другої половини XIII — початку XIV ст. Це насамперед уламки горщиків декількох типів. Трапляються і поодинокі знахідки кераміки підтипу 18 г²⁷, типу II а²⁸, але більшість її фрагментів типологічно пов'язана з типом 26²⁹, або з різними модифікаціями типу II б³⁰. Найближчі аналогії до цього типу відомі серед матеріалів Озарницького селища та Київського Подолу³¹. Проте Комарівський посуд має й деякі специфічні риси: підтрикутний валик і досить виразну западину для покриття (мал. 30).

Мал. 30. Комарівка. Кераміка другої половини XIII — XIV ст.

До житла належить господарська будівля (№ 3), розташована на відстані 1,3 м на південь від житла. Вона наземна, підлогу виявлено на глибині 0,65 м. У заповненні — кістки свійських тварин та кераміка. До нього ж, можливо, належить ще одна наземна господарська будівля (№ 4) розмірами 4,5 × 3,2 м. Вона чотирикутна, підлога на глибині 0,7 м. У будівлі простежено дві ями, заповнені розтрощеною керамікою XIII — XIV ст. та дрібним вугіллям.

Житло 3 (1/24) розташоване у центральній частині поселення на ділянці I розкопу 1967 р. Орієнтоване за сторонами світу, наземне, на зрубному підклеті. Розміри наземної частини простежити не вдалося. Пляму від котловану зафіксовано на глибині 0,45 м. На цьому ж рівні простежено і підклет. Житло загинуло від пожежі, оскільки на цій глибині зафіксовано потужний шар паленої деревини, а також значну кількість глини від стін та печі. Шматки печини зустрічалися на площі плями від житла. Підклет чотирикутної форми у плані, розмірами 2,8 × 3,2 м. Збереглися залишки лагів у південно-східному та південно-західному кутках житла. Лаги дубові, східну стінку підклету простежено на три вінця, південну та західну — на чотири. Підлога земляна, але зафіксовано сліди підмостки глиною на глибині 0,8 — 0,9 м. У кутках простежено також чотири ямки від стовпів, діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м від рівня підлоги. Речовий матеріал житла різноманітний. Найважливішою знахідкою для визначення дати житла, як і цієї частини поселення в цілому, — є татарська монета — срібний диргем 1363 — 1365 рр. (мал. 25, 9). Її знайдено на глибині 0,5 м біля східної стінки житла серед залишків обпаленої деревини на відстані 1,45 м від північно-східного кута житла. На монеті також сліди від вогню. На підлозі житла на глибині 0,85 м і на відстані 1,1 м від північної стінки і 0,5 м від східної стінки знайдено половинку чавунного казану. У північно-західному кутку поблизу стінки зафіксовано залізний струг. У центрі житла лежала залізна оковка від дерев'яного цебра. Крім того, зустрічаються кістки свійських тварин, уламки кераміки. Речові знахідки, і насамперед монета, свідчать про те, що житло датується не раніше як 60 — 70-ми рр. XIV ст. Це, в свою чергу, дозволяє точно датувати кераміку, представлену уламками горщиків з масивним валиком округлого, підтрикутного та овального вигляду з уступом для покриття (мал. 30). Такі горщики мають коротку циліндричну або плавну шийку, вони середньо або слабкопрофільовані за класифікацією³². Типологічно належать до групи II Б підтипу 2 та 3 В, що датуються не раніше як другою половиною XIV ст.³³ У хронологічно-

Мал. 31. Комарівка. Посуд другої половини XIV ст., житло 3 (1/24).

типологічному ряду, взаємопов'язаному з давньоруським часом, такі горщики близькі до типу 26, за класифікацією М. П. Кучери³⁴, і є пам'ятками наступного етапу розвитку цієї групи давньоруської кераміки.

Житло 4 (2/25) розташоване у південній частині ділянки I. Орієнтоване за сторонами світу, наземне, на підклеті, дуже погано збереглося. Пляму від житла простежено на межі орного та гумусованого шару на глибині 0,3 — 0,4 м. У північно-західному кутку зафіксовано розвал печини, мабуть, залишки печі. Підклет житла майже квадратної форми у плані, розмірами 3,1 × 3,2 м. Підлога простежується погано, на глибині 0,6 м. Згідно з стратиграфічними спостереженнями, воно частково перетинає житло № 3 (1/24) і свідчить про те, що воно було збудоване після зруйнування попереднього. На відміну від нього житло 4 не має слідів вогню. У заповненні житла виявлено кераміку кінця XIV — XV ст., а також декілька кісток свійських тварин, шматок кременя, невеликі камінці пісковика.

Житло 5 (3/26) розташоване на ділянці II центральної частини поселення, що підходить східною та північною частинами до могильника. Простежене з глибини 0,6 м. Воно наземне, поганої збереженості, найімовірніше, стовпової конструкції. Орієнтоване за сторонами світу, розмірами 4 × 4,2 м. Житло загинуло від пожежі на всій його території, особливо вздовж південної та західної стінок зафіксовано сліди обпалених лагів. Крім того, на площі котловану трапляється багато залишків обпаленої глини, мабуть, від печі та обмазки стінок. Вхід до житла зафіксовано у південно-західному кутку. У кутках житла простежено ямки від стовпів, заповнені обпаленою деревиною. Скупчення печини виявлено в північно-західному кутку, що, очевидно, фіксує місцезнаходження пічки. Черинь не виявлено. Підлога земляна на глибині 0,8 м.

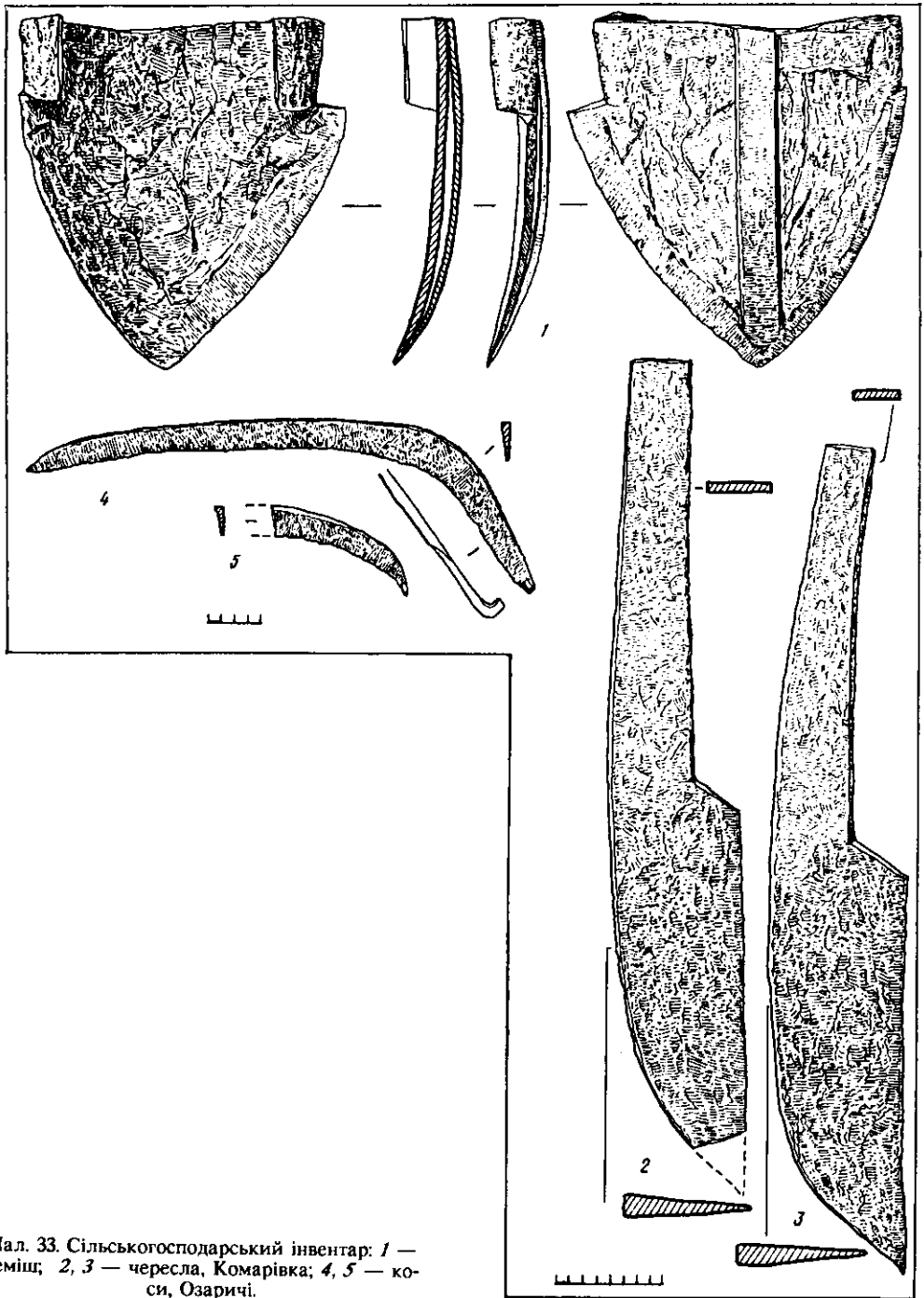
Мал. 32. Комарівка. Кераміка XIV — XV ст., житло 6 (6/29).

Житло 6 (6/29) розташоване на ділянці IV розкопу 1967 р. Пляму котловану зафіксовано на глибині 0,5 м. Житло наземне, на підклеті, розмірами 2,4 × 2,8 м, орієнтоване за сторонами світу. Розміри наземної частини встановити не вдалося. У кутках підклету дещо помітні невеличкі ями від стовпів, по три біля кожної із стінок. У центрі — яма від стовпа діаметром 0,15 м, глибиною 0,3 м від рівня підлоги. Залишки входу знайдено у північно-західному кутку, де зафіксоване невеличке поглиблення. Піч зруйнована, але шматки печини зустрічаються на глибині 0,6 — 0,7 м по всій площі плями. На підлозі, поблизу південної стінки підклету, простежено шар глини, що фіксує напрямок давньої обмазки стін, яка збереглася до висоти 0,12 — 0,15 м. У південно-східному кутку житла, вздовж стінки знайдено чотири горщики XIV — XV ст., два з яких стояли вертикально вверх дном (цілі), два інших розвалені (мал. 32).

Житло 7 (1/32) розташоване у південно-західній частині ділянки II розкопу 1968 р. Збереженість дуже погана. Пляму від житла зафіксовано під орним шаром на глибині 0,25 — 0,3 м. Котлован орієнтований за сторонами світу, чотирикутної форми. Розміри частини, що зафіксована, 3 × 3 м. У північно-східному кутку виявлено велику купу печини червоного кольору, мабуть, розвал печі. Північна сторона житла не простежена, вона знаходилася під бровкою траншеї. На відстані 3 м на схід від східної стінки на глибині 0,4 м знайдено пляму від наземного вогнища у вигляді кільця печини червоного кольору овальної у плані форми, розмірами 1,2 × 0,9 м. Ймовірно, це був опалювальний пристрій, який використовувався влітку. У заповненні житла — уламки кераміки XIV — XV ст. До цього ж житла належить і господарська будівля № 2 (1968 р.д.ІІ). Пляму від її овалоподібного за формою котловану зафіксовано на глибині 0,6 — 0,7 м, розмірами 2,2 × 4,5 м. У заповненні — залишки обпаленої деревини від конструкцій, дрібні уламки кераміки XIV — XV ст., попіл.

Житло 8 (2/33) зафіксоване на глибині 0,3 м. Воно орієнтоване за сторонами світу, чотирикутної форми, розмірами 4 × 4 м, із заглибленою підлогою до 1,05 м. Вхід до нього простежено у південно-східному кутку, розмірами 1,6 × 1,2 м. Вхід був пологим або мав східці. Піч зруйнована, від неї збереглися лише фрагменти печини червоного кольору. Під час розчистки житла у північно-західному кутку знайдено розвал амфори-корчаги з однією ручкою та плоским днищем, прикрашену неглибоким рифленням у верхній частині під шийкою. Амфора датується XIII — XIV ст., херсонеського походження. Аналогічні зразки виявлено й на Озаричському селищі. Крім того, у заповненні знайдено уламки жорен, свинцеву платівку, уламки залізного предмета, кістки свійських тварин та окремі уламки кераміки.

Житло 9 (3/34). Пляму від його котловану зафіксовано на глибині 0,4 м. Орієнтоване за сторонами світу. Житло наземне з дещо заглибленим котлованом, розмірами 3,9 × 6 м. У південно-західному кутку простежено розвал печі розмірами 0,9 × 0,8 м, від якої збереглася купа печини червоного кольору. Вхід до житла знаходився у східній частині, підлога глинобитна, із слідами підмазки жов-

Мал. 33. Сільськогосподарський інвентар: 1 — леміш; 2, 3 — чересла, Комарівка; 4, 5 — коси, Озаричі.

тою глиною у вигляді невеличкого шару товщиною до 2 — 3 см, зафіксована на глибині 0,8 м. Житло загинуло від пожежі, про що свідчить велика кількість обпаленої деревини. У заповненні знайдено уламки кераміки, кістки свійських тварин.

За характером заповнення та елементів конструкції, що збереглися, можливо до жител належать ще три споруди, від яких зафіксовано підклети. Однак стверджувати це важко, оскільки збереженість будівель дуже погана.

Таким чином, на території поселення середньовічного часу розкопано 9 — 12 жител. П'ять жител наземні на підклеті, чотири — наземні, в тому числі два із заглибленою підлогою. У двох випадках підклет зрубний, ще у двох — стовповий,

Мал. 34. Комарівка. Чавунний казан з будівлі 2.

одна конструкція остаточно не з'ясована. Підклети майже квадратні, площею від 6,7 до 11,5 м², але переважна більшість — близько 9 м². Площу наземної частини встановити важко, переважає південна орієнтація входу з відхиленням на південний захід чи південний схід. Печі глинобитні на каркасах, орієнтація північна з відхиленнями на північний схід та північний захід. Отже, простежено чітке співвідношення між входом та піччю по діагоналі, що свідчить про етнографічну приналежність таких жител, за класифікацією К. О. Бломквіст³⁵, до східного південноруського типу. Аналогічні житла відомі і на Озарицькому селіщі³⁶. Згідно з датуванням, середньовічні житла Комарівського поселення поділяються на три групи. Найбільш ранніми з них, за наявними матеріалами, є житла 1 та 2, що датуються другою половиною XIII — початком XIV ст.; житла 3 та 9 — XIV ст., що засвідчено знахідкою монети у житлі 3. Частково співіснують з ними, але трохи пізніші за матеріалом є житла 5 — 8. Житло 4, яке частково перетинає житло 3, може вважатись одним з найпізніших жител і датується часом не раніше, ніж кінець XIV — XV ст.

Господарські споруди цієї частини поселення частково вже описано разом з житлами. Крім того, виявлено ще декілька залишків будівель, які можна пов'язати з господарськими приміщеннями за їх функціональним призначенням й відсутністю обпалювальних пристроїв.

Будівля 1 (житло — ?) розташована у південно-східній ділянці I (розкоп 1966 р.). Наземна, пляму від котловану зафіксовано на глибині 0,45 м. Чотирикутна за формою у плані, орієнтована за сторонами світу. Довжина будівлі 4,1, ширина 3,9 м. Залишки входу біля південної стінки. У центрі споруди зафіксовано яму-погріб розмірами 2,6 × 1,3 м, овальної у плані форми. Днище ями теж овальне на глибині 1,3 м. Біля південної стінки ями, майже по центру на глибині 1,1 м знайдено залізні частини плугу: леміш і два чересла (мал. 33, 1 — 3). У заповненні ями зустрінуто невелику кількість кераміки та залізних шлаків.

Будівля 2 (яма № 5) також чотирикутна у плані із заокругленими кутами, орієнтована за сторонами світу. Розміри наземної частини не встановлені, але у будівлі виявлено заглиблену частину — погріб розмірами 2,2 × 1,1 м, підлога зафіксована на глибині 1,6 м. Під час зачистки ями в її східному кутку знайдено чавунний казан з чотирма ручками (мал. 34). У заповненні зафіксовано декілька уламків кераміки XIV — XV ст. Під казаном збереглися залишки дерев'яної підлоги.

Будівля 3 (госп. прим. № 2, 1967, діл. III, поселення) простежена з глибини 0,7 м. Чотирикутна у плані, орієнтована за сторонами світу, розмірами 3 × 2,2 м. Приміщення заглиблене у материковий лес на глибину до 0,8 м, а отже, підлогу будівлі простежено на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Можливо, це також

погріб, у якому знайдено кістки свійських тварин, каміння, невеличкі уламки кераміки XIV — XV ст.

Будівлю 4 (№ 3, 1968, діл. II) виявлено на глибині 0,4 м, орієтована за сторонами світу, розмірами 3,5 × 4 м. Підлога на глибині 0,5 м. У заповненні — попід, кераміка XIV — XV ст., кістки свійських тварин.

Будівлю 5 (№ 4, 1968, діл. II) зафіксовано на глибині 0,3 м, орієтована за сторонами світу, підлога на глибині 0,75 м, розміри будівлі 3,8 × 3,6 м. У заповненні знайдено невеличку кількість фрагментів кераміки XIV — XV ст.

Можливо, до господарських будівель належать також і деякі будівельні залишки у вигляді котлованів овальної та прямокутної форми, площею до 4 — 6 кв. м.

1.3.2. Виробничі комплекси

За виробничим призначенням та технологічним рівнем комплекси другої половини XIII — XV ст. не відрізняються від попередніх і продовжують ремісничу традицію залізодобування та обробки.

На території середньовічного поселення зафіксовано залишки споруди для випалення деревного вугілля, аналогічні тій, що описана вище, а також залишки двох залізобудівних горнів.

Перший, дуже пошкоджений, розкритий на ділянці I у центральній частині поселення у 0,5 м від споруди для випалення деревного вугілля. На дні лінійчасті ями діаметром 0,6 м простежено стінки зруйнованого горну червоного кольору, шматочки залізних шлаків, дрібне вугілля.

Другий горн знайдений на ділянці II у південній частині поселення. Його залишки було зафіксовано на глибині 0,6 м. Наземну частину повністю знищено під час оранки. Частина, що збереглася, простежена у вигляді великого розвалу ошлакованих стінок червоного кольору з прикипілими до них залишками залізних шлаків. Скупчення стінок знаходилось у заглибленні діаметром 1 м. Дно ями простежено на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, врізано у лес. Під час розчистки розвалу знайдено фрагменти кераміки XIV — XV ст., а також уламки втульчастого (стрілки) та залізного предметів.

На відстані 0,5 м на захід від горна зафіксований невеличкий рівчак, довжиною 3 м, шириною 0,5 м. Дно рівчача знаходилось на глибині 1 м. Трохи далі на захід, на відстані 2 м від першого, зафіксований другий, аналогічний рів, що пролягав паралельно першому. На схід від розвалу горна, на відстані 1,2 м від нього знайдено невеличку яму розмірами 1,2 × 1,2 м, глибиною 0,8 м. Отже, простежено комплекс з первісної обробки залізної руди, а можливо, і «варки» заліза.

1.3.3. Речовий матеріал

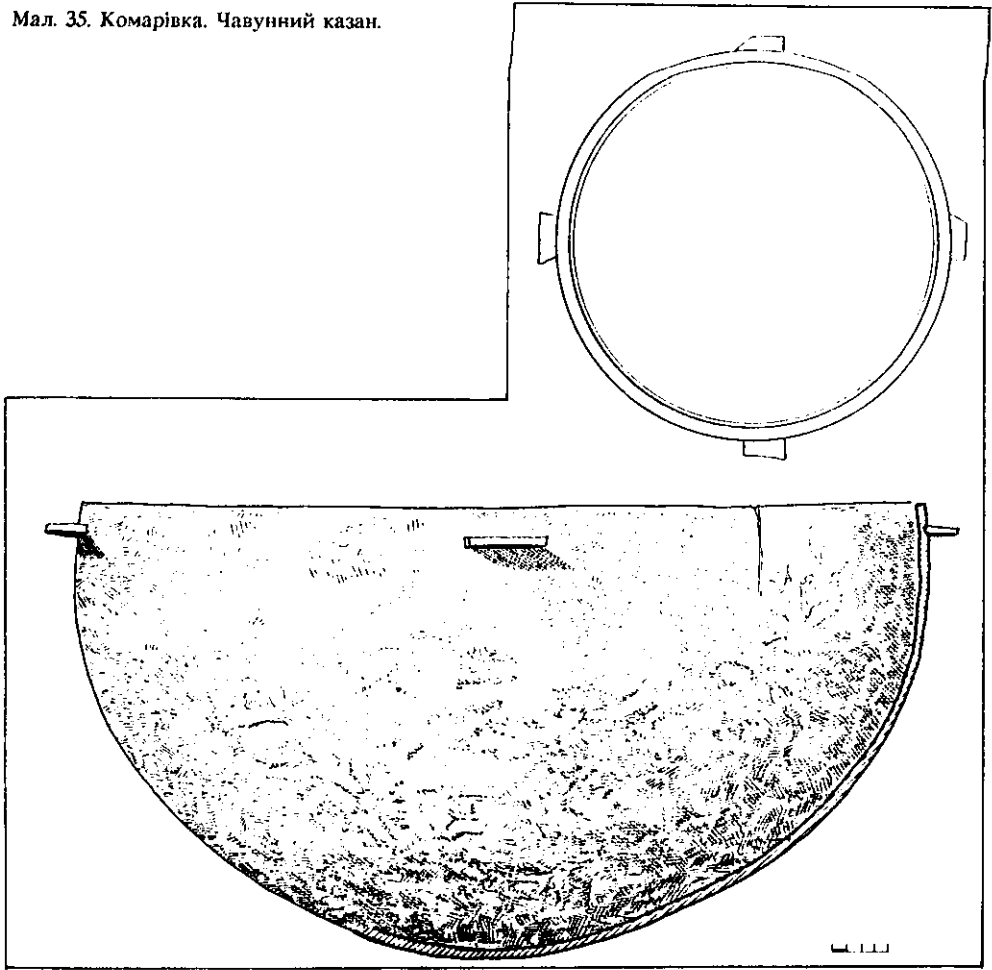
На поселенні другої половини XIII — XV ст. знайдено різноманітний інвентар, серед якого сільськогосподарські знаряддя, ремісничий інструмент, побутові речі та ін.

З інвентаря неабиякий інтерес становить знахідка залізних частин плуга: лемеша і двох чересел. Це досить рідкісна знахідка частин плуга у одному комплексі (мал. 33).

Леміш має довжину 26,6 см (довжина втулки 7,5 см), найбільша ширина леза 24,6 см. Плечко відходить у бік на 4,5 см. За розмірами леміш не перевищує аналогічні знаряддя, але дещо більший від відомих південноруських. За формальними ознаками він належить до асиметричних лемешів, перехід до використання яких розпочався ще наприкінці давньоруського періоду і завершився у XIV — XV ст. За класифікацією Ю. О. Краснової, комарівський леміш належить до типу IV В 4³⁷. Леміші аналогічні за типологією, але різні за розмірами, відомі з Вишгородського селища Рязанської області, Пронська, Старого Орхею (Молдова) та ін.³⁸ З південноруських пам'яток найближчим до нього є леміш з Білої Церкви³⁹, де простежено культурний шар XIV ст.

Чересла або плужні ножі довжиною до 60 см, шириною 7 см і довжиною черешка 30 см. За розмірами чересла дещо більші від давньоруських і не перевищували 55 см, але вони саме й характерні для пізніших зразків, що дорівнювали 60 см⁴⁰. Чересла з Комарівки мають й інші пропорції — 1 : 4, тоді як давньо-

Мал. 35. Комарівка. Чавунний казан.

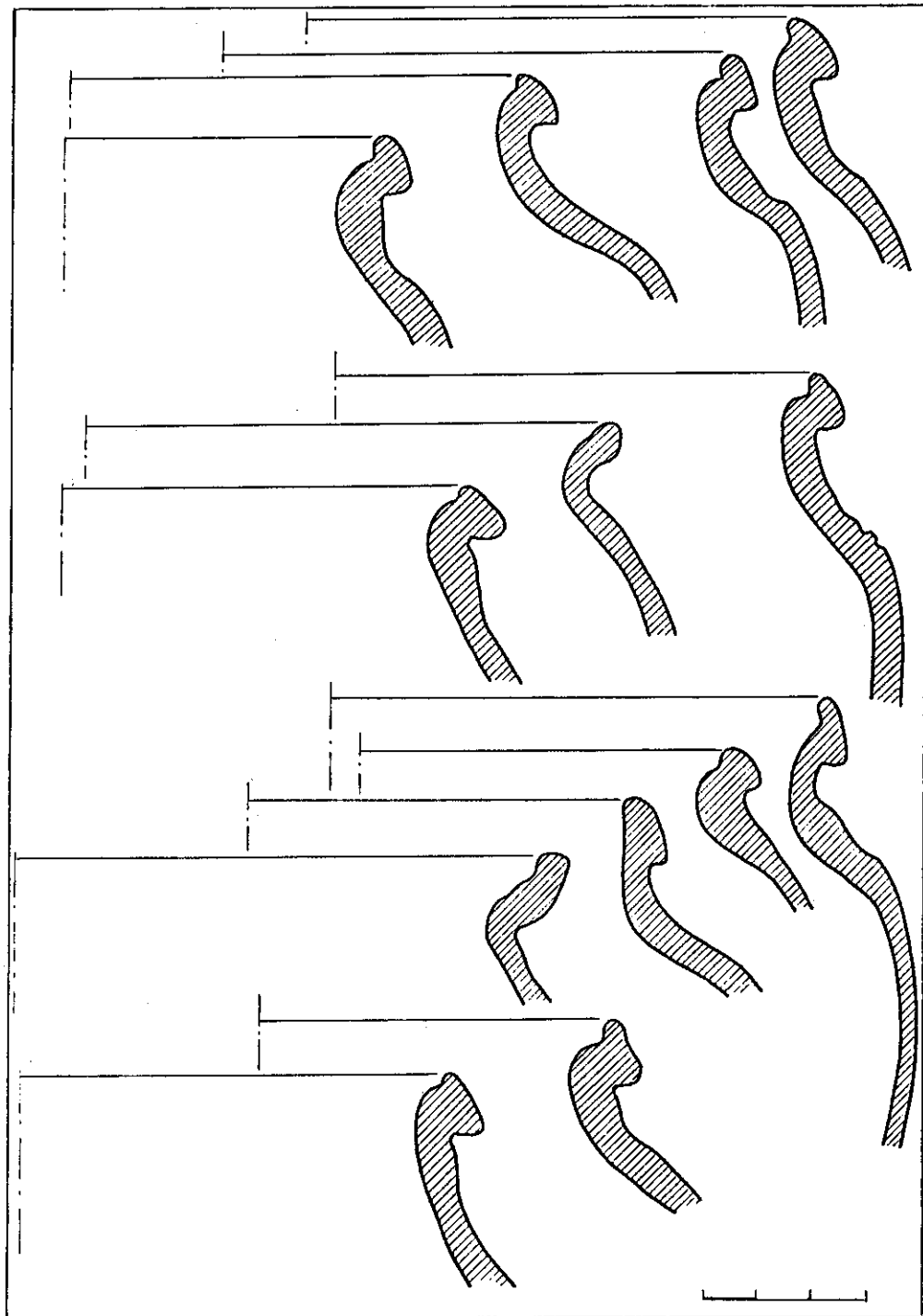
руські — 1 : 3. Слід зазначити, що пізні давньоруські екземпляри мають пропорції, близькі до чересел XIV — XV ст. Так, якщо в середньому чересла Комарівського поселення більші від давньоруських на 10 — 20 см, то у пропорційному співвідношенні деякі екземпляри з Райковецького городища ⁴¹ аналогічні Комарівським. За зовнішніми ознаками найбільш близькі останнім чересла з Вишгорода Рязанської області, датовані XIV ст. ⁴²

У середньовічній частині поселення знайдено також масові універсальні вироби, зокрема ножі (понад 10 екз.), у тому числі й ніж для зрізання бджолиних сот.

З інструментів виявлено залізний струг для обробки деревини. Побутовий інвентар представлений оковками відер, свинцевими платівками, іншими предметами та їх уламками. В одному із жител, як зазначалося вище, знайдено шиферні прясла.

Дуже характерною ознакою нашарувань другої половини XIII — XV ст. є чавунні казани. Вони, або їх уламки, зустрічаються майже в кожному житлі та багатіях ямах. Разом із знахідками вінець і великих уламків, в тому числі одного цілого та половини, на Комарівському поселенні знайдено понад 10 казанів. Особливий інтерес становить знахідка цілого казана великого розміру: діаметр вінця 60 см, висота — 30 см, товщина стінок — 0,8 см. Вінця прямі, косо зрізані з внутрішнього боку. Казан має чотири ручки, ширина кожної з них 3 см, довжина також 3 см. За типологічними ознаками він належить до першої групи, згідно із класифікацією матеріалів Озарицького поселення ⁴³, і має аналогії також серед знахідок з Шилівського поселення у Середньому Подонні ⁴⁴ (мал. 35).

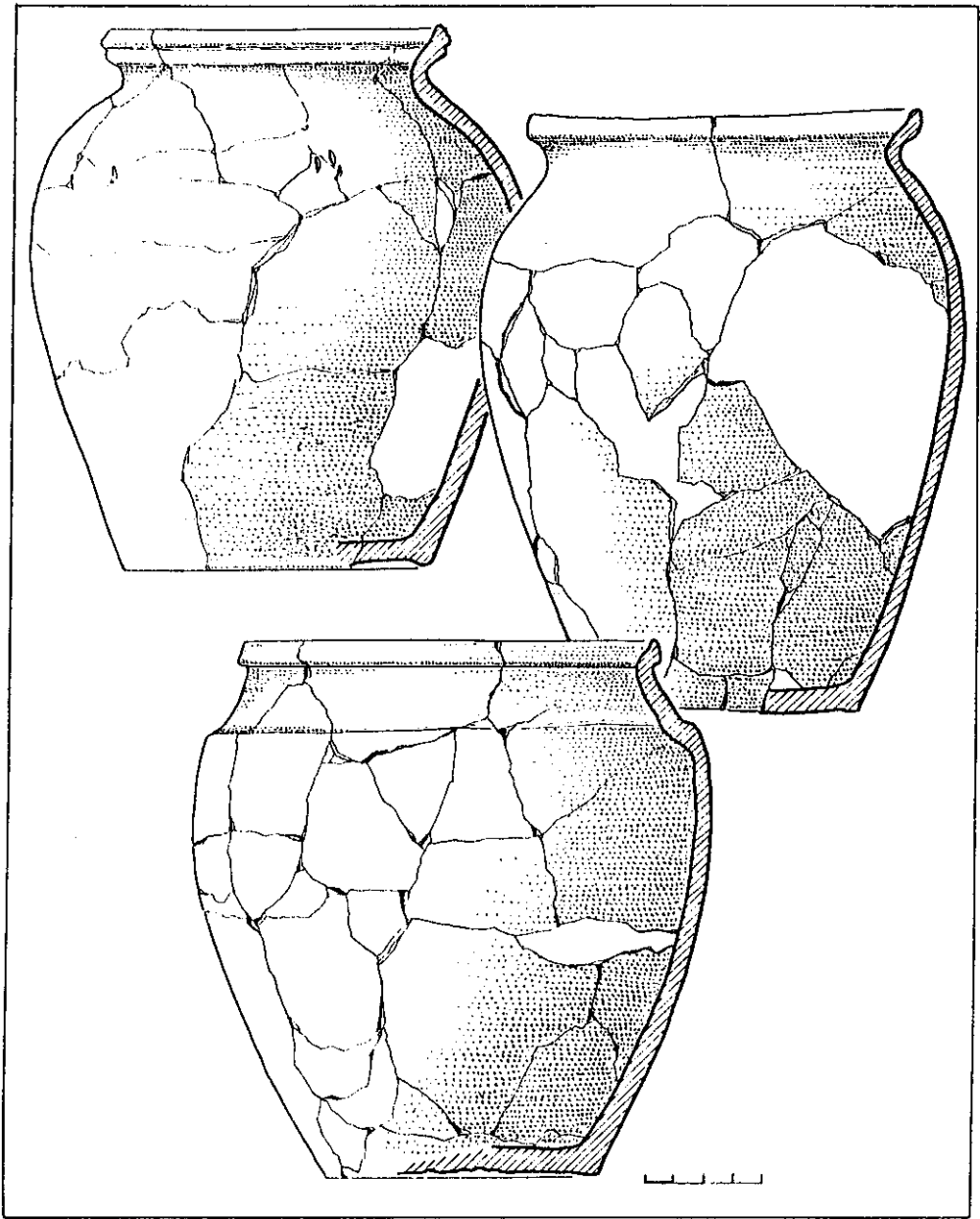
Як згадувалося вище, важливою знахідкою для датування є татарський диргем 1363 — 1365 рр. при Абдуллаху ⁴⁵ (мал. 25, 9) (чекана Янги-Шегр), який ототож-

Мал. 36. Комарівка. Кераміка другої половини XIII — початку XV ст.

нюється з городищем Старий Орхей в Молдові. Серед інших знахідок — уламки жорен і точильні бруски.

Керамічний комплекс середньовічного поселення представлений тарним та кухонним посудом. Тарна кераміка — це уламки херсонеських амфор у незначній кількості. Основна ж маса знахідок — кухонні горщики. За типологічними ознаками вони близькі до декількох типів та підтипів, відомих за іншими пам'ятками, класифікацію яких здійснено раніше ⁴⁶. Невеличка група посуду належить до

Мал. 37. Комарівка. Посуд XIV ст.

підтипу 18 г ⁴⁷, що датується серединою XIII ст. (мал. 29, 36). Це горщики з округлим валиком і западинкою для покритишки. Таку кераміку знайдено не лише у Ржищеві ⁴⁸, а й на багатьох пам'ятках Середнього Подніпров'я: Озаричах, Процеві, Бортничах та ін. ⁴⁹ Іншим типом, генетично пов'язаним з давньоруською керамікою (типу 26, за класифікацією М. П. Кучери ⁵⁰), є горщики з короткою циліндричною шийкою, край вінець яких має потовщення у вигляді трикутника із западинкою або без неї. Такий тип найближчий до типу 1 А, Б ⁵¹ і знаходить аналогії у матеріалах Озаричького поселення ⁵². Ця кераміка датується другою половиною XIII — кінцем XIII — початком XIV ст.

Подальший розвиток Комарівської кераміки генетично пов'язаний з цим типом, оскільки й надалі вінець мають трикутне, овальне, та кругле потовщення із западинкою для покритишки. Це підтип 2 Б, В, що датується кінцем XIII — XIV ст. ⁵³ Із майже 50 екземплярів горщиків та їх уламків цього типу, більшість належить до середніх і широкогорлих посудин. 8 горщиків мають діаметр вінець

від 9 до 13 см, 27 горщиків — від 14 до 16 см, 14 горщиків — від 17 до 19 см. Висота горщиків сягає 15 — 20 см, діаметр дна 6,5 — 9,5 см (мал.37).

До пізнішого етапу існування поселення належать середньо та слабо профільовані горщики з дуже масивним валиком підтрикутної форми, округлим або фігурним (мал. 36). Це підтип 3 Б, В і датується другою половиною XIV — початком XV ст.⁵⁴ Зустрічаються також поодинокі екземпляри горщиків XIV — XV ст. типу 1, підтипу 1 А, Б (мал. 36)⁵⁵. Кераміка прикрашена лінійним орнаментом або хвилею, проте більшість посудин не орнаментована. Інколи на внутрішньому боці вінця зустрічається жовта полива. В цілому кераміка другої половини XIII — XV ст. Комарівського поселення характерна для середньодніпровської кераміки, або другого типу південноруської кераміки, за класифікацією М. П. Кучери⁵⁶.

1.4. Матеріали інших хронологічних періодів

Найбільш ранні за часом матеріали, знайдені на поселенні, належать до епохи бронзи. Це знахідки кераміки культури багатоваликової кераміки, які зафіксовані у господарській ямі, а також виявлені у культурному шарі окремі уламки ліпних товстотінних посудин з шнуровим, ямковим орнаментом та зовсім не орнаментованих.

У північній та центральній частині пам'ятки виявлено зарубинецьку кераміку II — III ст., у тому числі фрагмент чорнолощеного кубка.

На всій території пам'ятки простежено залишки культурного шару поселення черняхівської культури, але найкраще він зберігся у центральній частині. Тут виявлено два житла, господарські споруди та ями.

Житло 1 (№ 6/13 за звітом) розташоване у південно-західній частині ділянки III (розкоп 1965 р.). Житло чотирикутне у плані, орієнтоване за сторонами світу, наземне, з дещо заглибленою підлогою. У кутках простежено ямки від стовпів. Усього виявлено вісім ямок, розташованих як по кутках, так і посередині житла. Підлога земляна, добре утрамбована, зафіксована на глибині 0,35 м. Розміри житла 5 × 4 м. Печі не простежено. У заповненні зафіксовано кружальну кераміку черняхівської культури, декілька уламків заліза, велику кількість кісток свійських тварин і птахів, а також небагато дрібних уламків ліпного посуду VI — VII ст.

На відстані 4 м на північ від житла зафіксовано господарську споруду невеликого розміру. Вона прямокутна, її розміри 2 × 1,8 м. Підлога зафіксована на глибині 0,6 м. У заповненні виявлено кераміку черняхівської культури. На підлозі простежено залишки обпалених дерев'яних конструкцій від стін і даху. До зазначеного комплексу належать також декілька ям (1,3 — 5), розташованих поруч із житлом. У більшості з них знайдено черняхівську кераміку.

Житло 2 (№ 7, діл. IV, розкоп 1967 р.) — напівземлянка, розмірами 4,4 × 4,3 м. Пляма від заповнення котлована фіксується з глибини 0,5 — 0,6 м, підлогу виявлено на глибині 2 м. У центральній частині напівземлянки простежено розвал глинобитної печі, окремі шматки якої зустрічалися на всій площі житла. У заповненні знайдено кружальну кераміку черняхівської культури, кістяну проколку, каміння пісковіку, в центрі — верхнє і нижнє кола кам'яного жорна.

До житла належить і господарська споруда, пляму від якої простежено на глибині 0,7 м. Розміри споруди 2 × 2,8 м. У північно-західному кутку її виявлено невеличке заглиблення, очевидно, зернову яму діаметром 0,5 м. У заповненні споруди знайдено уламки кераміки.

Крім того, у комплексі знайдено ще дві ями (№ 10, 13, розкоп 1967 р.). Особливо цікава яма 10, де зафіксовано велику кількість кераміки, кістки тварин та розламану арбалетну фібулу. За датуванням ці комплекси належать, очевидно, до пізнього етапу черняхівської культури, коли фіксується поява підквадратних жител з глинобитними печами⁵⁷. Матеріали черняхівської культури інколи зустрічаються у житлах давньоруського часу, а також у культурному шарі поселення.

На Комарівському поселенні зафіксовано і матеріали ранньослов'янського часу. До них належать залишки трьох жител, господарські споруди, ями й окремі знахідки, виявлені в будівлях більш пізнього часу та у культурному шарі поселення.

Житло 1 зафіксовано у північно-західному кутку ділянки I (розкоп 1965 р.) на глибині 0,4 — 0,5 м за великим завалом глини жовто-червоного кольору.

розміром 4 × 3 м. Після розчищення виявлено котлован житла розмірами 3,6 × 3,3 м. У північно-східному кутку зафіксовано розвал печі, у конструкції якої разом з глиною використовувалося каміння, можливо, у підвалинах печі. У житлі знайдено ліпну кераміку VI — VII ст. пеньківської культури, а також уламок кам'яної зернотерки.

До житла належать й залишки невеликої споруди господарського призначення, розташованої на північній-захід від нього. Споруда наземна, її контури збереглися погано. Тут виявлено ліпну кераміку, в тому числі розвал горщика. Розміри будівлі 3,1 × 2,6 м, вхід до неї біля західної стінки розмірами 0,5 × 0,6 м. У південно-східному кутку на глибині 0,5 м знайдено біконічне пряслице і залізне шило, а також кістки тварин та дрібне каміння пісковика.

До жител пеньківської культури належить і комплекс, що складається із наземного житла з пічсю кам'яною та чотирьох господарських ям. У житлах і ямах знайдено ліпну кераміку (житло 2, ями № 29, 1965 р., № 10, 1965 р., № 7, 1965 р.).

Третє житло (9/24 за звітом 1967 р.) зафіксовано у центральній частині поселення. Воно заглиблене, орієнтоване за сторонами світу, розмірами 4 × 4 м, пляма від котлована простежується з глибини 0,4 м, підлога — 0,85 м — 1 м. У заповненні житла і на підлозі виявлено шматки печини від зруйнованої печі. Серед знахідок — ліпна кераміка, зокрема посудини з реберчастими формами та вінцем, відігнутих назовні. Один вінець має наліпний валик. Крім того, знайдено залізний ніж із загнутим черешком, кістки тварин.

До пеньківського горизонту належить і яма, розмірами 5,6 × 1 м, глибиною 0,6 м. У ямі, наповненій попелом, зустрічаються уламки кераміки VI — VII ст. Старожитності цього ареалу за характером збігаються із локальним варіантом пеньківської культури Дніпровського лісостепового Лівобережжя⁵⁸.

Як свідчить аналіз матеріалів Комарівського селища, — це пам'ятка з довготривалою історією населення багатьох культурних проявів, які характеризують специфіку етнокультурного розвитку регіону.

1.5. Могильник поселення поблизу села Комарівка

У центральній частині пам'ятки розташований могильник, що належить до поселення другої половини XIII — XV ст. Могильника давньоруської частини пам'ятки не знайдено. Площа могильника збереглася частково, тому що частина поховань знищена оранкою, про що свідчать численні залишки могильних ям, пошкоджених кістяків. Розміри могильника за розповсюдженням рядів поховань становлять 100 × 70 м (мал. 38, 39).

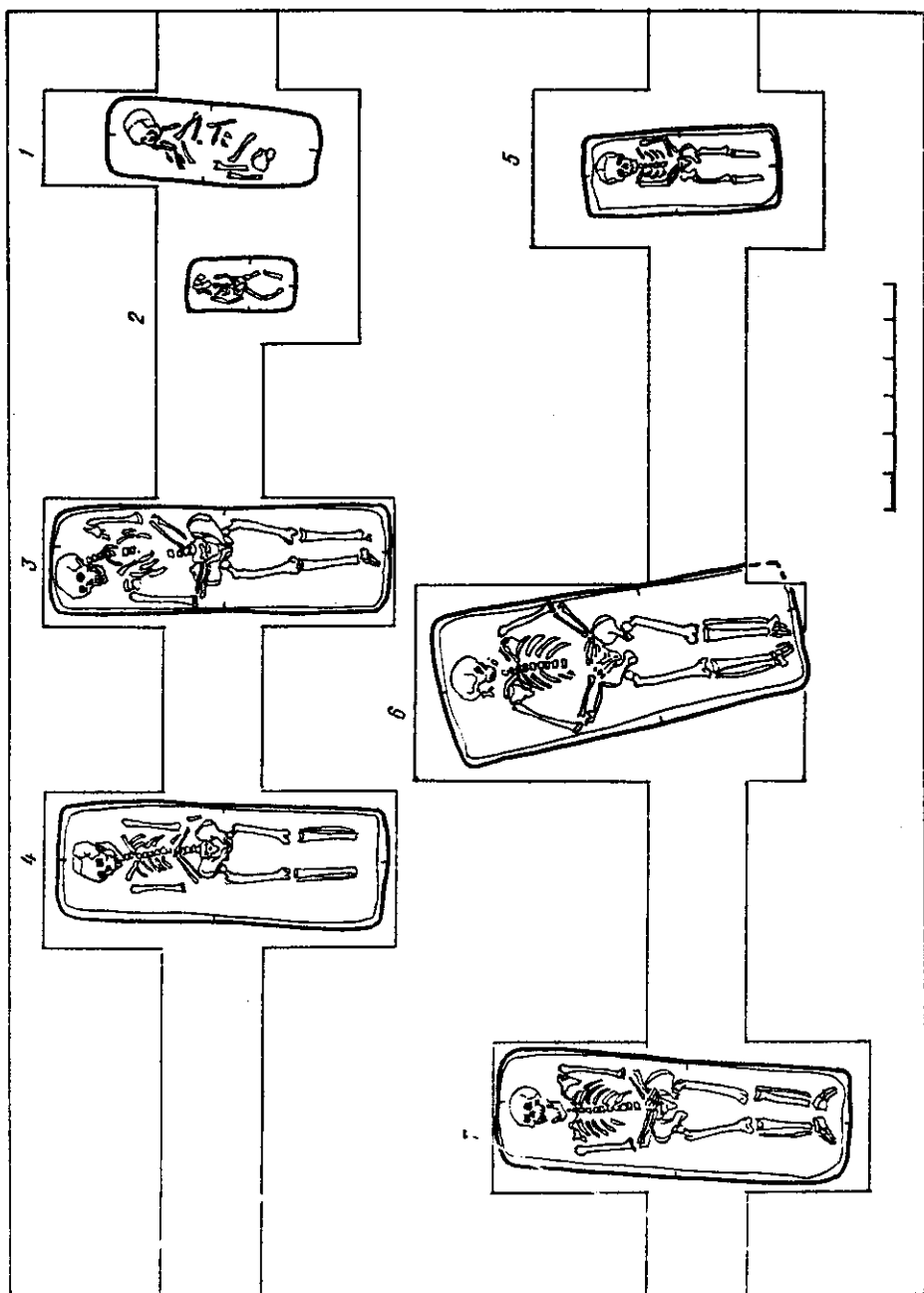
Початок дослідження могильника відноситься до 1964 р., коли Д. Т. Березовцем були знайдені перші поховання. У південно-східній частині траншеї № 3 на глибині 0,4 — 0,9 м виявлено шість поховань, в тому числі одне парне. За обрядом поховань це трупопокладення у могильних ямах, інвентар майже відсутній.

Поховання 1 виявлене на 84 м траншеї, парне, у ґрунтовій ямі розмірами 1,2 × 2,4 м на глибині 0,65 м від сучасної поверхні (мал. 40). Орієнтація кістяків західна, ліве поховання, найвірогідніше, чоловіче, витягнуте, руки складені на животі. Похований — середнього віку. Правий кістяк також лежить на спині з витягнутими ногами. Права рука відкинута і зігнута в лікті, повернута кистю на груди. Ліва рука зігнута у лікті — кистю на животі. На пальці лівої руки бронзова віта каблучка. В обох щелепах кістяка відсутні передні зуби. Очевидно, це поховання літньої жінки.

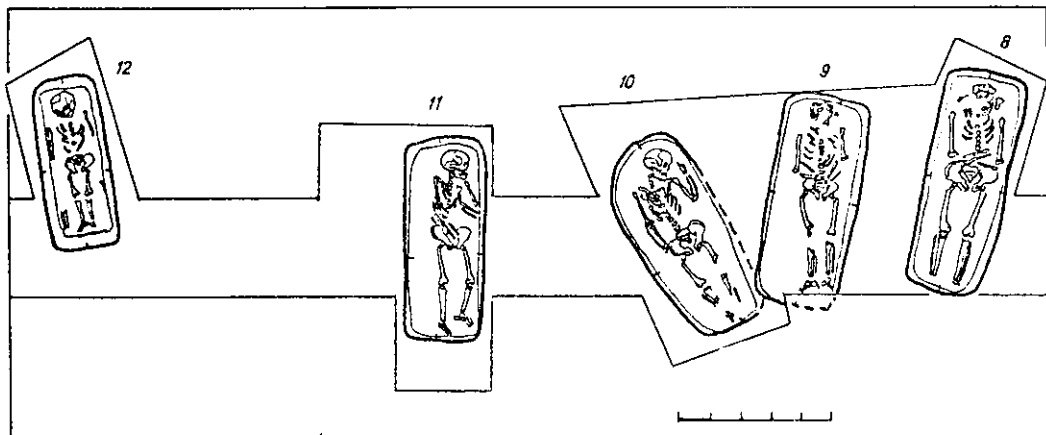
Поховання 2 на 165 м траншеї виявлене у прямокутній ямі, розмірами 0,8 × 1,7 м на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Кістяк випростано на спині, головою на захід, права рука зігнута у локті кистю на грудях. Кістки ніг перерізано траншеєю. Інвентар відсутній.

Поховання 3 на 168 м траншеї виявлене у ґрунтовій ямі розмірами 1,2 × 0,45 м на глибині 0,4 м. Орієнтація західна, кисти рук на животі. За антропологічними даними це поховання підлітка.

Поховання 4 зафіксовано поміж похованнями 2 та 3. Яма розмірами 0,7 × 0,55 м. Поховання дитини, збереженість погана.

Мал. 38. Комерівка. Могильник, фрагмент плану.

Мал. 39. Комарівка. Могильник, фрагмент плану.

Поховання 5 на 190 м траншеї, жіноче. Головою на захід. Права рука до ліктя простягнута вздовж кістяка, зігнута у лікті, кисть лежить на шиї, ліва рука на тазових кістках. Під кістяком зафіксовано чорну вуглисту яму заповнену попелом. Інвентар відсутній.

Поховання 6 простежено на ділянці II поблизу житла 4, на відстані 0,3 м від його північного краю. Під шаром обпаленої глини знайдено кістяк дорослої людини. Кістки перебувають в анатомічному порядку, за винятком фаланг рук та ніг, розтягнутих, мабуть, дрібними гризунами. Орієнтація — головою на південний захід. Череп повернуто на правий бік, кістяк випростаний на спині. Права рука простягнута вздовж тулуба, раменна кістка лежить навпростець, а ліктьова зігнута під кутом 90° на грудях. Ліва рука дещо зігнута у лікті, кисть знаходиться в області таза. Кістки ніг витягнуті і розміщені трохи вище, ніж голова.

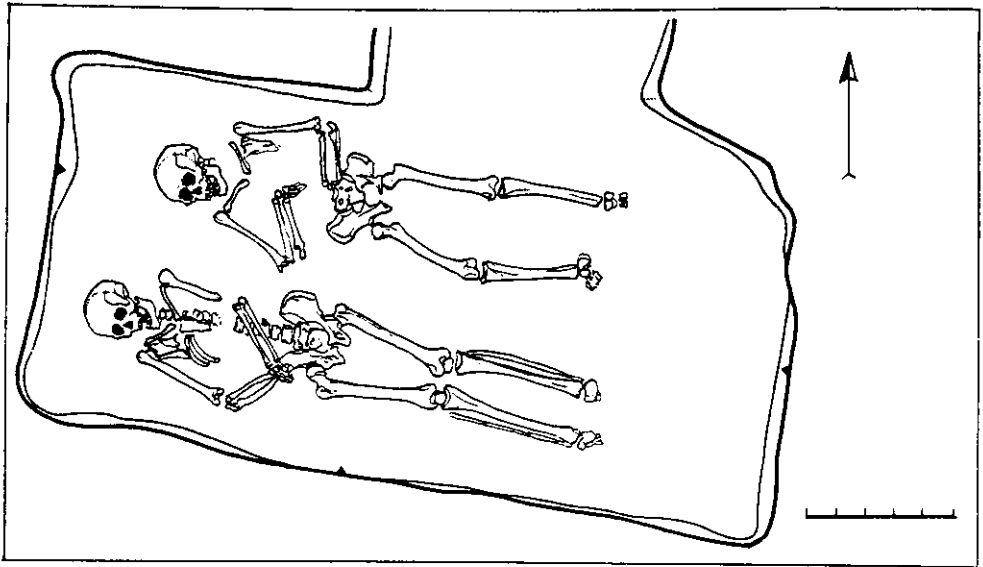
Яма має прямокутну форму з трохи заокругленими кутами. Розміри $0,75 \times 1,7$ м. Врізана в материковий лес на глибину $0,6 - 0,75$ м від сучасної поверхні. Дрібні шматочки печини знайдено і у насипу над кістяком. Поховання могильника перетинає у північній частині господарську яму давньоруського часу, де знайдено уламки корчаги. До цього ж періоду належить і житло № 4, у безпосередній близькості від якого розташоване поховання. Велика кількість печини у заповненні ями свідчить про порушення культурного шару. Таким чином, поховання датується часом більш пізнім, ніж житло і яма.

Аналогічна стратиграфічна ситуація щодо інших могил у траншеї № 3, які майже всі перетинають культурний шар давньоруського поселення. У засипці, а також під кістяками зустрічаються уламки давньоруського посуду. Антропологічна характеристика цієї ділянки могильника така: 3 чоловічих, 2 жіночих та 2 дитячих поховання, в останніх знайдено молочні зуби.

На іншому розкопі (ділянка № 1 за звітом 1965 р.), уздовж затоки Васильків, виявлено п'ять поховань. Орієнтація кістяків — головою на захід. Могили мають південно-західне відхилення. Кістяки витягнуті, руки зігнуті у ліктях, кисті рук — поблизу таза або на грудях. У зв'язку з тим що поховання були пошкоджені, окремі риси поховального обряду простежити не вдалося.

Паралельно траншеї № 3 на східних схилах невеликого підвищення заввишки $1 - 1,5$ м закладено ще одну траншею довжиною близько до 100 м. Тут на глибині $0,25 - 0,3$ м від сучасного рівня поверхні на межі орного шару та гумусного чорнозему зафіксовано декілька дитячих поховань поганої збереженості, а на глибині $0,4 - 0,45$ м — понад 20 могильних ям. Загалом кількість поховань у цій частині могильника перевищує 30. Поховання розміщені нерівномірно: щільніше у центральній частині, рідше — у південній та північній частинах.

Одна з поховальних ям перетинає житло 12 (№ 3), 16 за звітом 1966 р., і у північно-західному кутку його на рівні підлоги виявлене парне поховання. Це — трупопокладення на спині, руки складені на грудях, орієнтація західна.

Мал. 40. Комарівка. Ділянка розкопу 1964 р., поховання № 1.

Розкопками В. Д. Дяденко у чотирьох траншеях, що перетинали площу пам'ятки з півночі на південь (№ 2 — 6), зафіксовано велику кількість нових поховань. Між ними досліджено також рештки житла і господарської ями давньоруського часу.

У траншеї № 2, що закладено паралельно траншеї № 1 розкопу 1966 р., знайдено 15 поховань і одну господарську яму давньоруського часу (яма 103).

У траншеї № 3, розташованій у 15 м на захід від траншеї № 1 розкопу 1966 р. і у 18,6 м на захід від траншеї № 2, виявлено 16 труполокладень. Глибина поховань 0,8 — 0,9 м (траншея № 3), 0,5 — 0,6 м (траншея № 2). Це пояснюється топографічними особливостями рельєфу підвищення, де розташований могильник. У цілому саме завдяки дослідженням культурного шару вдалося уточнити кордони могильника. Він сконцентрований переважно на підвищенні паралельно затоці Васильків на відстані 100 — 120 м на схід від її берегів.

Траншея № 4 перетинає західну, менше насичену похованнями частину могильника. Тут знайдено лише 5 поховань, з них 3 дитячих, що знаходилися у північній, підвищеній, частині рельєфу місцевості. У центрі зазначеної траншеї поряд з похованням виявлено ранньослов'янське житло, залишки інших будівель та яму давньоруського часу. Це свідчить й про те, що появі могильника передували поселення ранньослов'янського та давньоруського часів.

Східний край могильника зафіксований у траншеї № 5, а точніше, на її північному боці. Тут виявлено сім поховань, одне з них парне — дорослої людини та підлітка (мал. 41). Поховання розташовані на глибині 0,5 — 0,6 м. Траншея перетинає також декілька ям господарського та виробничого призначення. Стратиграфічна ситуація цієї ділянки досить складна і має важливе значення для вивчення хронологічних особливостей пам'ятки, з'ясування попередніх культурних нашарувань. Так східний кут ями № 110 перетинає край могили. На відстані 0,5 м від останньої зафіксоване дитяче поховання у дерев'яній труні. У південній половині траншеї під похованнями, які перетинають давньоруський шар, знайдено декілька господарських ям. Ймовірно, речові знахідки у вигляді прикрас, що трапляються у траншеї, належать до могильника.

На східній околиці Комарівського поселення під час розкопок 1968 р. (ділянка I) поруч з господарськими ямами виявлено декілька поховань. Перше поховання зафіксоване у південно-західній частині ділянки. Воно перетинає південно-західну частину господарської ями № 164. Поховання розташоване одразу ж під орним шаром на глибині 0,35 м. Розміри могильної ями 2 × 1 м. Дно могили зафіксоване на глибині 0,6 м. Це труполокладення, орієнтація — головою на схід, витягнуте на спині, руки вздовж тулуба.

Друге поховання, розташоване на північ від першого, дуже погано збереглося. Розміри могильної ями $2 \times 0,65$ м. Кістяк лежав на глибині 0,4 м.

Третє поховання знайдене на невеликій відстані від першого. Воно теж дуже погано збереглося. Пляму від могильної ями простежено одразу ж під орним шаром на глибині 0,22 м. Розміри могили $1,8 \times 0,6$ м. Кістяк виявлено на глибині 0,35 м. Дно могили на глибині 0,5 м. Череп майже зруйнований, відсутні основні кістки кістяка.

Четверте поховання ділянки зафіксоване на глибині 0,3 м, розміри могильної ями $2 \times 1,7$ м, дно на глибині 0,5 м. Кістяк дуже погано збереженості, орієнтація — головою на захід.

П'яте поховання знайдене на глибині 0,25 м, розміри могильної ями $2 \times 0,8$ м, глибина 0,5 м. Орієнтація західна.

Шосте поховання — дитяче, знайдене на глибині 0,45 м, пошкоджене бульдозером під час закладання траншеї.

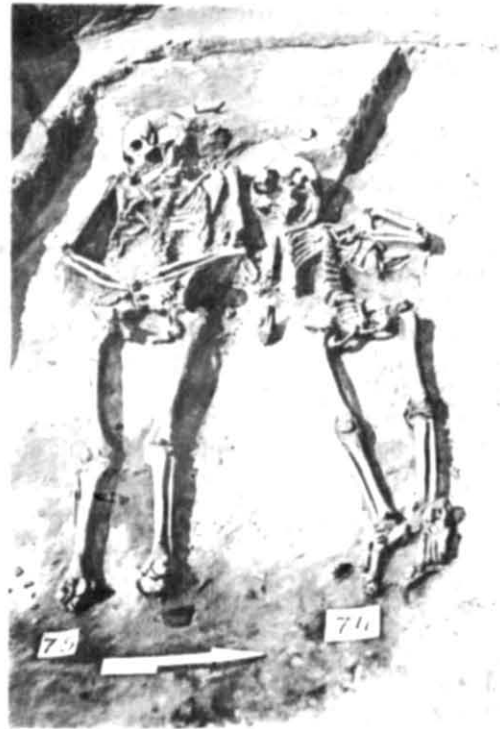
Наведений вище опис характеризує загальний вигляд могильника та основні риси поховального обряду, але у зв'язку з фрагментарністю первісної документації, яка частково втрачена, повніший перелік поховань навести неможливо. Отже, за даними джерел, на могильнику виявлено протягом 1964 — 1968 років 85 поховань. Могильник в цілому відзначається стабільним обрядом, хоч деякі поховання мають специфічні риси. Звичайно, кількість поховань, що відкрито, є лише частиною тих, що були на могильнику у давнину. Реальну кількість поховань встановити неможливо. Так склалося тому, що пам'ятка розташована на невеликій глибині і частково зруйнована під час оранки. Однак площа, яку займає могильник, близьке розташування середньовічних будівель та розміри усієї пам'ятки свідчать про те, що під час розкопок відстежено більшу частину могильника, що існував у середньовіччі.

За поховальним обрядом могильника — це трупопокладення у труні у ґрунтовій ямі або без труни. Орієнтація західна з невеличким відхиленням на південний захід, що пов'язано з сезонним характером поховань. Це звичайна слов'янська орієнтація, що сформувалася під впливом християнської релігії⁵⁹, що було цілком слушно для XIII — XV ст.

Але повна канонізація християнських звичаїв ще не простежується. По-перше, усі поховання розташовано на невеликій глибині, інколи майже на рівні давнього горизонту. Найбільша глибина ям не перевищує 0,9 м, але й вона пояснюється топографічними особливостями невеличкої ділянки могильника. Решту поховань розміщено переважно на глибині 0,3 — 0,5 м.

По-друге, хоч усі поховання — це переважно трупопокладення на спині з витягнутими ногами, все ж руки померлих не завжди згорнуто за християнським звичаєм. Так, у похованні, що перетинає яму 164, руки померлого витягнуто уздовж тулуба. На могильнику розкопано два парних поховання: перше — чоловіка і жінки, друге — дорослої людини та підлітка (мал. 40, 41).

У могильнику майже немає інвентаря, але в одному з поховань знайдено бронзову обручку, в другому — уламок браслета.

Мал. 41. Комарівка. Поховання дорослого та підлітка, № 74, 75.

У жодному з поховань немає предметів християнського культу. Можливо, це пов'язано з неповним сприйняттям християнських символів сільським населенням навіть у XIII — XV ст., а можливо «хрести не могли зберегтись, якщо вони були зроблені не з каменю та металу»⁶⁰. Як вважає О. П. Моця, відсутність хрестів у похованнях XIII — XV ст. можна пояснити тим, що «хрести передавалися у спадщину»⁶¹.

Комарівський могильник функціонував недовго. Згідно із стратиграфічними даними, що фіксувалися на різних ділянках пам'ятки, простежується й перерізання похованнями житлово-виробничих і господарських комплексів, найпізніші з яких датуються XII — початком XIII ст., тобто вони датуються давньоруським часом. Крім того, культурний шар цього періоду використовувався для засипання поховань. Водночас у другій половині XIII — XV ст. відсутні випадки перерізання житлово-господарських комплексів. Все це свідчить про одночасність могильника і поселення.

Серед відомих пам'яток XIII — XV ст. Комарівський могильник залишається однією з найбільших поховальних пам'яток Середнього Подніпров'я.

¹ Кучера М. П. Керамика // Археология УССР. — Киев, 1986. — Т. 3. — С. 449.

² Блажевич Н. В. Керамика Ржищевского комплекса XI — XIII вв. Рукопис.

³ Кучера М. П. Керамика... — С. 449; Блажевич Н. В. Керамика...

⁴ Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII в. — Киев, 1982. — С. 80, рис. 50.

⁵ Кучера М. П. Керамика... — С. 449.

⁶ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — Киев, 1988. — С. 98.

⁷ Смиленко А. Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII — X вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — Киев, 1989. — С. 108 — 112.

⁸ Мальм В. О. Промыслы русской деревни // Очерки по истории русской деревни X — XIII вв. — М., 1956. — С. 117.

⁹ Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 274 — 276.

¹⁰ Никольская Т. Н. Городище Слободка XII — XIII вв. — М., 1987. — С. 96, рис. 49, 5.

¹¹ Новое в археологии Киева... — С. 328.

¹² Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел // САИ-Е I 36. — М., 1966, с. 63, табл. 30, 29; 20, 23 — 25, 23, 24.

¹³ Довженок В. І., Лінка Н. В. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // АН УРСР. — К., 1955. — Т. 5. — Рис. 6 — 9; Шендрик Н. І. Наконечники стріл з Княжої гори // Праці КІМ. — К., 1958. — Вип. 1. — Табл. III, 1, 9; Гончаров В. К. Райковецьке городище. — К., 1950. — Табл. XIII, 7, 8, 12.

¹⁴ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... — С. 66.

¹⁵ Моця О. П. Население Среднего Поднепровья IX — XIII вв. — Киев, 1987. — С. 28.

¹⁶ Там же, рис. 19.

¹⁷ Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII вв. — С. 80.

¹⁸ Vuko A. Wczesnosredniowieczne znaki garuцarskie z terenu Francji // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — Warszawa, 1986. — N 1. — S. 3 — 12.

¹⁹ Кучера М. П. Городища // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — Киев, 1984. — С. 10, мал. 1; Його ж. Кераміка // Археология УССР. — Т. 3. — С. 446 — 455; Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева... С. 299 — 301; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники... 184 с.; Блажевич Н. В. Керамика ...

²⁰ Кучера М. П. Керамика ... С. 446 — 455.

²¹ Кучера М. П. Городища... С. 10, рис. 1, 12.

²² Новое в археологии Киева... С. 229, рис. 130.

²³ Блажевич Н. В. Керамика...

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Милонов Н. П. Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги // МИА. — 1950. — № 13. — С. 152 — 154; Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII — XV вв.). — М., 1960. — С. 23; Никольская Т. Н. Сельские поселения земли вятичей // КСИА АН СССР. — 1977. — № 150. — С. 7; Древняя Русь. Город. Замок. Село. — М., 1985. — С. 100 — 102.

²⁷ Блажевич Н. В. Керамический комплекс Ржищева...

²⁸ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 76.

²⁹ Кучера М. П. Керамика... — С. 449.

³⁰ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 76.

³¹ Там же. — С. 68, мал. 22; с. 71, мал. 25, 5.

³² Там же. — С. 73 — 77.

³³ Там же. — С. 76.

³⁴ Кучера М. П. Керамика... — С. 449.

³⁵ Бломквист Е. А. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956. — С. 212.

³⁶ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 47 — 52.

- ³⁷ *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 29, 153, 211.
- ³⁸ Там же. — С. 153, 211; Древняя Русь. Город. Замок. Село... — С. 235, табл. 83, рис. 14, 15.
- ³⁹ *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия... — С. 211 — 212.
- ⁴⁰ Там же. — С. 55.
- ⁴¹ *Гончаров В. К.* Райковецкое городище... — С. 64.
- ⁴² Древняя Русь. Город. Замок. Село... — С. 235, табл. 83, 18.
- ⁴³ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — С. 62 — 64, рис. 19.
- ⁴⁴ *Цыбин М. В.* Древнерусские памятники второй половины XIII — XIV вв. в Среднем Подолье // Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 41, рис. 15.
- ⁴⁵ Труды ГИМ. — 1977. — Вып. 49. — С. 193 — 213.
- ⁴⁶ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — С. 67 — 78.
- ⁴⁷ *Блажевич Н. В.* Керамический комплекс Ржищева...
⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — Рис. 22, 23, 24, 17, 22.
- ⁵⁰ *Кучера М. П.* Керамика... — С. 76.
- ⁵¹ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — С. 76.
- ⁵² Там же. — С. 68, рис. 22.
- ⁵³ Там же. — С. 76 — 77.
- ⁵⁴ Там же. — С. 76.
- ⁵⁵ Там же.
- ⁵⁶ *Кучера М. П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 176 — 181.
- ⁵⁷ *Баран В. Д., Магомедов Б. В.* Черняховская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — С. 42 — 49.
- ⁵⁸ *Приходнюк О. М.* Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — С. 90.
- ⁵⁹ *Моця А. П.* Население Среднего Поднепровья IX — XIII вв. — С. 15.
- ⁶⁰ Там же. — С. 72.
- ⁶¹ Там же.

Р О З Д І Л І І

ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ СЕЛА ОЗАРИЧІ

2.1. Топографія, характеристика культурного шару, планування

Поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області розташоване між селами Лисогубівка та Озаричі в 2 км на південь від останнього в урочищі Лутимніни Грудки на горбі-останці над старицею р. Сейм.

Пам'ятка багатошарова і містить матеріальні залишки від часів неоліту до XVIII — XIX ст., але основна частина знахідок належить до XIII — XIV ст. Водночас матеріали епохи неоліту, бронзи, ранньослов'янського та давньоруського часу знайдено на всій площі поселення, що становить понад 1 га (мал. 42). Матеріали, що належать до другої половини XIII — XV ст., знайдено у південній частині на площі понад 0,3 га і практично повністю досліджено під час розкопок. Але частину матеріалів найбільш пізнього часу — XIV — початку XV ст. — зафіксовано на північному пагорбі поселення, де також сконцентровано давньоруські пам'ятки, проте ця ділянка дуже пошкоджена пісковим кар'єром.

Потужність культурного шару на всій площі концентрації знахідок зафіксовано у межах 0,2 — 0,4 м, з тенденцією до збільшення до 1,5 м у місцях розташування деяких споруд. За стратиграфією, під шаром дерну потужністю близько 10 см залягає гумусований піщаний ґрунт потужністю в середньому 50 — 60 см, а в місцях будівель і більше. Нижче простежується менш гумусований прошарок брунатного кольору, потужність якого від 20 до 40 см, після якого починається материковий світлий пісок. Найбільша потужність культурного шару спостерігається у найвищій частині північного та південного підвищень, що разом складають єдиний останок — пагорб урочища.

Для визначення наявності культурного шару потужності та його поширення непошкоджена частина поселення з півдня на північ досліджувалася суцільною площею. Крім того, після розкопок ділянки, де розташовано споруди, закладено декілька траншей для перевірки наявності культурного шару. На північному пагорбі, більшість території якого зруйновано сучасним пісковим кар'єром, досліджувалася ділянка, що лишилася непошкодженою.

Все це дало можливість встановити характер планування поселення протягом його існування, і особливо найзбереженішої частини пам'ятки. Встановлено, що, не дивлячись на обмеженість площі поселення рельєфом місцевості, простежується планування рядками уздовж стариці р. Сейм.

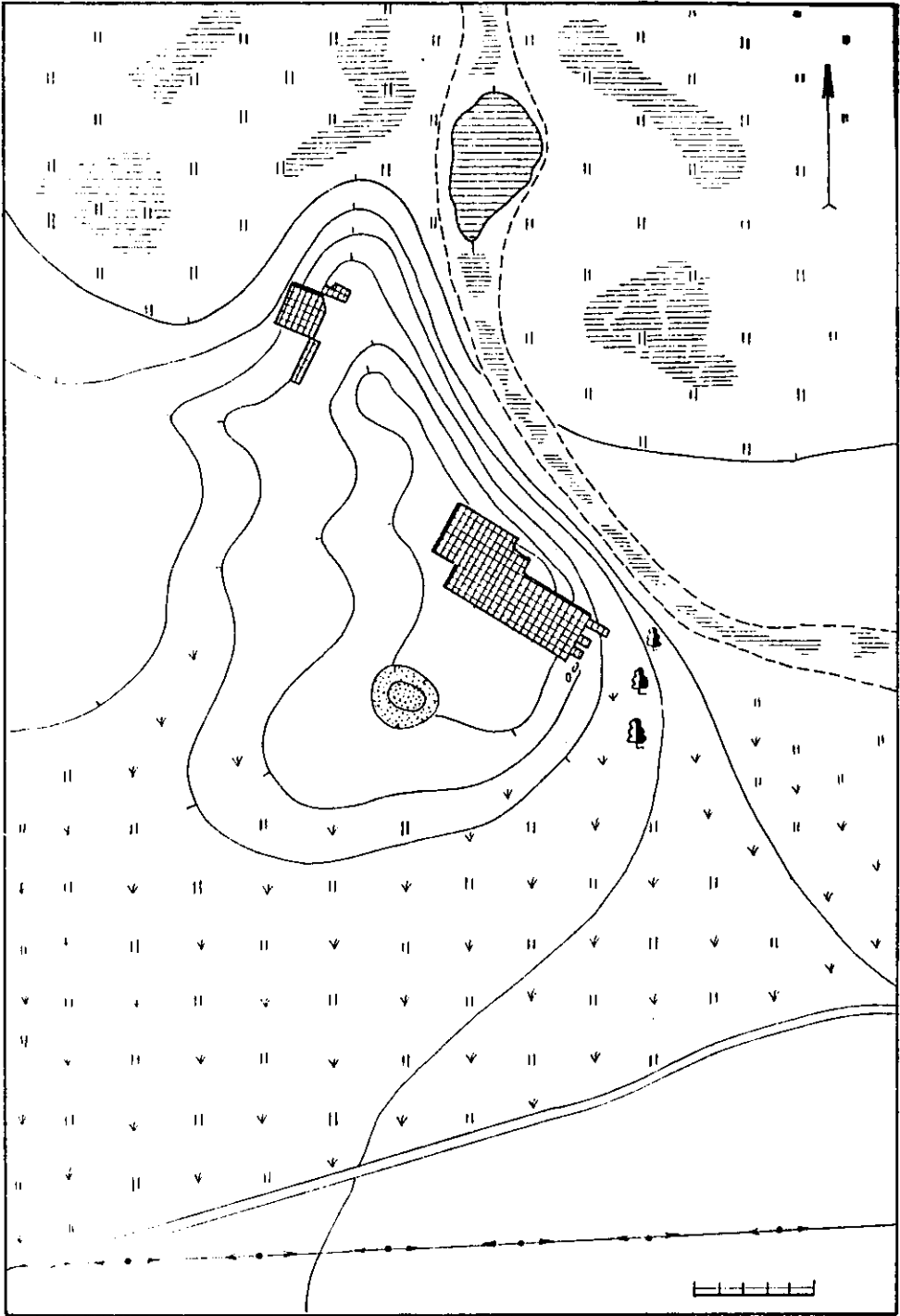
2.2. Поселення XII — першої половини XIII ст.

Поселення спочатку займало площу близько 1 га, але згодом було зруйноване забудовою другої половини XIII — початку XV ст., а також пісковим кар'єром. У північній частині поселення, де культурний шар частково зберігся, знайдено рештки наземних споруд.

Будівля 1(17)*. Більша її частина знищена пісковим кар'єром. Вдалося простежити контури західного кута споруди, ямку від стовпа на глибині 0,2 м, а також

* Тут і далі нумерація в дужках подається за звітом.

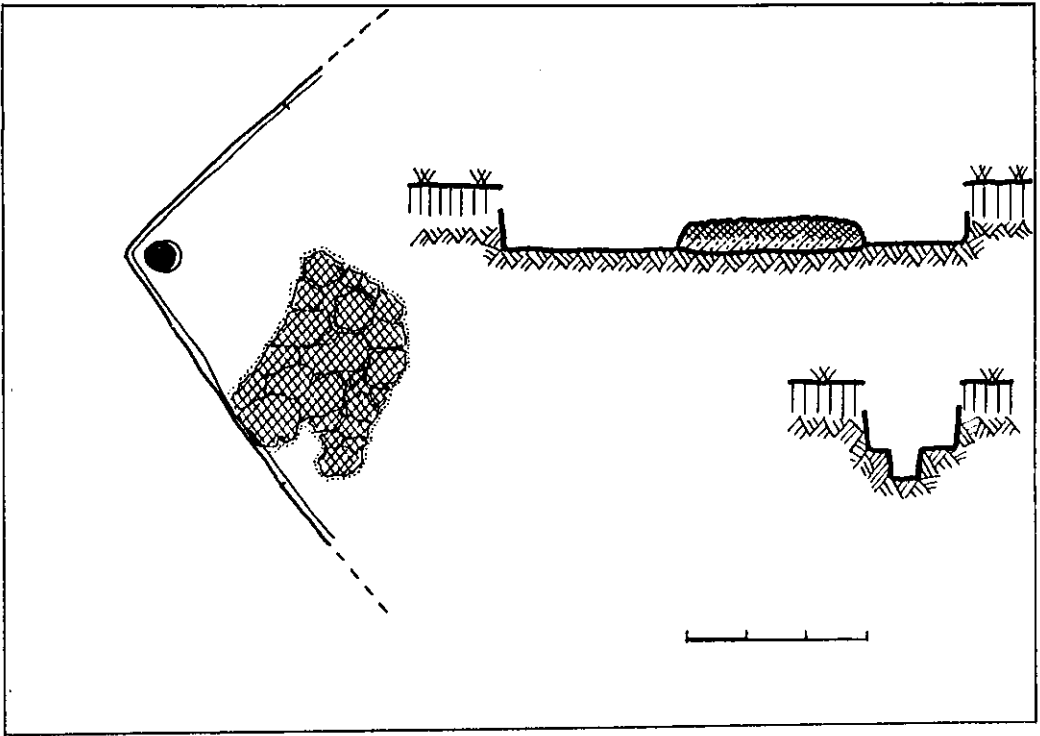

Мал. 42. Озаричі, ситуаційний план поселення.

залишки опалювального пристрою. Під час розчистки підлоги зафіксоване скупчення дрібних кісток птахів, луска риб. Серед знахідок — залізна острога та кераміка XII — початку XIII ст. Можливо, що залишки споруди можуть інтерпретуватись, завдяки наявності розвалу печі, як житло (мал. 43).

Будівля 2 (18) пошкоджена кар'єром. На глибині 0,2 м від денної поверхні вдалося простежити залишки глинобитної печі *in situ*. Знайдено лише фрагменти кераміки.

Мал. 43. Озаричі. План житла 1 (17).

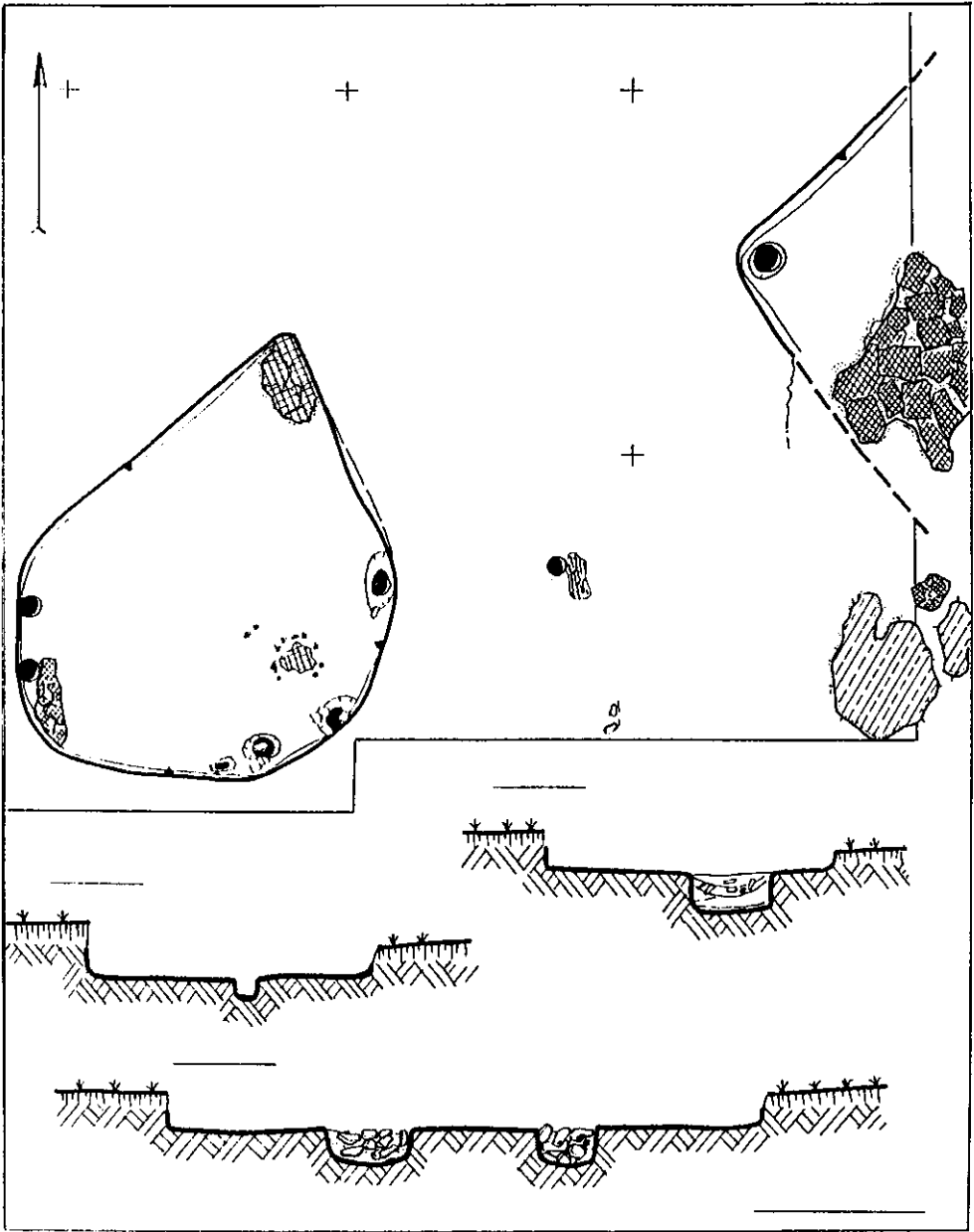
Будівля 3 (19). Збереглася краще, ніж згадані вище. Вона зафіксована на 3 м південніше споруди 1 — 2. На глибині 0,4 м виявлено прямокутні у плані контури споруди, розмірами 3,2 × 2,4 м, площею близько 8 м². Будівлю розташовано на одному напрямку із спорудою 1. У північному її кутку зафіксовано розвал глинобитної печі, в інших кутках — ямки від стовпів, глибиною 0,28 м від рівня підлоги. По всій площі споруди трапляються печина та вугілля (мал. 44). У завалі печі знайдено дно давньоруського горщика. Два розвали посудини XII — першої половини XIII ст. виявлено на підлозі. Знайдено також залізну стрілку того ж періоду (мал. 23), точильний брусок, фрагменти кераміки (мал. 45). Можливо, це житло давньоруського часу, про що свідчать і залишки печі та знахідки.

Рештки давньоруських будівель простежуються і на південному підвищенні поселення. Так, у споруді 10 (йдеться про будівлі другої половини XIII — XIV ст.) підкліт знищив житло XII — XIII ст., про що свідчить кераміка цього часу, виявлена на глибині 1,3 — 1,5 м. Деякі ознаки житла, також пошкодженого пізнішою будівлею, простежуються у житлі II. Мабуть, до давньоруського часу належить й серп, але категорично стверджувати це важко. Аналогічну ситуацію зафіксовано й у споруді 5. Тут також виявлено залишки давньоруської будівлі і розвал горщика XII — першої половини XIII ст.

Звернемося до характеристики матеріалів давньоруського часу. У складі речового комплексу наявні деякі знаряддя праці, побутовий інвентар, зброя. Частина знахідок має чітке давньоруське датування, решта використовувалася протягом значного хронологічного діапазону. До перших належать, насамперед, уламок скляного браслета, залізна стрілка та кресало (мал. 25, 7; 23, 2; 20, 1).

Уламок скляного браслета, знайдений, до речі, у північній частині поселення, поблизу вищезгаданих давньоруських будівель, належить до групи витих браслетів. Він темно-сірого кольору, з непрозорого скла (мал. 25, 7). Як встановлено, скляні браслети не зустрічаються серед матеріалів поселення. Знайдений екземпляр належить до зразків, характерних переважно для XII — початку XIII ст., пізніше вони не відомі.

Залізна стрілка з будівлі 19, також з північного пагорба, належить до типу б1 за класифікацією А. Ф. Медведєва¹. Це гостролистні наконечники стріл з широ-

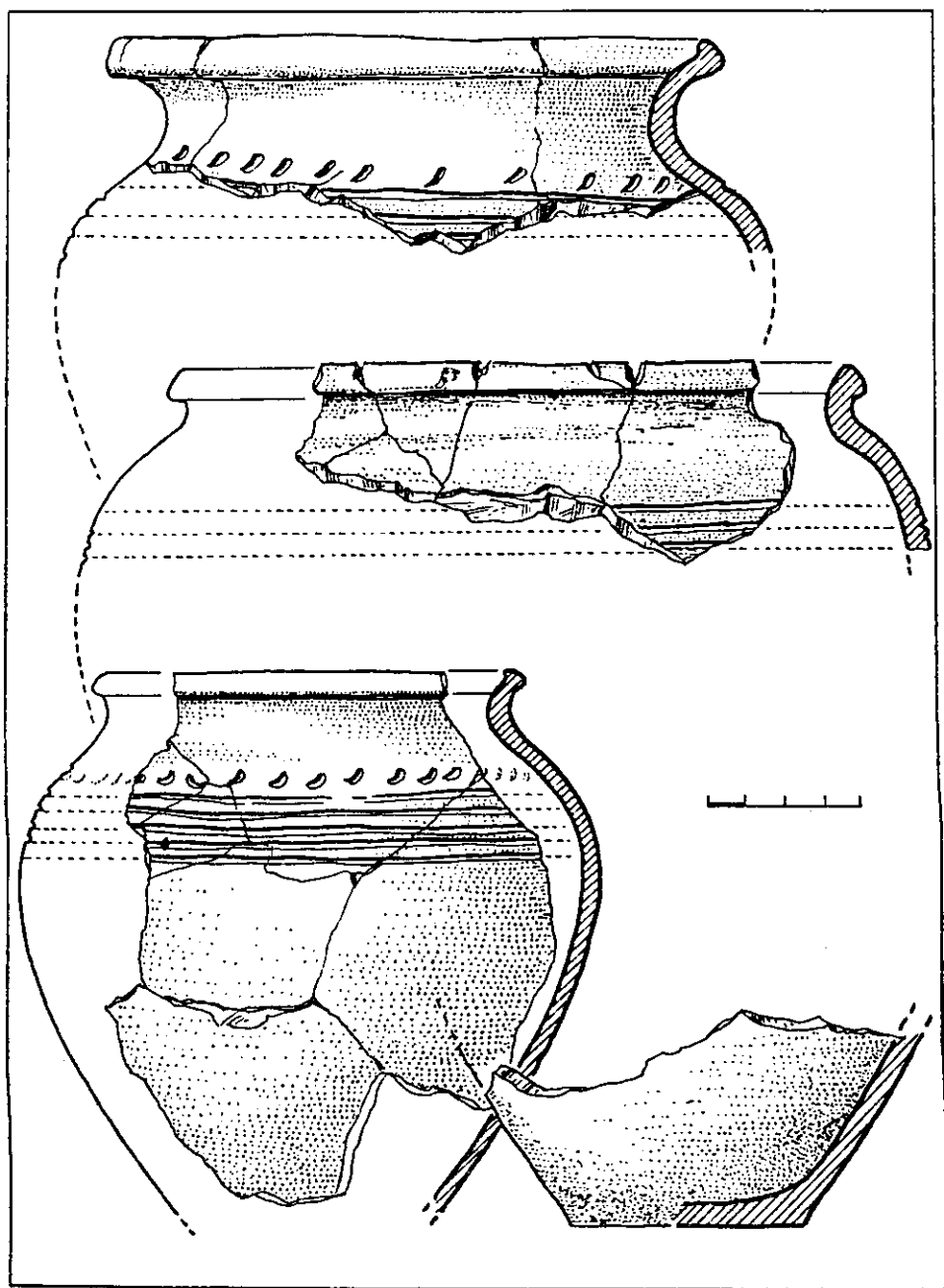

Мал. 44. Озаричі. План житла 3 (19).

ким діапазоном використання. Стрілка, що знайдена, збереглася погано, її черешок відламаний, загальна довжина 53 мм, довжина пера 46, ширина 13 мм, пропорції пера понад 1:4 — 1:5, характерні для X — XIII ст. Найближчі аналогії знаходимо серед екземплярів XII — XIII ст., наприклад з Княжої гори, Старої Рязані ².

Кресало — видовжено-овальне, двулезе, з фігурними пропилами. Аналогії таким кресалам з деякими варіаціями форми, знайдені в Києві на Подолі, у Новгороді, на території Білорусі, на Орловщині (городище Слободка), датуються не пізніше першої половини XIII ст. (мал. 20, 1) ³.

Досить широкий хронологічний діапазон має інший побутовий інвентар: острога, ножі, залізні пряжки, обручі, ланцюги, ручку від цеберка, рибальський гачок і гарпунчик, глиняні важелі, фрагменти залізних виробів, точильні бруски тощо. Всі ці речі знайдено у культурному шарі північного розкопу і, найвірогідніше, характеризують поселення XII — першої половини XIII ст. (мал. 46).

Мал. 45. Озаричі. Кераміка з житла 3 (19).

Керамічний комплекс давньоруського культурного шару характерний для південноруських пам'яток XII — першої половини XIII ст. Це переважно кухонна кераміка, але трапляються поодинокі уламки тарного амфорного посуду. Знайдено понад 350 фрагментів та три розвали горщиків. Серед них 120 вінець, 57 донець, що свідчить щонайменше про десятки екземплярів горщиків. Два розвали майже повністю реконструйовані. Перший з них (мал. 47, 9) досить великий горщик, круглобокий, з витягнутим тулубом, опуклими боками та непропорційно вузькою шийкою. Вінця відігнуті назовні, круглі, мають уступ для покриття. Висота горщика 25 см, діаметр вінця — 20 см, діаметр донця — 9,5 см. Горщик неорнаментований. Другий (мал. 47, 10) — менший за розміром, більш архаїчний, вінця дуже відігнута назовні, є виступ для покриття. У верхній частині тулу-

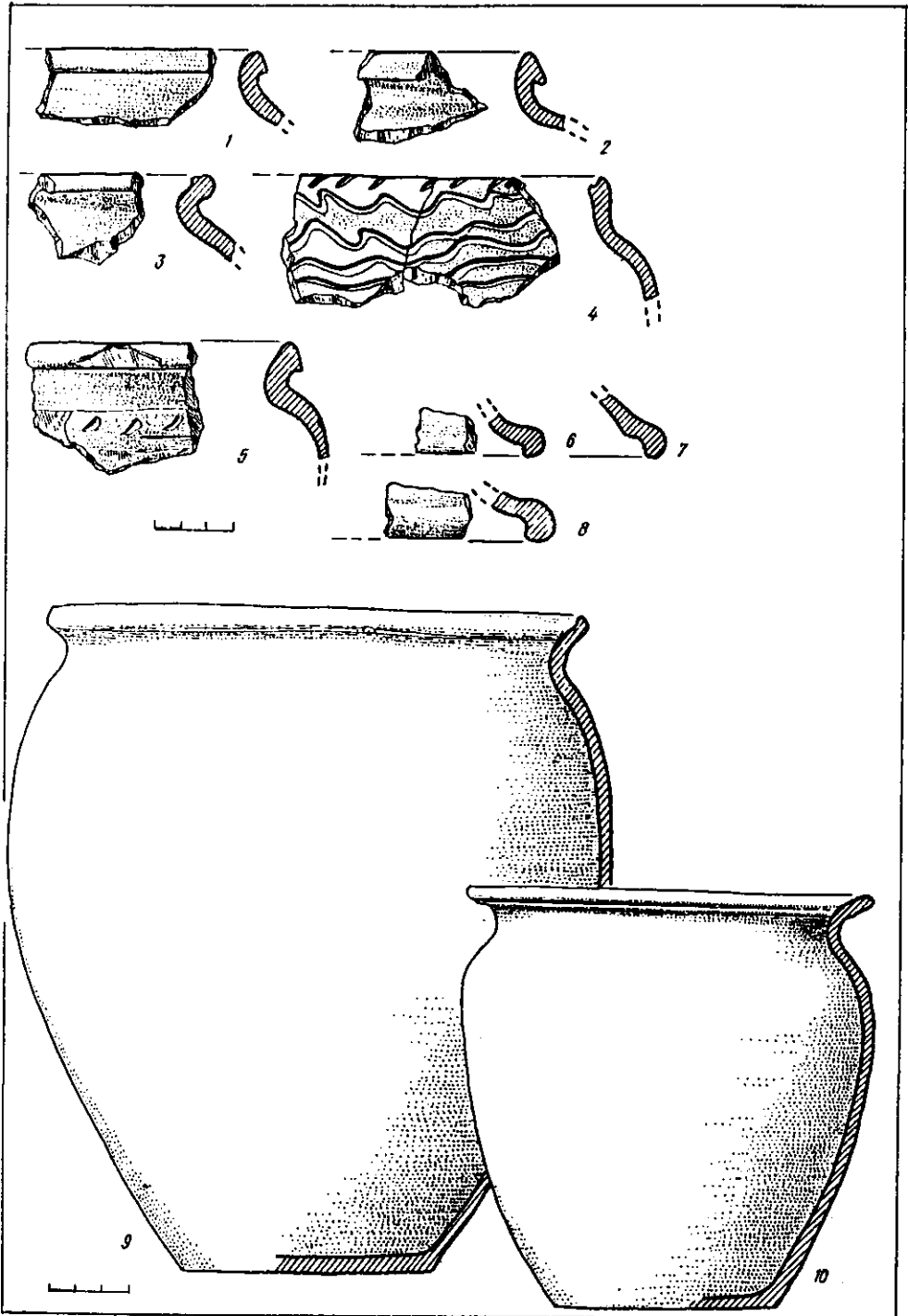

Мал. 46. Озаричі. Речовий інвентар ділянки XII — XIII ст.

ба — лінійний багаторядковий орнамент. Крім цих розвалів знайдено також великі фрагменти, за допомогою яких можна реконструювати верхню або нижню частину посуду. За технологічними ознаками керамічні вироби виготовлено з добре відмученої глини з домішками дрібнозернистого піску. Типологічно горщики належать до широко відомих аналогів давньоруської кераміки Подніпров'я. Представлено зразки найближчі до типів 18, 26 та їх модифікацій⁴. Він також близький до матеріалів Східного городища поблизу с. Манастирок Канівського району Черкаської області, які, класифікацією В. О. Петрашенка⁵, належать до типу I. Ця кераміка поширена як у містах, так і на поселеннях. Аналогії цим горщикам трапляються у шарах XII — XIII ст. Києва, Полоцька, Новгороду⁶.

Другим за ступенем поширення є посуд з середньопротильованою шийкою. Вінця його майже без потовщення, зрізаний горизонтально з виїмкою для покриття, іноді круглий. Посуд нагадує перший та другий варіанти типу II, за класифікацією В. О. Петрашенка⁷. За датуванням, горщики належать до середини XIII ст. і є перехідними до кераміки другої половини XIII ст. (мал. 47, D).

Мають місце й оригінально орнаментовані горщики, верхня частина яких прикрашена зашипами на внутрішньому або зовнішньому боці вінця (мал. 47, 4). Ти-

Мал. 47. Озаричі. Кераміка з поселення.

повою є лінійна та хвиляста орнаментация горщиків, інколи жовто-зелена полива на покришках та по вінцях.

Крім самих горщиків знайдено також 21 уламок покришок (мал. 47, 6, 7, 8).

В цілому, давньоруські матеріали поселення складають ланку характерних для цього часу ознак матеріальної культури Подніпров'я, давньоруської держави в цілому.

2.3. Поселення другої половини XIII — XIV ст.

На площі поселення другої половини XIII — XIV ст. відкрито 16 будівель. До житлових споруд за розмірами, конструктивними особливостями, залишками печей та характером знахідок належать шість будівель. Найвірогідніше, до жител належать ще три споруди поганої збереженості (мал. 48), що пояснюється наземним типом будівель, внаслідок чого швидке руйнування споруд розпочалося одразу ж після завершення функціонування. Усі будівлі простежено на рівні 0,2 — 0,3 м, що теж прискорювало їхнє руйнування.

Житло 1 (4) розмірами 8,4 × 4,2 м. У південно-західному кутку простежено скупчення глини і печини, обпаленої деревини, що є залишками печі. Серед знахідок — фрагменти залізного ланцюга, два уламки залізних знарядь, кераміка, в тому числі і амфорна.

Житло 2 (6) розташоване поруч із житлом 3 (9). На глибині 0,2 м виявлено прямокутні контури котловану житла з виступом північної частини, розмірами 8 × 6,4 м. У східному кутку біля входу — залишки обпаленої деревини. Аналогічні залишки зафіксовано вздовж північної та східної стінок, у південно-західному кутку житла. У південно-східній його частині виявлено скупчення світлої глини та печини. Підлога на глибині 0,4 м. У заповненні знайдено фрагмент леза сокири, два черешкових ножі, знаряддя невідомого призначення, фрагмент чавунного казана та свинцевий важіль. Цікавою знахідкою є уламок дна керамічного горщика з залишками лимоніту, що свідчить про використання горщика для цементації заліза, а отже, й отримання сталі. Знайдено також уламок керамічного свитильника.

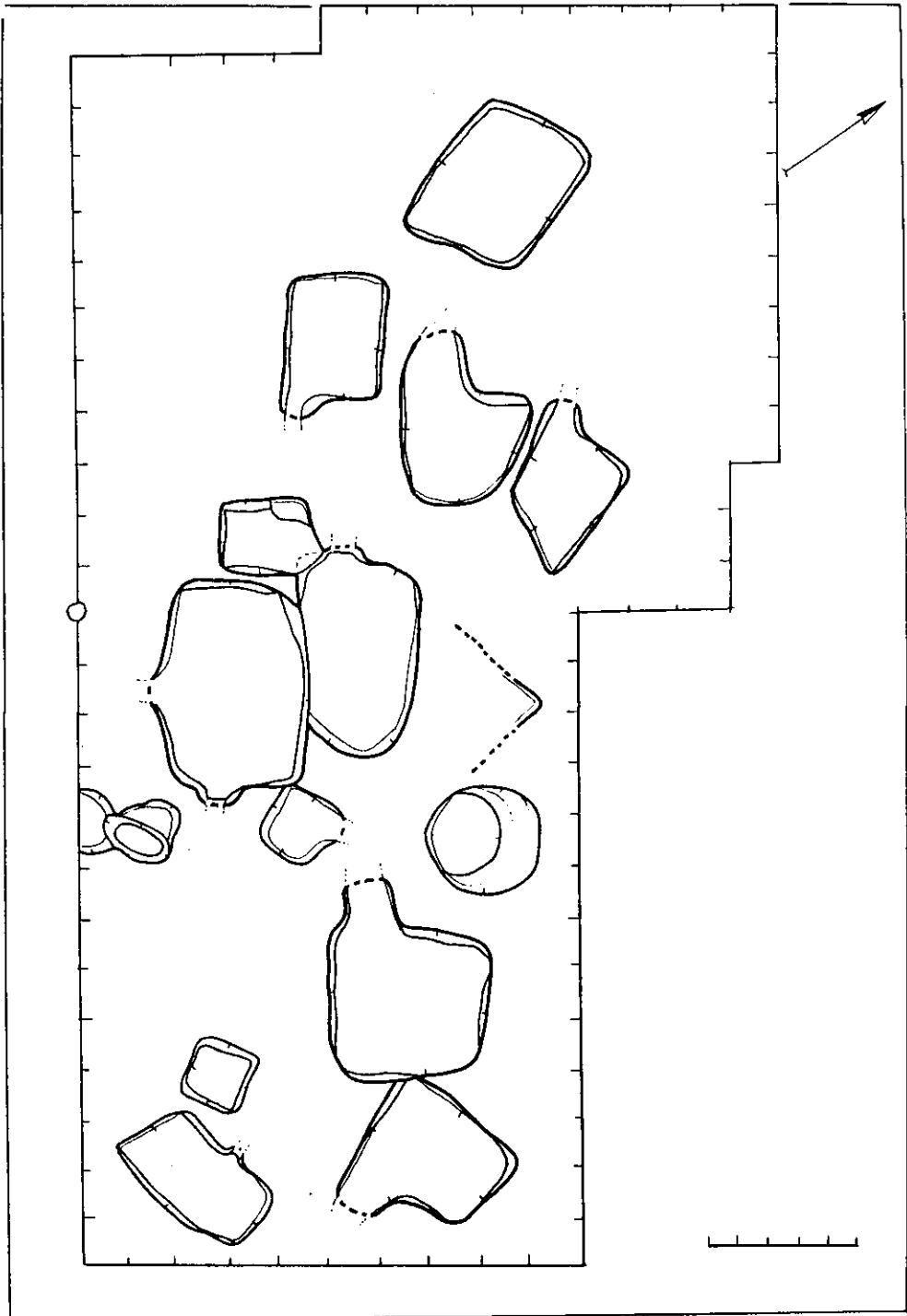
Житло 3 (9) розташоване поруч із житлом 2 (6) за формою котлована близько до житла 2. Його розміри 6 × 5,2 м. У східному кутку — залишки обпаленої деревини. У західному — скупчення жовтої глини з вуглистым піском та розвал посудини. У південному кутку житла на глибині 0,24 м велике скупчення печини, обмазки, які вкриті суцільним прошарком попелу та золи: найімовірніше — залишки глинобитної печі. Біля північної частини — сліди більш ранніх ям з яково-гребінцевою керамікою. На підлозі житла знайдено фрагмент чавунного казана, залізний ніж, татарську стрілку, три фрагменти залізних знарядь, багато керамічних виробів, в тому числі уламок глека з поливою, обточене амфорне череп'я. Під підлогою житла зустрічалися різночасові археологічні матеріали.

Житло 4 (10) зафіксовано поблизу житла 5 (11). Воно наземне на підклеті. Контури житла вдалося простежити за темною плямою підкліту на глибині 0,2 м (мал. 49). Але чіткіше контури підкліту зафіксовано на глибині 0,6 м. На глибині 0,84 м вже помітні рештки обпаленого зрубу підкліту. Його розміри 2,4 × 2,4 м, квадратної у плані форми. Лаги, що збереглися, досягають 0,2 м у діаметрі. У наземної частини житла зафіксовано залишки глинобитної печі, частину якої у зруйнованому вигляді знайдено також у підклеті. Очевидно, частина печі впала у підкліт після зруйнування житла. Підлогою підкліту зафіксовано на глибині 1,3 м. Тут також виявлено овальну яму, дно якої простежено на глибині 1,5 м. Житло загинуло від пожежі: серед знахідок багато перепаленої деревини та попелу. Розміри наземної частини не визначено, але за поширенням знахідок вона становила не менш як 15 — 20 м². У житлі знайдено залізний ніж, бронзові знаряддя невідомого призначення, залізну обручку, уламок виробу з бронзи, багато уламків кераміки. На площі наземної частини також знайдені вироби з заліза, уламки чавунних казанів, кераміку тощо (мал. 50).

Житло 5 (11) зафіксовано поруч із житлом 4. Воно прямокутне за формою у плані, дуже поганої збереженості. Розміри житла 5,9 × 3,5 м. Біля західної стіни виявлено розвал глини та печини, мабуть, від печі. Крім того, невелике скупчення печини та розвал горщика зафіксовано на підлозі житла (мал. 51). У заповненні та на підлозі знайдено кераміку, а також уламок важеля, під підлогою — серп, що, можливо, датується більш раннім часом.

Житло 6 (13) прямокутної у плані форми з виступом входом, розмірами 5 × 4 м. У західному кутку виявлено залишки глинобитної печі на дерев'яному каркасі розмірами 1,4 × 1,2 м. Серед знахідок — уламок залізного предмета, кераміка (мал. 52).

Житло 7 (5). Зафіксований лише північно-східний кут, решта житла зруйнована норою тварини. За територією поширення матеріалів та скупченням печини

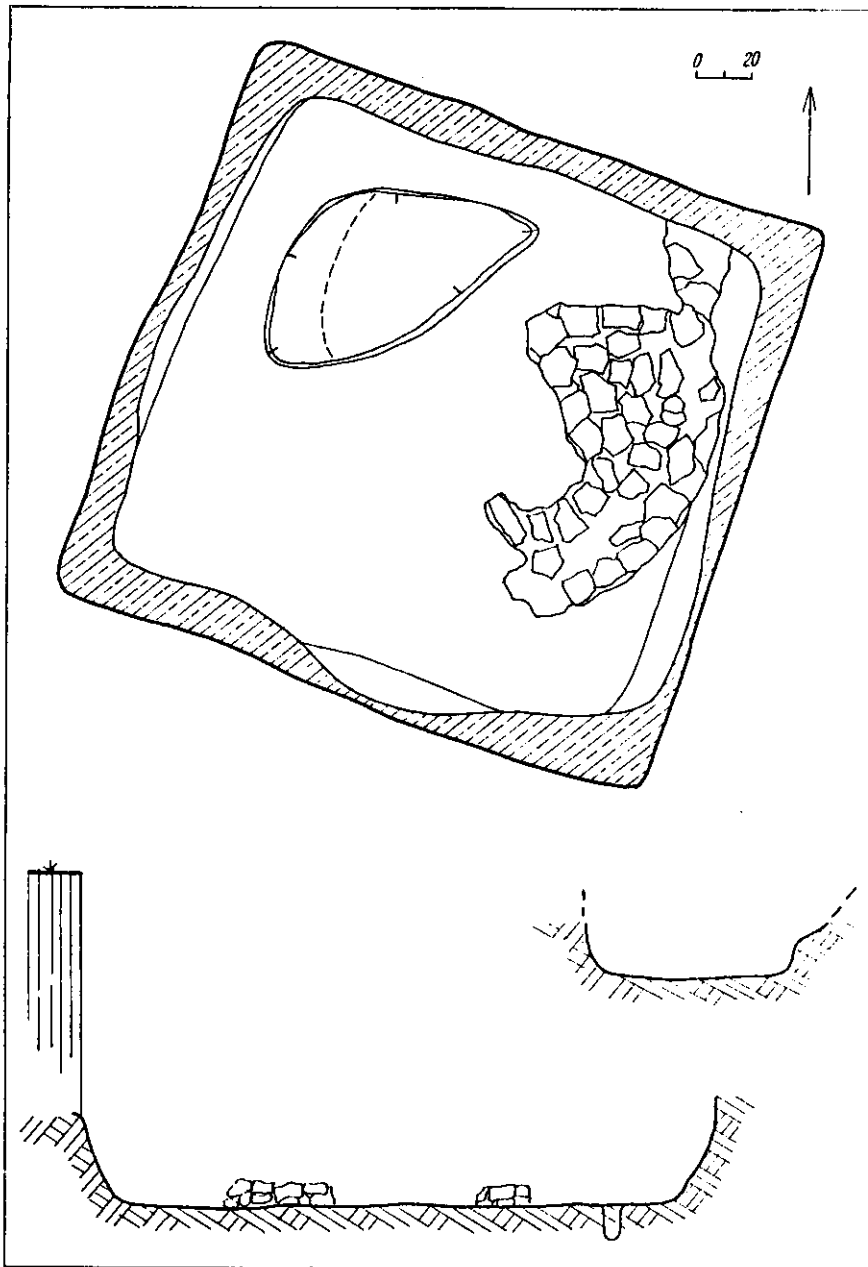

Мал. 48. Озаричі. План поселення XIII — XIV ст.

воно щонайменше фіксувалося на площі трьох квадратів: 6×2 м. У виявленому кутку житла знайдено розвали посудин, дві залізні остроги. Крім того, на площі, що належала до житла, зустрінуті ручка від цебра, фрагмент ножа, залізний предмет, багато уламків кераміки, в тому числі й амфорної. Тут також знайдено розвал горщика давньоруського часу.

Житло 8 (12) розмірами $6,6 \times 5$ м, тобто за розмірами близьке до інших будівель житлового призначення. Незважаючи на наявність тут уламків печини,

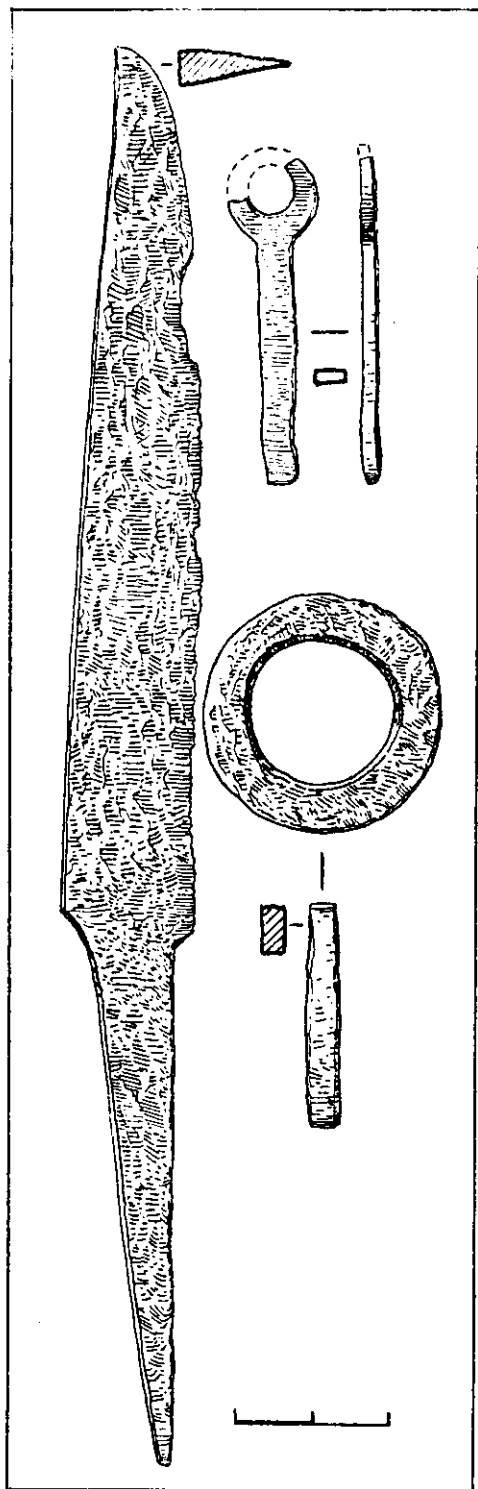

Мал. 49. Озаричі. План житла 10.

місця печі простежити не вдалося. Серед знахідок — фрагмент залізної остроги, глиняне пряслице, кераміка (мал. 52).

Житло 9 (13) розмірами $5,2 \times 3,8$ м. Аналогічно вище описанім, залишки печі у фрагментованому стані, місце розташування не встановлене. У житлі знайдено точильний брусок, керамічні вироби, в тому числі — фрагмент глечика.

Таким чином, на поселенні другої половини XIII — початку XV ст. простежуються два типи жител: наземні та наземні на підклеті. З дев'яти жител поселення більшість належала до жител без підклету; до другої групи — лише одне житло. За конструктивними особливостями житла розподіляються на стовпові та стовпові із зрубним підклетом. Ймовірно, конструкція деяких наземних жител могла бути зрубною, як, наприклад, житла 2 та 3, у яких виявлено багато перепаленої деревини вздовж стінок, але остаточно твердити про ту чи іншу конструкцію у

Мал. 50. Озаричі. Знахідки з житла 10.

Споруда 6 (16) за розмірами та плануванням відрізняється від інших споруд господарського призначення. Її розміри $6,2 \times 5,3$ м. Це конструкція з виразними залишками від стовпів — ямками та деревиною не лише вздовж стінок за пери-

кожному конкретному випадку важко внаслідок поганої збереженості жител. Всі житла прямокутної форми. Печі розташовані переважно у південному кутку з відхиленням на південний схід або південний захід. За розмірами житла також розподіляються на дві групи: перша — площею $18 - 20$ м², друга — $31 - 35$ м².

Господарські споруди на поселенні істотно відрізняються від житлових не лише відсутністю печей, але й розмірами. Крім того, в цілому вони більш заглиблені.

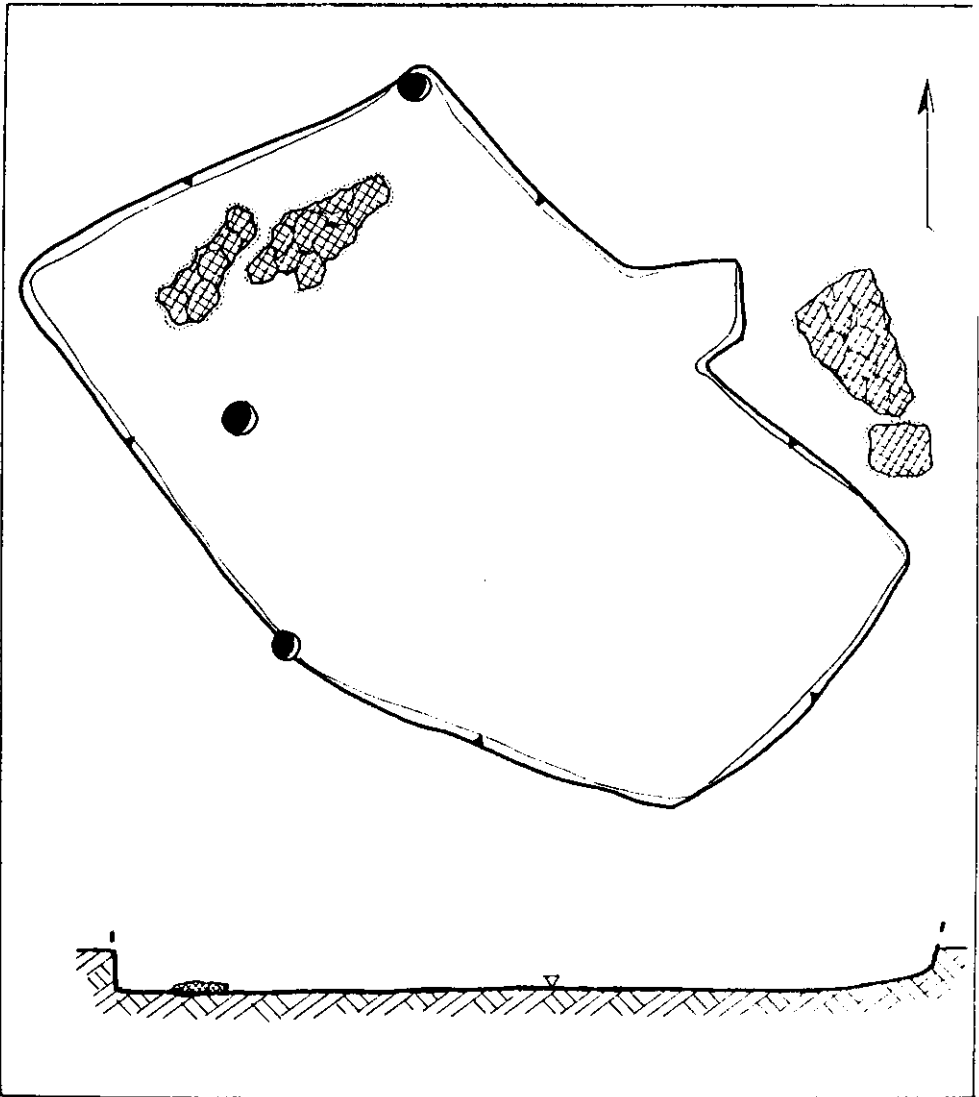
Споруда 1 (2) розташована поруч із виробничою спорудою 1. Вона прямокутна, майже квадратна у плані, розмірами $2,8 \times 2,5$ м, зафіксована на глибині $0,3$ м. Підлога на глибині $0,76$ м. Поблизу південної стінки є овальна у плані яма з похилими стінками і рівним дном, розмірами $0,6 \times 0,45$ м. У споруді знайдено уламки кераміки, кістки тварин, у північному кутку — скупчення обмазки, два вінця та дві стінки чавунного казана, кераміку.

Споруда 2 (3) розташована між житлами 5 та 6 (за звітом). Вона округла в плані, діаметром близько 4 м. Складається з двох частин: верхньої — наземної та підпілля глибиною близько 1 м. У верхній частині споруди на рівні фіксації — $0,48$ м — розвал горщика, багато кісток тварин, залізний ніж, фрагменти виробу з бронзи. Серед кераміки — декілька фрагментів амфор. У нижній частині споруди знайдений розвал горщика XIII — XIV ст. Крім того, зустрічаються і різночасові матеріали.

Споруда 3 (7) наземна, підпрямокутна, з закругленими кутами, розмірами $2,4 \times 1,4$ м. Східна частина перерізана спорудою 4 (8). У споруді знайдено фрагмент чавунного казану, уламки кераміки, а також знахідки неолітичної доби: крем'яні вироби та кераміка.

Споруда 4 (8) — заглиблена, підпрямокутна, розмір її верхнього контура $2,2 \times 2$ м, нижнього — $1,9 \times 1,2$ м. На глибині $0,74$ м — вінця чавунного казана. У заповненні — уламки кераміки.

Споруда 5 (14) — підпрямокутна, дещо заглиблена, розміром $3,4 \times 2,6$ м. Біля її південної стінки знайдено завал печини і фрагменти придонної частини горщика, уламок залізного предмета, кераміку.

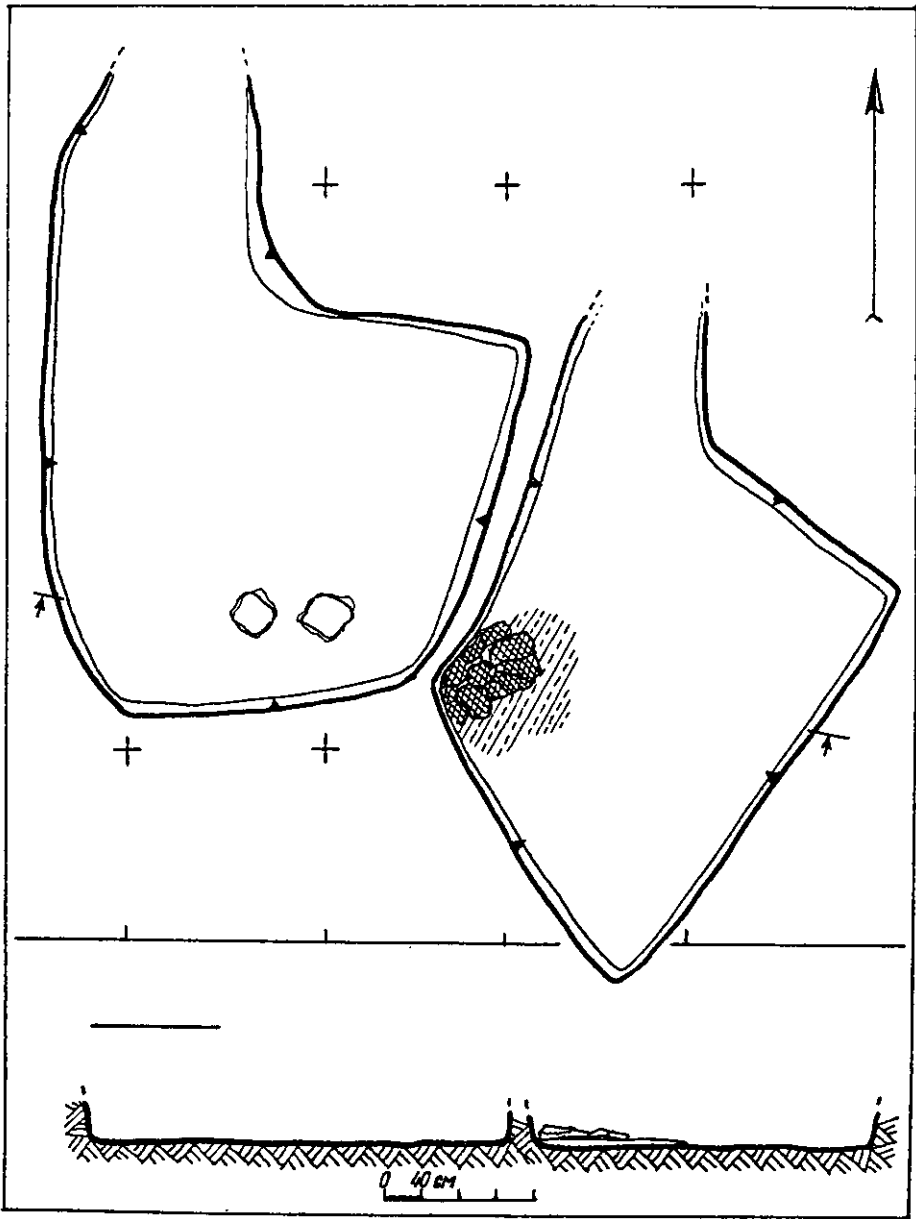

Мал. 51. Озаричі. План житла II.

метром будівлі, але й всередині в центральній частині, паралельно стінкам. Долівка щільно утрамбована з залишками перегною. Піч відсутня. Знахідок зафіксовано небагато — це, зокрема, розвал горщика, залізний ніж, а також дрібні уламки кераміки, в тому числі різночасові. Можливо, ця споруда використовувалася для утримання тварин.

Характеризуючи господарські споруди в цілому, слід відзначити, що більшість з них використовувалася для зберігання сільськогосподарських продуктів. Про це свідчить наявність підпілля, чавунних казанів і горщиків, тарної кераміки.

На поселенні відкрито також виробничі споруди. Насамперед до них належить будівля 1. Її контури відкрито на глибині 0,24 м. Вона прямокутна у плані з виступом-входом і за плануванням не відрізняється від жител, хоч значно більша за площею. Її розміри $8,4 \times 5,5$ м. Посередині виявлено три ями. Яма 1 розташована в південно-західному кутку, округла в плані, діаметром 1,4 м, глибиною 0,8 м від рівня підлоги. Вона заповнена чорним гумусованим піском, в якому знайдено фрагменти кераміки та кістки тварин. Яма 2 виявлена у північно-західному кутку, овальної форми, розмірами $2 \times 1,8$ м, глибиною 0,7 м. У заповненні виявлено білу пляму глини, а на дні — вінця чавунного казана, тобто він потрапив туди ще до заповнення ями білою глиною. Тут також знайдено розвали двох горщиків.

Мал. 52. Озаричі. План жител 16 (13), 8 (12).

Яма 3 розміщена у південно-східній частині приміщення, овальна за формою, розмірами $3 \times 2,5$ м, глибиною 0,9 м від рівня підлоги. Заповнення ями — біла глина. Тут також знайдено фрагменти посуду та виробів з дерева. Загальна площа будівлі становить понад 47 м^2 .

Ями 1 і 3 частково перетиналися білою глиною. Поблизу ями 2 також спостерігається скупчення глини. Біля північної частини будівлі зафіксовано завали глини, печини, глинобитних кутоподібних конструкцій, що, можливо, належали зруйнованому гончарному горну. Ці знахідки, а також наявність двох ям з білою глиною свідчать про можливе використання приміщення як гончарної майстерні, тим більше, що безпосередньо на поселенні білої глини не було. Її зафіксовано на берегах р. Езуч у 1,5 — 2 км від поселення. У споруді знайдено величезну кількість фрагментів кераміки, різноманітного інвентаря: ножі, ключ, рибальський гачок та ін.⁸ Поблизу входу зафіксовано також три уламки чавунних казанів. Будівля загинула від пожежі, тому шар червоної обпаленої глини вкриває ями з

білою глиною. Крім того, на підлозі зустрічається багато попелу, залишків перепаленої деревини, тощо. Поруч із виробничою майстернею розташоване житло 1 (4), господарські споруди. Ймовірно, вони створювали єдиний житлово-виробничий комплекс.

Деякі виробничі функції мала і будівля 6 (житло 2). Вона теж дуже велика за площею — 51,2 м². Як вже згадувалося, тут знайдено уламок посудини з шматком заліза з лимоніту, який щільно зрісся із стінами горщика, що свідчить про процес вуглецювання заліза для отримання сталі.

Усі будови поселення мають сліди пожежі, яка, за матеріалами пам'ятки, сталася мабуть на початку XV ст. Можливо, це пов'язано з нападом золотоординців, про що нагадує зброя кочовницького походження. Життя на поселенні відродилося не раніше XVIII — XIX ст., про що свідчать знахідки типової української кераміки відповідного часу на деяких ділянках поселення, але тривалим воно не було, очевидно, у зв'язку із зміною русла р. Сейм і гідрологічного режиму в цілому. Сучасні поселення — Лизогубівка і Озаричі розташовані на відстані від стариць р. Сейм, поблизу його сучасного русла.

Речовий матеріал поселення другої половини XIII — XIV ст. — це велика колекція знарядь праці, предметів побутового призначення і будівництва, зброї, кераміки тощо *.

Знаряддя праці характеризують різні види діяльності населення. Землеробських знарядь небагато: серп, дві коси (ціла та п'ятка від коси), уламки жорен.

Серп має довжину від початку клинка до його вістря — 22,5 мм, ширину — 18 мм. Вершина дуги леза асиметрична, ближча до рукоятки, співвідношення дуги леза до його підшови 1 : 4, а відрізки підшови від рукоятки до висоти дуги до всієї підшови — 1 : 3. Вигин початкової частини клинка по відношенню до підшови становить кут 50°, а вигин клинка — 30°. За своїми розмірами серп наближається до серпів київського типу, але дещо відрізняється за кутом вигину початкової та кінцевої частин клинка і за цими параметрами має риси серпів новгородського типу **. Як свідчать результати металографічного аналізу⁹, серп зроблений із сталі із максимальним вмістом вуглецю 0,7%, структура — ферито-перлітова, дрібнозерниста. Він належить до високоякісних виробів.

Обидва екземпляри кіс є досить великими знаряддями. Непошкоджений екземпляр (мал. 3,4) — майже рівний, вістря має вигин у бік леза, протилежний кінець відігнутий у тому ж напрямку, держак плоский, кінець його відігнутий майже перпендикулярно. Довжина клинка — 355 мм, ширина — 30 мм. Таким чином, ширина клинка становить майже 1/12 довжини, що наближує його за параметрами до новгородських та середньовічних кіс, поширених у давньоруський час. Держак вужче клинка, уступ майже непомітний, тоді як у давньоруських, і особливо, південноруських кіс він був висунутіший. В цілому, за цими та іншими параметрами¹⁰ він подібний до південноруських та середньоруських кіс. Такий синкретичний тип відповідає регіональній специфіці, її проміжному етапу, а також видам трав. Згідно із загальною тенденцією такий тип кіс належить до XIII ст. Коса — високоякісний виріб, виготовлений із сталі. Другий екземпляр коси — ще крупніший, про що свідчать розміри частин, що збереглися. Зокрема, довжина держака дорівнює 60 мм, ширина — 35 мм (мал. 3, 5).

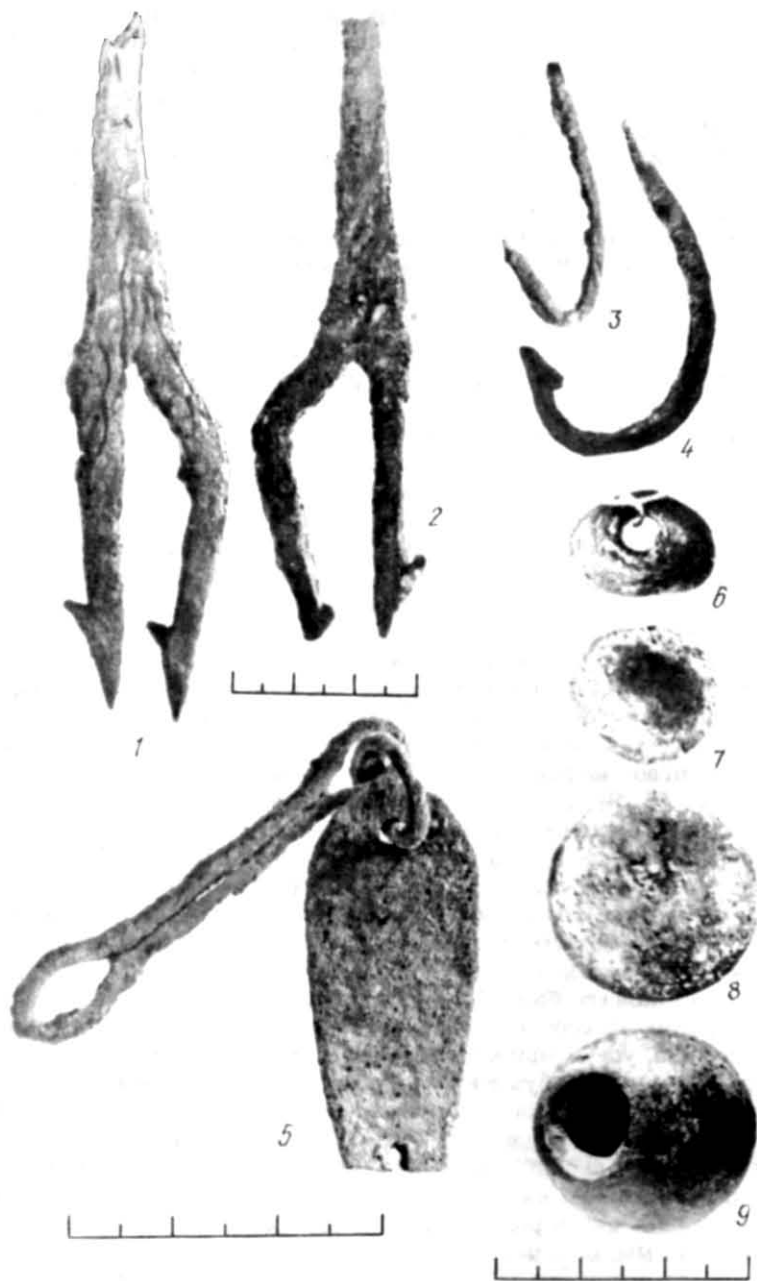
З промислового інвентаря тут знайдено досить багато різноманітних знарядь та їх частин, пов'язаних з рибальством. Це — 5 острог (одна зламана), 4 рибальські гачки, блесна-доріжка з карабіном, свинцеві й глиняні грузила (мал. 53).

Остроги двозубі, зроблені з одного стержня, який подвоювався. Гачки загнуті в один бік, стержень на протилежному боці відігнутий назовні у вигляді штиря, що насаджувався на древко. Розміри острог свідчать про те що вони використовувалися для лову великої риби навесні та восени, а також для зимового лову в ополонці (мал. 53, 1, 2). Остроги зроблені із науглецюваного заліза, вміст вуглецю до 0,4%.

Гарпун — це рідкий екземпляр втульчастого наконечника стріли, що належить до типу 1, за класифікацією О. Ф. Медведєва¹¹. Наконечник одношипний, з

* Детальний опис наведений у кн.: Беляєва С. О. Южнорусские земли... — С. 54 — 55.

⁹ Серп вимірювався за методикою В. П. Левашової /див.: Левашова В. П. Сельское хозяйство// Очерки по истории русской деревни X — XIII вв. — М., 1956. — С. 60, 70.

Мал. 53. Озаричі. Рибальські знаряддя та прилади: 1, 2 — остроги; 3, 4 — гачки; 5 — блесна з карабіном; 6 — 8 — свинцеві важелі; 9 — важель з глини

витою верхівкою і звуженою частиною втулки. Довжина наконечника становить 92 мм, довжина шипа — 25, діаметр — 10 мм (мал. 18, л). Дещо схожий наконечник було знайдено у Плісненську¹². На думку О. Ф. Медведєва¹³, такі вироби можна використовувати для лову риби. Однак таке припущення ще не остаточно доведено практикою археологічних досліджень.

Рибальські гачки представлені зразками типу 3 і 4, за класифікацією В. А. Мальм¹⁴. Гачок типу 3 (мал. 53, 3) — без зубця з петелькою на протилежному кінці. Гачки

типу 4 мали різний вигин стержнів із зубцями та петельками на протилежних кінцях (мал. 53, 4). Знайдено також екземпляр гачка, ззовні схожого на тип 4, але дещо своєрідного. Він має дуже тонкий, прямий з потовщенням стержень, який ніби розподіляє гачок на дві частини: стержень з петелькою та стержень із зубцем. Його довжина — 170, товщина — 0,5 мм. За функціональним призначенням гачок типу 3 належить до гачків для лову риби на вудилище, інші — для лову на жерлицю, донку, закидушку¹⁵. Гачки характеризуються ферито-перлітовою структурою із незначним вмістом вуглецю (до 0,2 %). При їх виготовленні застосовані різні методи обробки для надання виробам більшої пружності.

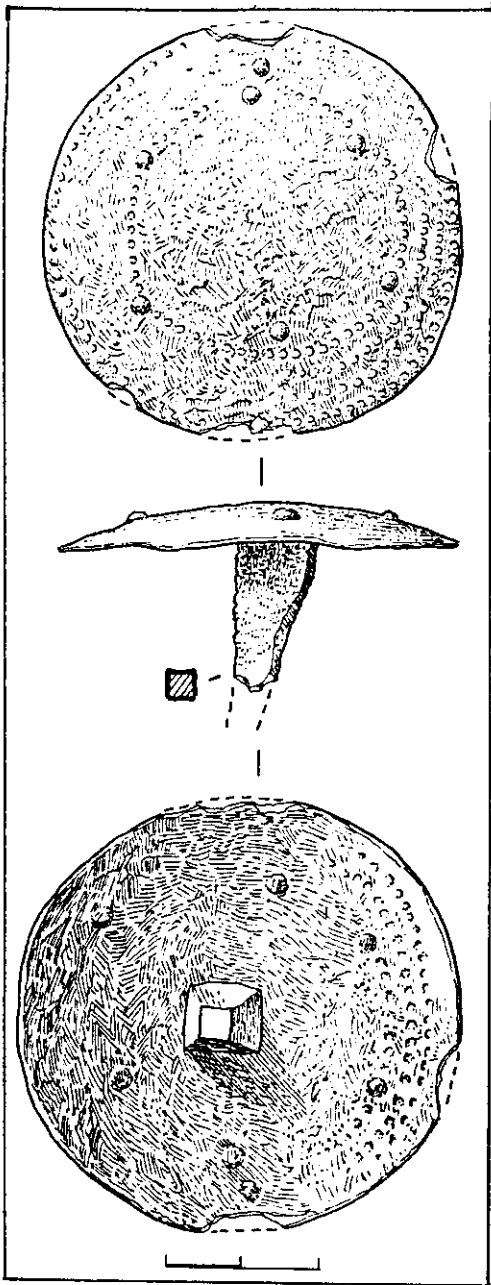
Блесна-доріжка з карабіном складається з пластини овально-листоподібної форми та з карабіну (мал. 53, 5). Кінць обляманий, але збереглася частина отвору, до якого чіплявся гачок. Блесна й карабін вироблялися з цілих заготовок, їх структура ферито-перлітова з науглецьовуванням карабіну.

Грузила двох видів: свинцеві й глиняні. Свинцеві (5 екз.) — округлі, у вигляді циліндрів, інші — конусоподібні (мал. 53, 6 — 8). Аналогічні грузила були відомі і в давньоруські часи на багатьох пам'ятках¹⁶. Глиняні грузила (цілі екземпляри та декілька уламків) мали біконічну або циліндричну форму й були також широко відомі у давньоруський час (мал. 53, 9)¹⁷. Невеликі за розміром (до 6 — 5 см довжиною), вони використовувалися для лову риби сітьми.

Предмети універсального призначення найширше представлені ножами (22 екз.). За формою вони близькі до давньоруських, але в цілому дещо крупніші. Довжина клинка сягає 14 см, ширина — 2 см. Черенки шилоподібні, нерідко зламані. За класифікацією Б. О. Колчина¹⁸, можна виділити два їх види: господарські та столярні. Перші складають 60 % колекції. У багатьох простежується значно спрацьований край леза. Як свідчать мікроструктурні дослідження, ножі виготовлялися з науглецьованого заліза гарячою проковкою. Один ніж виготовлений з низьковуглецевої сталі з поступовим охолодженням, а ще один — з пакетного металу гарячою проковкою¹⁹. В цілому якість металу досить низька. Спрощення схеми виготовлення ножів у XII — XIII ст., і особливо на початку XIV ст., добре

Мал. 54. Озаричі. Знаряддя праці:
1 — 3 — голки, шильця; 4 — тесло; 5 — свердло;
6 — різець; 7 — пробійник.

Мал. 55. Озаричі. Цвях.

простежено дослідниками, в тому числі Г. О. Вознесенською, на матеріалах Південної Русі²⁰.

Голки та шильця (5 екз.) аналогічні давньоруським. Голки швацькі, довжина 40 — 70 мм, діаметр 0,7 — 1,1 мм, погані збереженості, в такому ж стані й шильця (мал. 54, 1 — 3).

На поселенні знайдено також уламок сокири й шарнірні ножиці.

Цікаву групу виробів становлять також різноманітні інструменти, переважно деревообробні.

Тесло втульчасте (мал. 54, 4), кінець лека пошкоджений. Його довжина 165 мм, ширина лека 80, діаметр втулки 40, довжина втулки 90 мм. Найближчі аналогії цьому екземпляру, що датується XIII ст., походять з Колодяжина²¹.

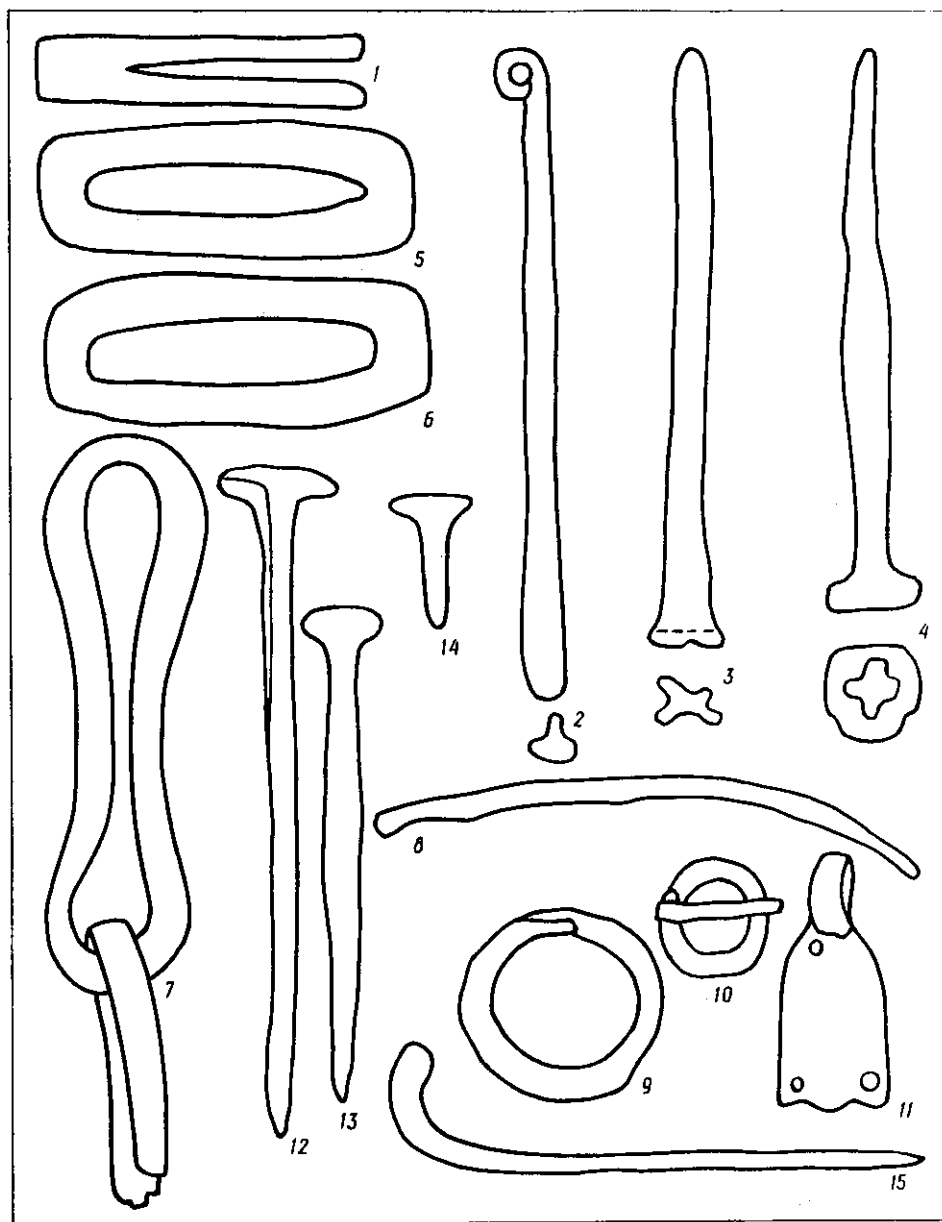
Свердло спірального типу (мал. 54, 5), його довжина 154 мм, діаметр 7 мм. Стержень закінчується горизонтальною втулкою, діаметр отвору — 20 мм. Ріжуча грань свердла має праву спіраль, тобто в процесі використання обертання відбувається за годинниковою стрілкою. Аналогічні свердла були значно поширені в давньоруські часи, а також у культурному шарі другої половини XIII — XIV ст.²²

За технологією виробництва тесло і свердло належать до високоякісних виробів. Тесло має ферито-перлітову структуру з цементованим шаром для зміцнення робочого кінця. Свердло виготовлене з двох частин стержня, для якого використано науглецьовану заготовку і робочу частину з навареною сталлю смоєю. Інструмент пройшов термообробку, що гарантувало свердлу високу міцність й пластичність. Така технологія широко використовувалася на всій території Давньої Русі, особливо в її північно-західних районах²³. Свердла з Києва виготовлено за іншою технологічною схемою²⁴. Технологічна схема, за якою виготовлено тесло, традиційна²⁵. За функціональним призначенням тесло належить до тих видів інструментів, які використовувалися для виготовлення пред-

метів побуту, зокрема кадок, посуду тощо²⁶.

Призначення ще двох інструментів не встановлене, повних аналогій їм поки не знайдено. Вони оформлені у вигляді залізних стержнів, прямокутних у перерізі. Кінець стержня закінчується з одного боку черешком, на який насаджувалась дерев'яна рукоять, з іншого кінця стержень дещо звужувався. Кінець був загнутий під кутом 90° й сплюснений у одного з них, у іншого загострений. Довжина знарядь — 80 — 85 мм, загнутої частини — 11 — 12 мм, товщина — 8 мм. Ймовірно вони використовувалися у деревообробці й нагадують деякі типи різців (мал. 54, 6). Крім деревообробного, знайдено також ковальське знаряддя — пробійник невеликого розміру (мал. 54, 7).

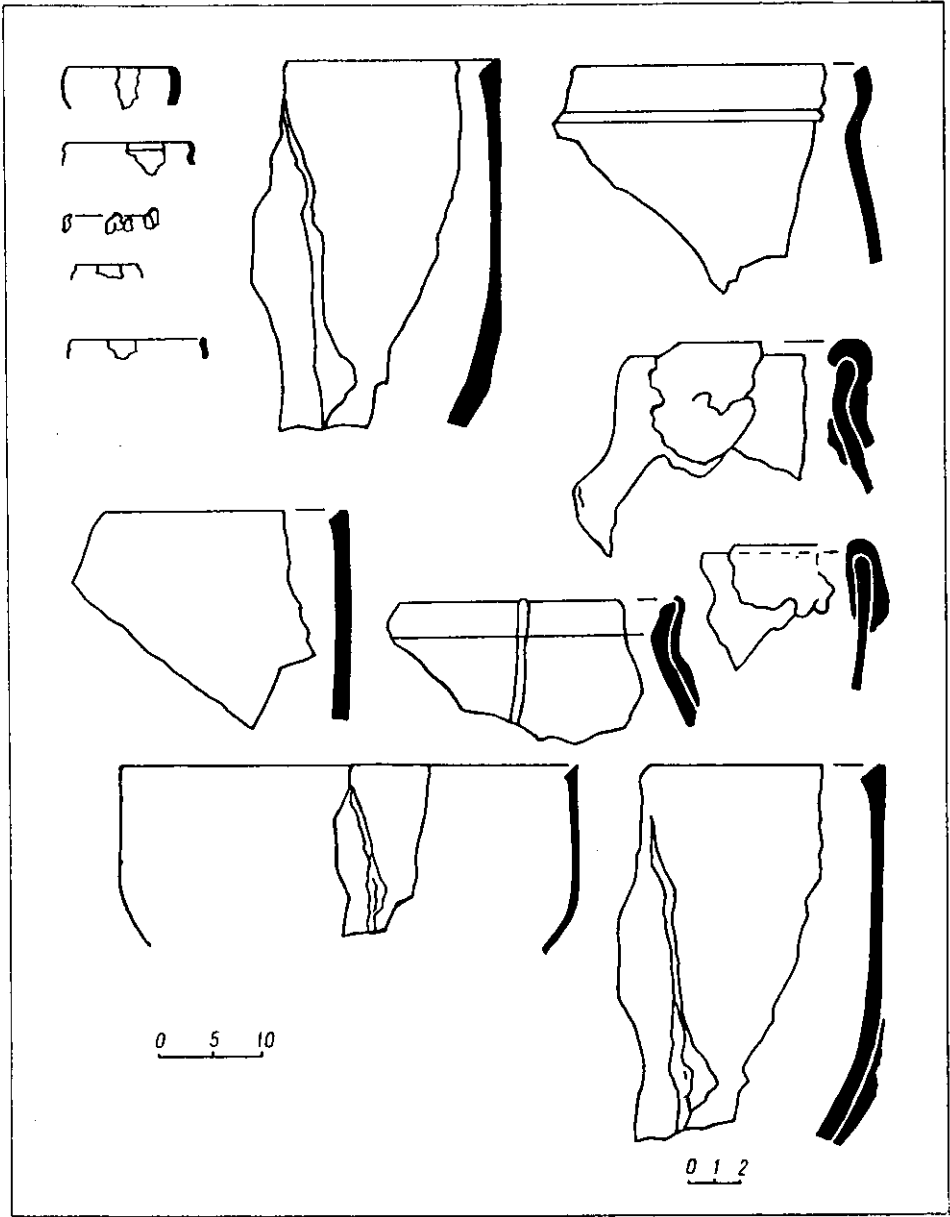

Мал. 56. Озаричі. Предмети побуту.

Будівельно-кріпінний інвентар представлений знахідками цвяхів, костилів та скоб. Більшість цвяхів і костилів належить до відомих типів і використовувалася для скріплення дощок та для інших аналогічних робіт. Але один цвях має незвичайно великий капелюшок, діаметр якого 60 мм, і занадто короткий дріт (мал. 55). Інші цвяхи мають невеликий сплющений округлий або прямокутний капелюшок, загальна довжина їх коливається від 52 до 135 мм (мал. 56, 12 — 14).

Серед предметів хатнього вжитку замки, ключі, кресала, деталі одягу. Насамперед привертає увагу колекція ключів та деталей замків. Останні належать до замків внутрішнього типу, в той час як ключі знайдено від висячих замків (3 екз.). Обидва ключа мають фігурні кінці й фігурні коліна-кінці. Один з них (мал. 56, 1) у вигляді сплющеного стержня довжиною 135 мм товщиною 4 мм з підігнутим кінцем у вигляді кільця. Колінчастий кінець схожий на літеру «Т». Такі ключі

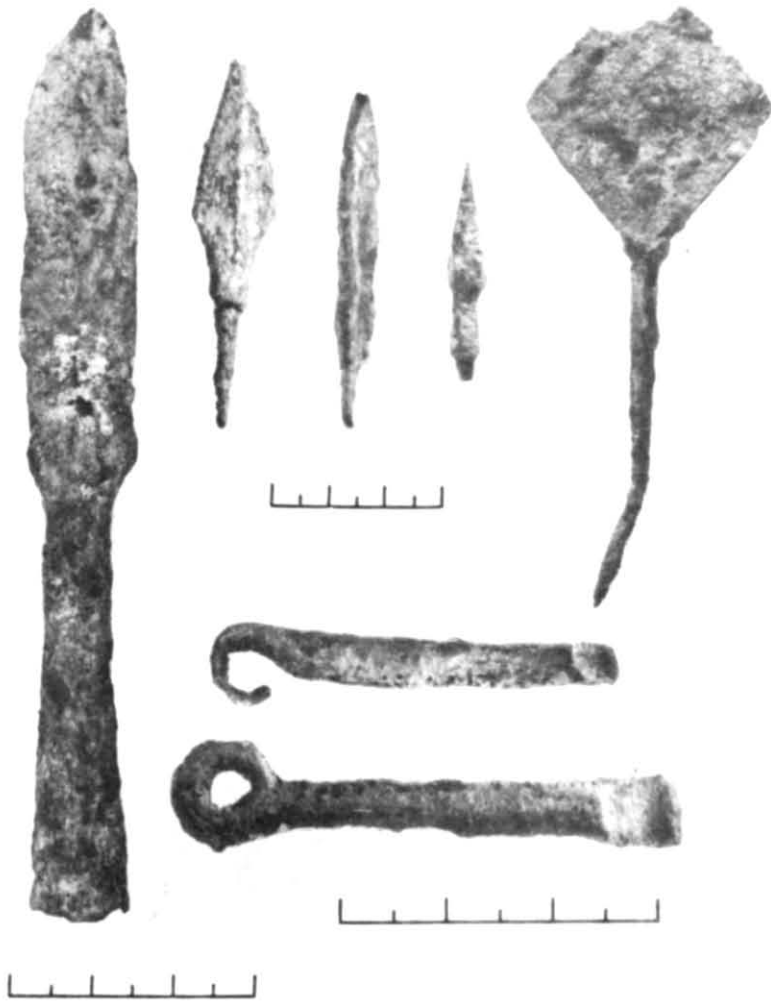

Мал. 57. Озаричі. Чавунні казани.

значно поширилися у XII — XIII ст. Майже повні аналоги їм відомі з розкопок в Гродно та Зарядді (Москва)²⁷. Другий ключ також має вигляд колінчастого стержня довжиною 120 мм, товщиною 10 мм. Верхній його кінець загнутий, а протилежний закінчується «X»-подібною фігурною лопастю (мал. 49, 2). Аналогії йому відомі з культурного шару у Володимирі²⁸.

Третій ключ у вигляді стержня, розділеного на дві частини (округлу зверху та сплющену знизу), завершується коліном з округлою лопастю, що має хресто-подібний виріз усередині та дві виїмки з боків (мал. 56, 3). Довжина ключа 110 мм, лопасті — 20 мм. Такі ключі відомі з кінця XII ст. й використовувалися до XV ст. Аналогії цьому екземпляру знаходимо у Плісеську та в пам'ятках Білорусі²⁹.

На поселенні знайдено три кресала (перше описано вище), два інших належать до типу прямокутних двулезих екземплярів, близьких за формою та розмірами. Одне з них має довжину 78 мм, ширину 32, ширину кожного леза 8 мм. Друге — дещо менше за розмірами: довжина 75 мм, ширина 27, товщина 2 мм. Ширина

Мал. 58. Озаричі. Зброя, вудила: 1 — наконечник списа; 2 — 5 — наконечники стріл; 6, 7 — вудила.

кожного леза — 6 мм (мал. 56, 5, 6). Кресала виготовлені із заліза, робочі поверхні піддані цементації³⁰. Аналогічні кресала були широко відомі у різних регіонах Київської держави. Початком їх функціонування найвірогідніше слід вважати рубіж XII — XIII ст., але найширше використання вони здобули у XIII — XIV ст. і навіть пізніше³¹. Різноманітний побутовий інвентар представлений фрагментами ланцюгів, в тому числі й подвійним ланцюгом у вигляді незімкнутої вісімки, аналогії якій відомі на різних пам'ятках³², а також ланцюгом з кілець та ін. Крім того, тут зустрінуто ручки від цебер, обручі від діжок тощо (мал. 56, 8). Зафіксовано поясні округлі та квадратні пряжки (4 екз.), кільця від ременів, підковку від каблучки. Одна з пряжок належить до кочівницьких. Найближчі аналогії до неї відомі у пізньокочівницькому кургані поблизу с. Вороня на Дніпропетровщині, що датуються XIII — XIV ст.³³ Згідно з класифікацією Г. А. Федорова-Давидова, вони належать до типу В IV³⁴ (мал. 56, 7, 9, 10).

Досить значну групу речового матеріалу становлять чавунні казани (29 фрагментів). Як відомо з попередніх досліджень³⁵, вони розподіляються на дві групи за розмірами та типологічними ознаками. Казани першої групи мають діаметр вінець 43 — 65 см, вінця прямі, зріз з внутрішнього боку, шийка не виділена; другої — мають діаметр вінець 24 — 35 см, відігнуті назовні. За даними мікроструктурного, спектрального та хімічного аналізу, казани місцевого вироб-

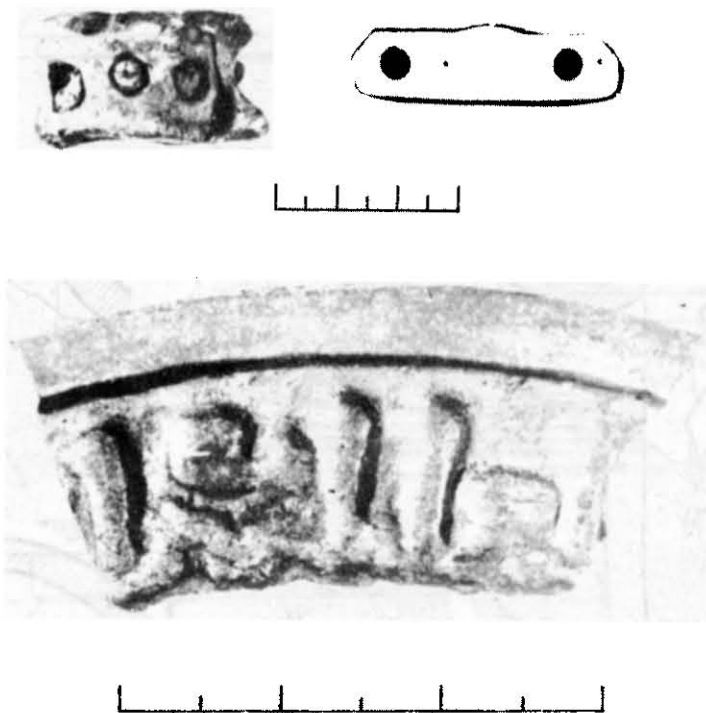
Мал. 59. Озаричі. Точила.

ництва й докорінно відрізняються від золотоординських (мал. 57). Казани виготовлені з досить високоякісного чавуну, який містить близько 4,6 % вуглецю, випаленого на деревному вугіллі.

Слід додати, що на поселенні виявлено уламки бронзи й заліза, що за формою нагадують фрагменти казанів. Як відомо, бронзові та залізні казани застосовувалися ще в давньоруські часи.

Істотною особливістю чавуну, знайденого на Озаричському поселенні, є досить великий вміст фосфору (в 2,5 рази вище, ніж у каракорумському, та в 3 рази вище, ніж у болгарському з території Поволжжя)³⁶. Як згадувалося раніше, знахідки фрагментів чавунних казанів на поселенні зафіксовані, зокрема, у закритих комплексах й багатьох інших господарських спорудах, що свідчить про їх широке використання у господарстві.

Знахідки чавунних казанів відомі й на інших середньовічних пам'ятках, і насамперед на Комарівському поселенні, поблизу с. Вишеньки на Київщині, а також за межами південноруських земель, наприклад у Подонні³⁷.

Мал. 60. Озаричі. Побутові речі: 1 — гральна кістка; 2 — кістяна платівка; 3 — уламок дзеркала.

У культурному шарі поселення, а також у закритих комплексах зустрічаються й такі матеріали, як зброя, спорядження вершника та коня.

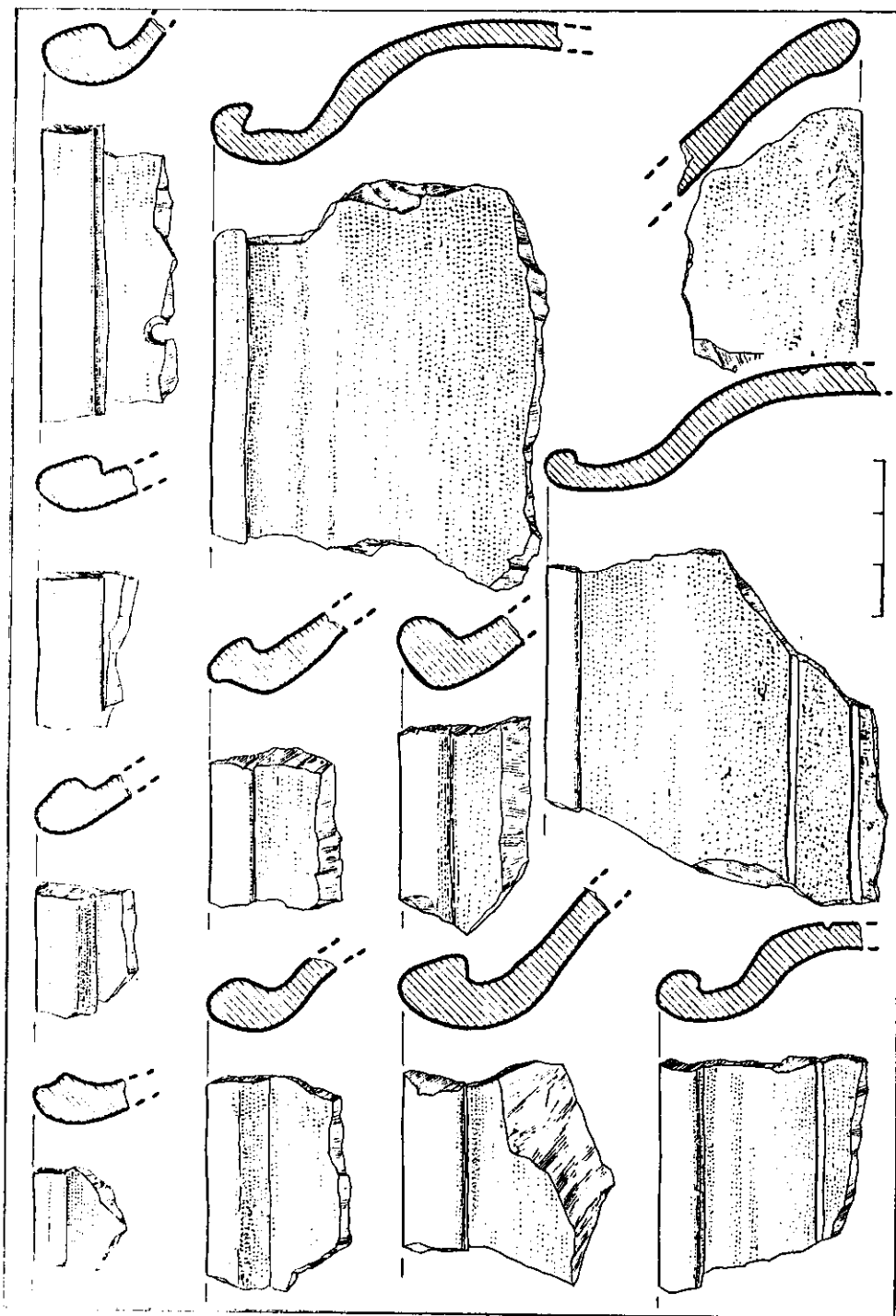
Зброя представлена наконечниками списа та стрілами. Наконечник втульчатий, в нижній частині втулки має спеціальний отвір для насадження його на дрівко. Лезо лавролистне з ромбовим січенням. Його загальна довжина 225 мм, довжина леза 125, ширина 30, ширина втулки 25 мм. За формальними ознаками воно близьке до наконечників типу IV, за класифікацією О. М. Кирпичникова³⁸. Списи такого типу були характерними для XIII — XIV ст. Наконечник зроблений із єдиної заготовки методом гарячої ковки. Залізо науглецьоване, що підвищувало міцність металу (мал. 58, D).

Серед пізньосередньовічних наконечників стріл лише один генетично пов'язаний типами, характерними для давньоруської зброї, два інших близькі до кочовницьких старожитностей південних районів України, останній — золотоординський.

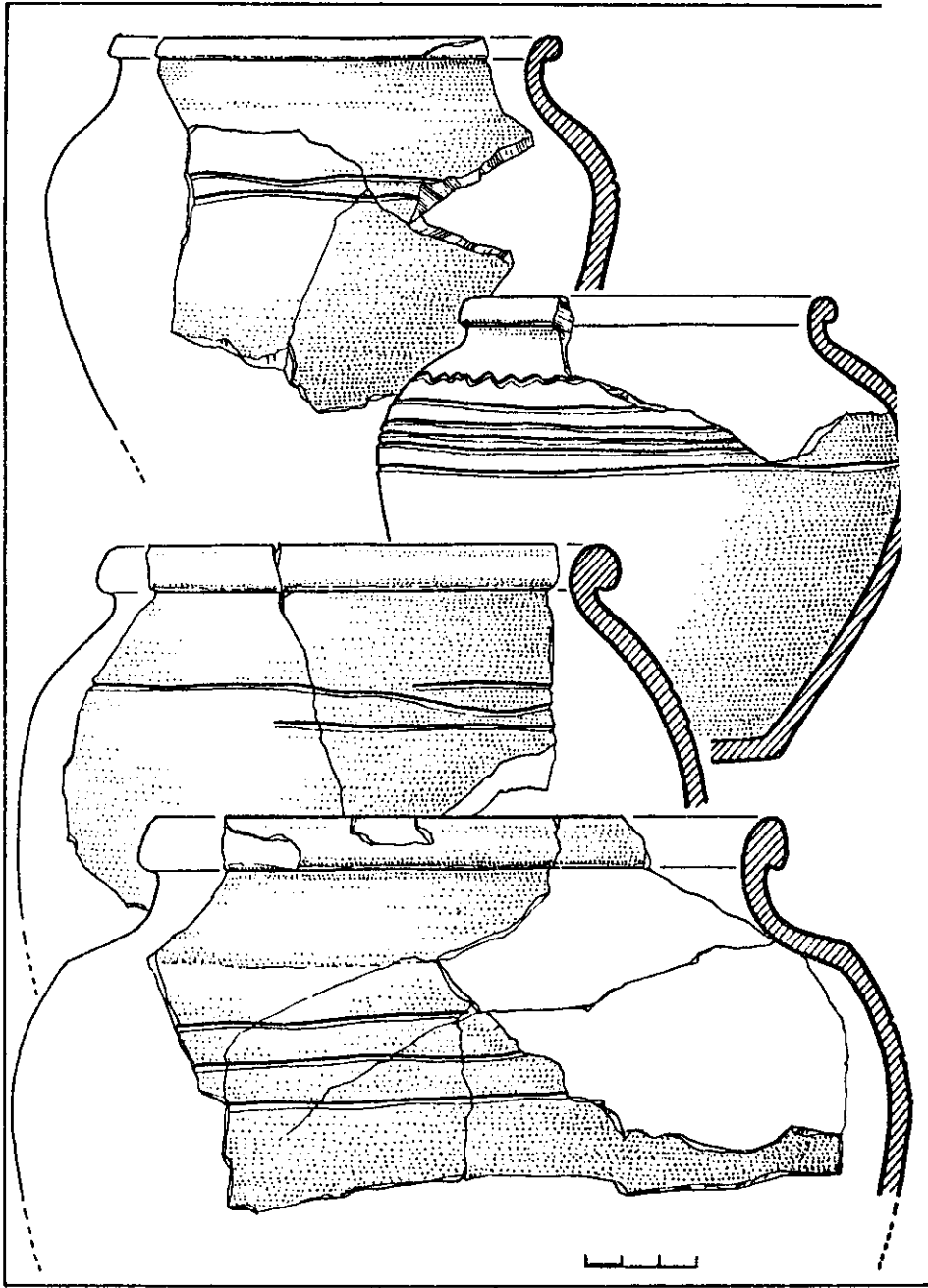
За типологічними ознаками, перший з наконечників стріл належить до типу 41, за класифікацією О. П. Медведєва³⁹. Його довжина 70 мм, довжина пера 45, ширина пера 15 мм. Він ідентичний з другим варіантом стріл типу 41, що широко використовувалися у XII — XIV ст. Найближчі аналогії екземпляру, що знайдений в Озаричах, датуються XIII — XIV ст. Наконечник виготовлений за допомогою холодної проковки, що зміцнювала його поверхню (мал. 58, 2).

Другий наконечник (мал. 58, 3) шилоподібний, трикутного січення, загальна довжина 55 мм, довжина голівки 45, ширина 7 мм. Найближчий йому наконечник відомий з кочовницького поховання XIII — XIV ст. у кургані поблизу с. Васильківка Павлоградського району Дніпропетровської області⁴⁰.

Структура металу наконечника ферито-перлітова, він виготовлений з однієї науглецьованої заготовки. Цікавою особливістю мікроструктури наконечника є наявність науглецьованих зон з великим зерном, що могли утворитися під час пожежі⁴¹.

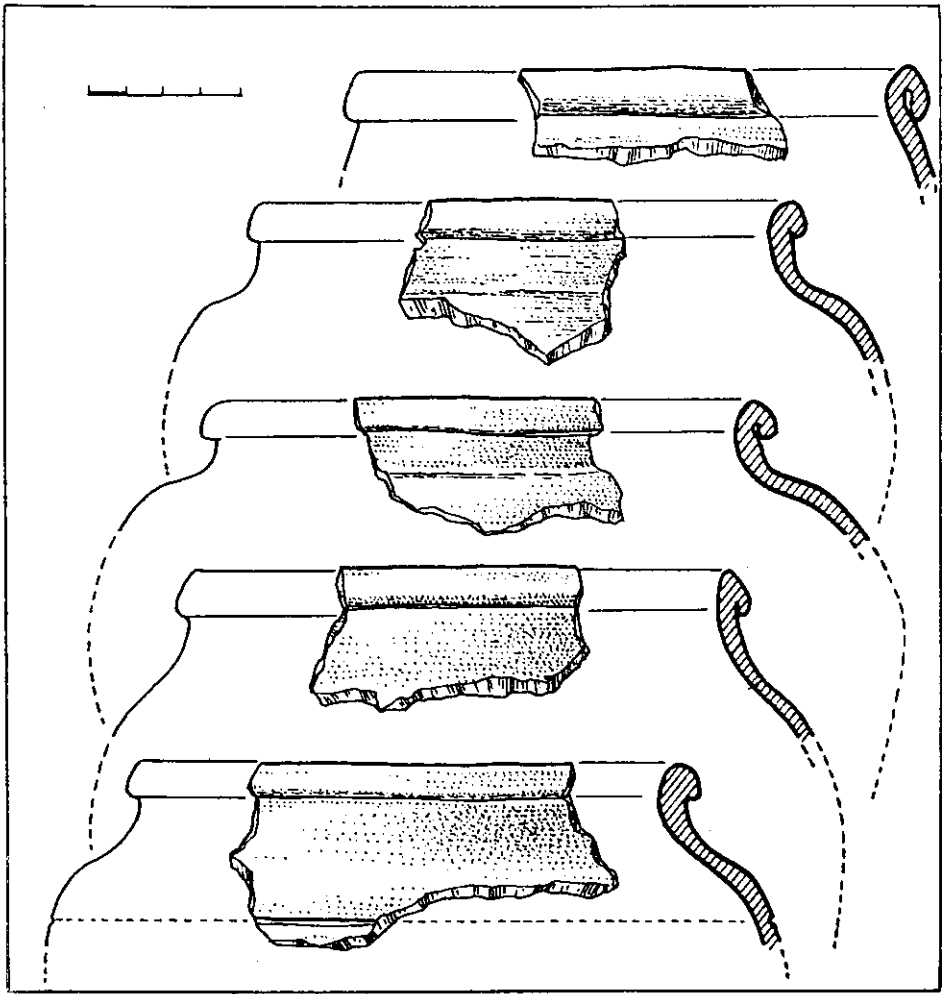
Мал. 61. Озаричі. Кераміка.

Мал. 62. Озаричі. Кераміка XIII — XIV ст.

Третій бронзбійний наконечник (мал. 58, 4) — гранчастий, пірамідали квадратний у розрізі з округлою довгою шийкою. Його довжина 48 мм, шир. найширшої частини 12 мм. Значною мірою він нагадує тип 12 новгородських конечників, характерних переважно для XIV ст.⁴² Наконечник добре зберігся, готовлений із слабонавуглецьованої заготовки.

Четвертий наконечник — ромбічний, досить великий, відноситься до типу 4 за класифікацією О. Ф. Медведєва⁴³. Його довжина 115 мм, довжина пера 50, і рина пера 45 мм. Майже повну аналогію йому становить наконечник з курга 9 поблизу с. Вороная на Дніпропетровщині⁴⁴. Такі наконечники характерні д зброї золотоординців і з'явилися у Середньому Подніпров'ї лише в другій по-

Мал. 63. Озаричі. Кераміка XIII — XIV ст.

вині XIII ст. Стріла виготовлена з одного шматка металу шляхом складання заготовки і наступної її проковки (мал. 58, 5).

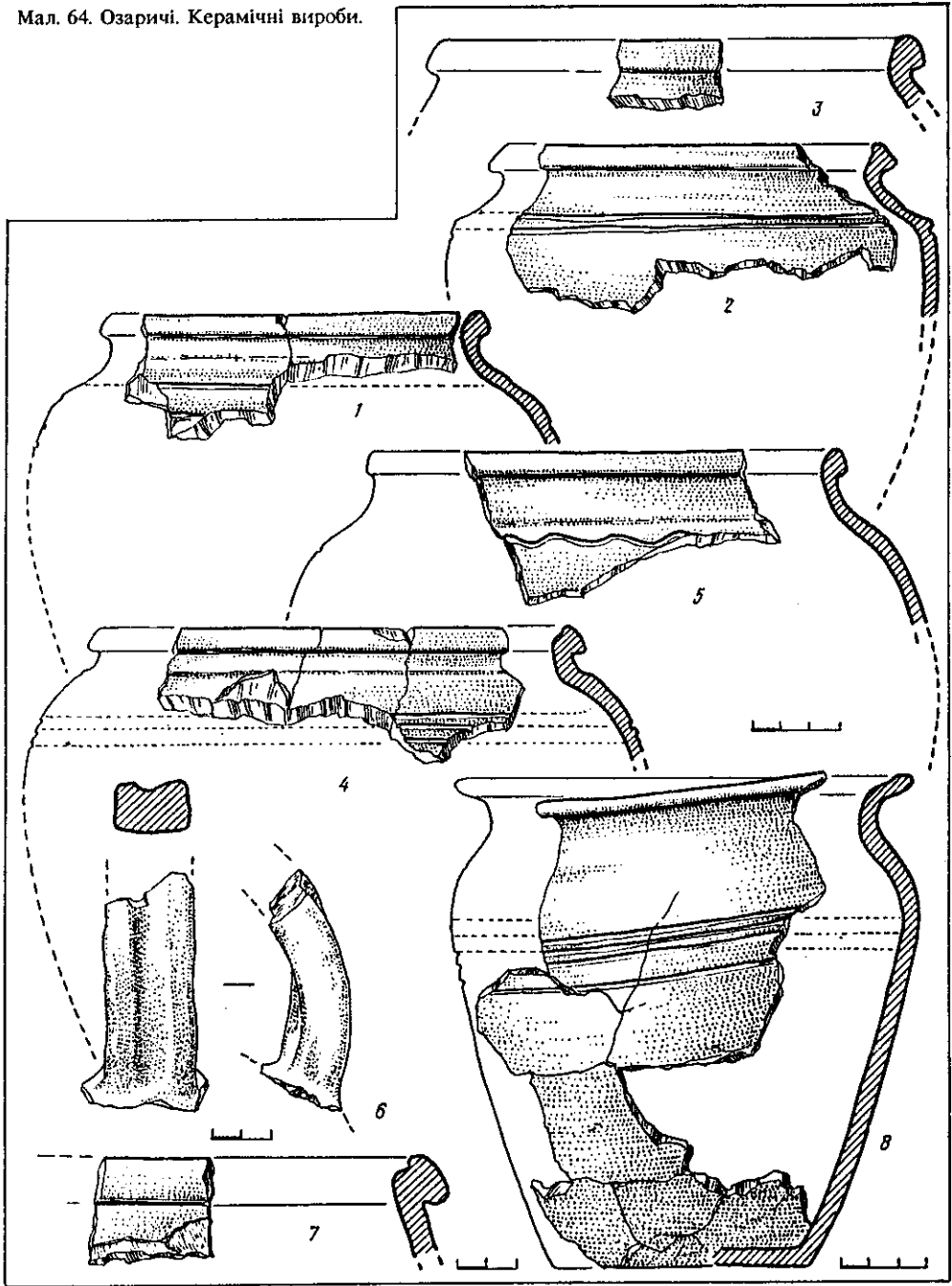
Із спорядження вершника відомі уламки пряжок, з кінської упряжі — вудила. Останні належать до найпоширенішого у X — XIV ст. типу 1, за класифікацією О. П. Медведєва⁴⁵. Вони складаються з двох кілець та двох ланок, зроблених з дроту круглого січення, товщиною 0,6 — 0,8 мм (мал. 58, 6, 7). Серед речей різноманітного побутового призначення найбільшу групу (12 екз.) складають точильні бруски (мал. 59). Крім того, тут зафіксовано уламки виробів з бронзи, ігрові кості (астрагали), отвори одного з них залиті свинцем, кістяні платівки, одна з яких прикрашена циркульним орнаментом, характерним для давньоруського часу (мал. 60, 1 — 3).

Досить рідкою є знахідка дзеркала діаметром 20 см, з арабським написом по колу, поява якого на поселенні також пов'язана з золотоординцями (мал. 60, 4).

Керамічні вироби складають найбільшу за кількістю знахідок групу речового матеріалу. Основну масу їх становить кухонний посуд (горщики та покривки до них (мал. 61). Є також столовий посуд, зокрема уламки глечиків та мисок. Привозна кераміка представлена фрагментами амфор. Серед інших керамічних виробів трапляються фрагменти світильників, важелі, дитячі іграшки тощо.

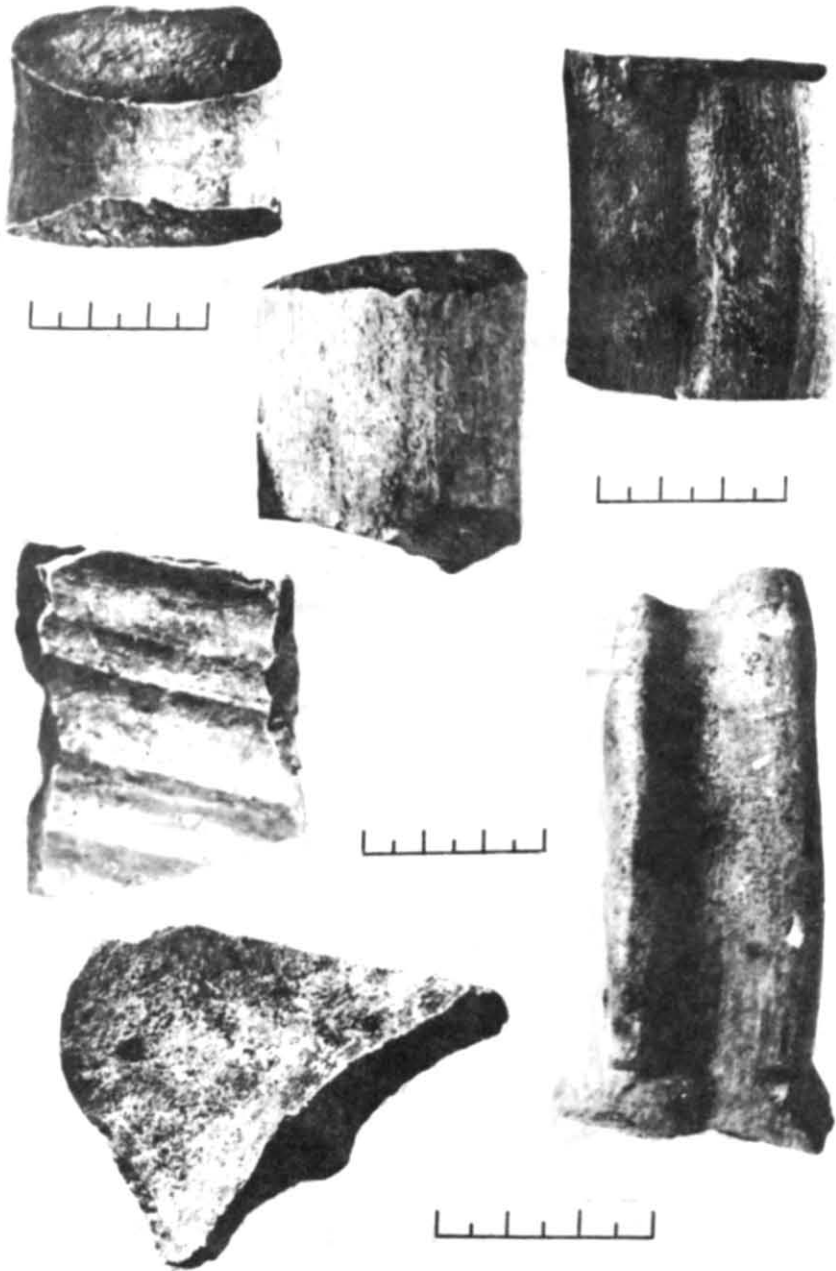
Кухонна кераміка представлена колекцією, що включає розвали посудин, деякі досить великі уламки, за якими можна відтворити форму горщика, а також фрагменти загальною кількістю понад 2 тис. одиниць (мал. 62 — 64).

Основними технологічними особливостями цього посуду є висока якість, виразна гончарна техніка, застосування легкого ручного та важкого кругів, використання високоякісної глини з незначними домішками дрібнозернистого піску.

Горщики тонкостінні, орнаментовані хвилюю, лінійним та нігтьовим орнаментом, або тим чи іншим у різних сполученнях. Зона нанесення орнаменту — верхня частина посудини та плічка. За формою вони опуклобокi, з короткою циліндричною шийкою й слабо профільованим вінцем. Край вінця сформований у вигляді валика різної конфігурації. Як стало відомо з досліджень останніх років, цей тип поширений на території Середнього Подніпров'я. Класифікація, проведена нами за методикою В. Ф. Генінга⁴⁶, дозволила відокремити основні типи кухонної кераміки, які досить детально описано раніше⁴⁷. За хронологічною ознакою

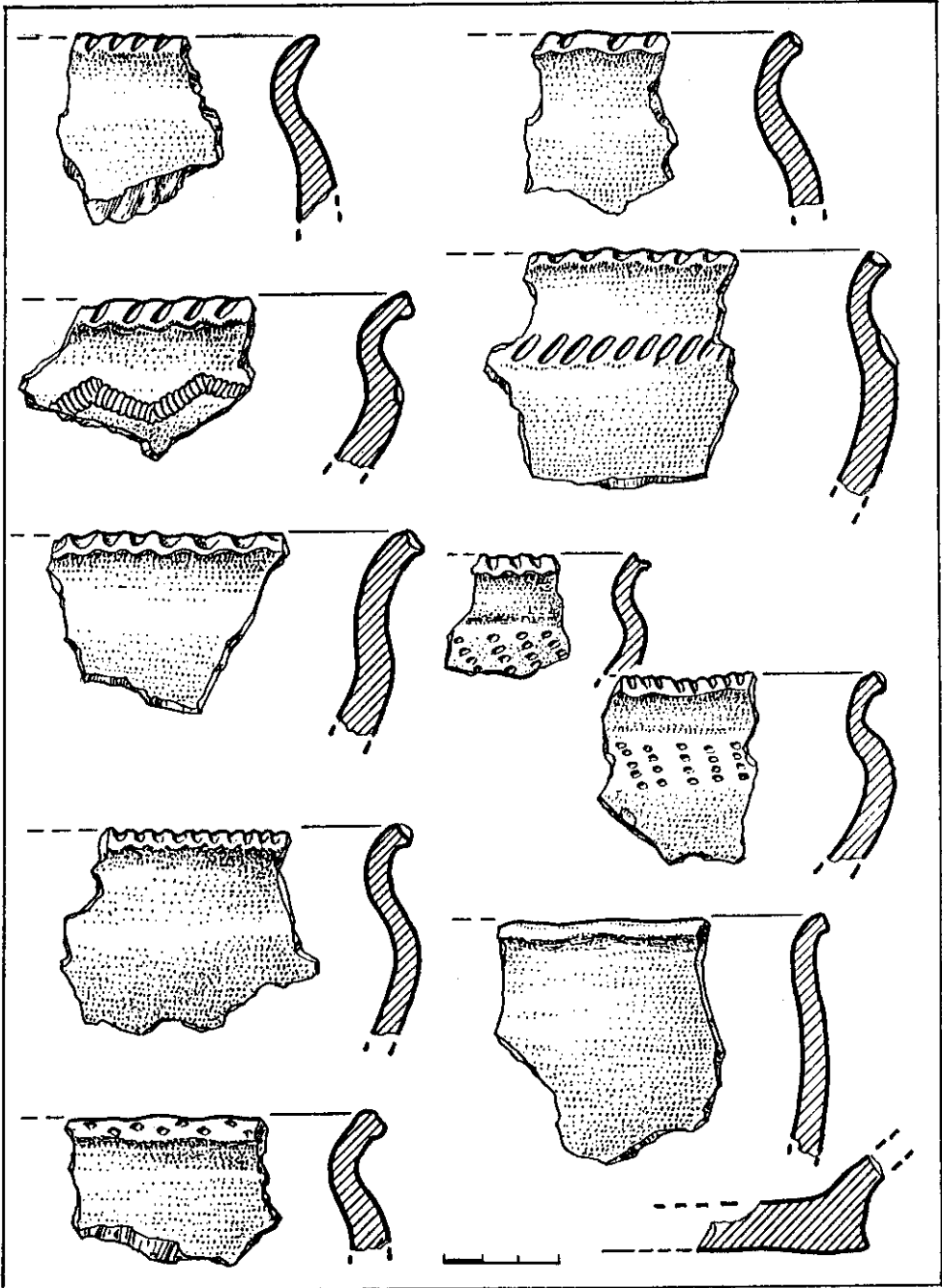
Мал. 65. Озаричі. Амфорна кераміка.

виявлено кераміку, характернішу для середини XIII — XIV ст., а також невелику групу кінця XIV — початку XV ст.

Покришки від горщиків мають потовщення по краю, інколи вони прикрашені розписним орнаментом коричневого та червоного кольорів.

Столовий посуд представлений незначною кількістю уламків глечиків без зливу, орнаментованих хвилею, або взагалі без орнаменту, фрагментами мисок.

Амфорна кераміка становить не більш як 1 % від усього керамічного комплексу. Це уламки херсонеських червоноглиняних амфор з плоским дном, рифленням у верхній частині під шийкою (мал. 65).

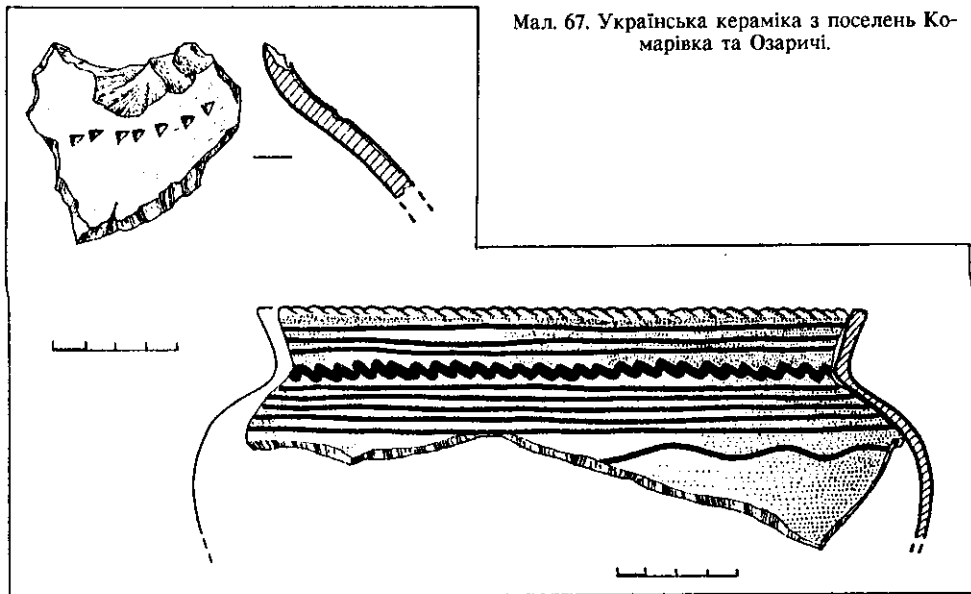
Мал. 66. Озаричі. Ранньослов'янська кераміка.

Порівняльна характеристика поселень XII — початку XIII ст. та XIII — XIV ст. свідчить про спадковість елементів матеріальної культури та їх розвиток, незважаючи на негативні зовнішні фактори.

2.4. Матеріали інших хронологічних періодів

Знахідки ранньослов'янських часів складають досить велику групу — близько 150 фрагментів. Кераміка VI — VII ст., а також VIII — IX ст. зустрічається в ямах, під підлогою будівель та у культурному шарі поселення. До першої групи нале-

Мал. 67. Українська кераміка з поселень Комарівка та Озаричі.

жать фрагменти товстостінних горщиків з шамотом у тісті, до другої — уламки горщиків, сковорід (мал. 66). Крім того, знайдено й уламки великих посудин з прямим вінцем, орнаментованих хвилюю, діаметр вінця 38 см. Салтівська кераміка представлена декількома фрагментами.

Матеріали епохи бронзи — це поодинокі фрагменти з шнуровим орнаментом, типу «перлина» та пальцевим вдавленням.

Досить значну групу знахідок складають матеріали епохи неоліту — знаряддя праці з кременю та кераміка. Перші представлені скребками, ножеподібними платівками, вістрями, відщепами, нуклеподібними уламками тощо. За керамічними виробами фіксується культура ямково-гребінцевої кераміки, що дає можливість віднести всі знахідки неолітичного часу до тієї культури.

Зустрічаються також окремі фрагменти української кераміки XVIII — XIX ст. (мал. 67).

¹ *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII — XIV вв. — М., 1966. — С. 73.

² Там же. — С. 73, 157, табл. 23, 28, 29.

³ *Колчин Б. А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — № 65. — С. 54 — 56; *Штыхов Г. В.* Города Полоцкой земли. — Минск, 1978. — С. 92, мал. 38, 10; *Никольская Т. Н.* Городище Слободка XII — XIII вв. — М., 1987. — С. 102, мал. 53, 15.

⁴ *Кучера М. П.* Керамика... — С. 449.

⁵ *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре... — С. 105 — 109, мал. 71, 1 — 4.

⁶ *Толочко П. П.* Гончарное дело // Новое в археологии Киева... — С. 299; *Штыхов Г. В.* Древний Полоцк. — Минск, 1975. — С. 81 — 82; *Смирнов Г. П.* Опыт классификации керамики древнего Новгорода // МИА. — 1956. — № 55. — С. 230.

⁷ *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники... — С. 109, мал. 71, 5, 6.

⁸ *Беляева С. А.* Розкопки поселення кінця XIII — XIV ст. на Сумщині // Археологія. 1974. — № 13. — С. 98 — 99.

⁹ *Беляева С. А., Недопако Д. П.* О металлообработке в Посеймье... — С. 49 — 65.

¹⁰ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — С. 56.

¹¹ *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие... — С. 56.

¹² *Кучера М. П.* Древний Пліснєнськ // АП УССР. — К., 1962. — Т. 12, мал. 12, 18.

¹³ *Медведев А. Ф.* Ручное метательное оружие... — С. 56.

¹⁴ *Мальм В. А.* Промыслы русской деревни // Очерки по истории русской деревни X — XIII вв. — С. 117.

¹⁵ *Древняя Русь. Город. Замок. Село...* — С. 227.

¹⁶ *Мальм В. А.* Промыслы русской деревни... — С. 117.

¹⁷ *Древняя Русь. Город. Замок. Село...* — С. 227 — 229, табл. 90, 4.

¹⁸ *Колчин Б. А.* Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — № 65. — С. 54 — 56.

¹⁹ *Беляева С. А., Недопако Д. П.* О металлообработке... — С. 59 — 60.

- ²⁰ Вознесенская Г. А. Стальные ножи древнего Любеча // КСИА АН СССР. — 1965. — № 104. — С. 145 — 149; П ж. Кузнечное ремесло// Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 280 — 282; Древняя Русь... — С. 253.
- ²¹ Юра Р. О. Древний Колодежин // АП УРСР. — К., 1962. — Т. 12. — С. 101.
- ²² Колчин Б. А. Ремесло// Очерки русской культуры XIII — XV вв. — М., 1969, ч. 1. — С. 180 — 182.
- ²³ Древняя Русь... — С. 257.
- ²⁴ Новое в археологии Киева... — С. 274.
- ²⁵ Древняя Русь... — С. 256.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. — 1954. — № 41. — С. 176, мал. 96, 13; Дубинин А. Ф. Археологические исследования 1955 г. в Зарядье (Москва) // КСИИ МК. — 1959. — № 77. — С. 92, мал. 40, 2.
- ²⁸ Воронин Н. Н. Оборонительные сооружения Владимира XII в// МИА. — 1949. — № 11. — С. 232.
- ²⁹ Кучера М. П. Древний Плісненськ... — С. 36, мал. 14, 4; Зверуго Я. Г. Древний Волковыск // Минск, 1975. — С. 34.
- ³⁰ Беляева С. А., Недопако Д. П. О металлообработке в Посеймье... — С. 55.
- ³¹ Кучера М. П. Древний Плісненськ... — С. 41, 15,7; Довженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древнюруське місто Воїнь. — К., 1966. — С. 89, табл. XIV, 5.
- ³² Никольская Т. Н. Городище Слободка XII — XIII вв. — М., 1987. — С. 110, мал. 59, 6.
- ³³ Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907 — 1909 гг.// ИАК. — 1911. — № 43. — С. 95, 91, мал. 77, 43.
- ³⁴ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 56.
- ³⁵ Беляева С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П. Про середньовічне чавуноливарне виробництво... — С. 78 — 87; Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 62 — 64.
- ³⁶ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 99.
- ³⁷ Кубышев А. И. Раскопки поселения X — XV вв... — С. 26; Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 64; Цыбин М. В. Древнерусские... — С. 41.
- ³⁸ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие// САИ. Е 1 — 36, М.; Л., 1966. Вып. 2. — С. 14, 15. Табл. II, 7; IX, 3, 4.
- ³⁹ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... — С. 65 — 66, табл. 20, 29.
- ⁴⁰ Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907 — 1909 гг.// ИАК. — 1911. — № 43. — С. 102, мал. 91, 2.
- ⁴¹ Беляева С. А., Недопако Д. П. О металлообработке... С. 57.
- ⁴² Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого// МИА. — 1969. — № 65. — С. 170, мал. 15, 12.
- ⁴³ Там же. — С. 69, табл. 23, 39, 27, 8 — 10, 30, 45.
- ⁴⁴ Макаренко Н. Е. Археологические исследования... — С. 93, мал. 78, 7.
- ⁴⁵ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого... — С. 185, мал. 22, 5; 23, 3.
- ⁴⁶ Геншиг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114 — 136.
- ⁴⁷ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 67 — 76.

РОЗДІЛ III

ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ

Комарівське та Озарицьке поселення викликають значний дослідницький інтерес в плані вивчення матеріалів широкого хронологічного діапазону, датування комплексів простеження спадковості культурного розвитку. Особливе значення цих пам'яток полягає в тому, що вони розкопані на досить значній площі, а це дозволяє широко використовувати стратиграфічні та планіграфічні дані. Цікаво і те, що пам'ятки розташовані на півдні (Комарівка) та на півночі (Озаричі) Лівобережного Подніпров'я, що дає змогу простежити як загальні риси давньоруської та середньовічної культур регіону, так і особливості у співставленні комплексів.

3.1. Хронологія Комарівського поселення

За загальною хронологічною стратиграфією і знахідками початок існування поселення належить до доби бронзи. Наступні етапи пов'язані з рубезем I тис. та розвитком культур першої половини — середини I тис. н. с. — зарубинецької, черняхівської, пеньківської. З кінця X ст. всю площу пам'ятки займає давньоруське поселення, яке перетинає культурний шар другої половини XIII — XV ст., до яких належать поселення та могильник (мал. 3).

Комплексне вивчення стратиграфії поселення та археологічних матеріалів від рубезу X — XI ст. до XV ст. включно дає можливість встановити відповідне співвідношення різних хронологічних нашарувань.

Найбільш ранні матеріали кінця X — початку XI ст. зафіксовано у північній, насамперед, у північно-східній частині поселення. Тут простежено декілька темних плям, ймовірно залишки будівель, знайдено велику кількість кераміки та окремі залізні речі, в тому числі й ножі. Слід відзначити, що ця ділянка дуже пошкоджена середньовічним могильником з південно-східного боку. Незважаючи на те, що тут трапляються знахідки, які мають широкий діапазон датування, більшість матеріалів належить до найдавнішого етапу життя давньоруського поселення. Це кераміка типів 9 — 11¹, що датується часом від рубезу X — першої половини XI ст. (понад 32 % комплексу ділянки), типів 12 — 13², що датується другою половиною XI ст. і складає 27 % комплексу³. Таким чином, досить чітко простежується переважання найранніших матеріалів, які й визначають перший період існування давньоруського поселення.

До першої половини XI ст. належить і житло 7(9), яке розташоване також у північно-східній частині поселення. Конструктивні особливості житла: напівземлянка зрубного типу невеликої площі (близько 7 м²) з лічкою кам'яною із застосуванням глини, наявність глиняної жаровні характерні для періоду не пізніше кінця X — початку XI ст. і простежуються за пам'ятками південної смуги Середнього Подніпров'я⁴.

Найранніші матеріали фіксуються також у ямі 41, яка складається з двох ям. Пізніша, південна, яма перетинає раннішу — північну. Отже, збереглися лише частини ям: південна першої та північна другої ями. Загальна довжина ям 5,2 м, ширина 1,6 м. За розмірами, а також характером матеріалу, який тут знайдено: оковка від заступу, залізні ножі, цвяхи, залізна стрілка, кераміка, можливо ми фіксуємо залишки господарських будівель. Для найбільш раннього поглиблення характерна кераміка аналогічна або дещо пізніша, ніж у траншеї 3. Це кераміка

типів 9 — 10 та їх підтипів (мал. 27), що датується порубіжжям X — XI ст. та першою половиною XI ст., а також типів 12, 15, 18 (мал. 27, 28), яка датується серединою — другою половиною XI — порубіжжя XI — XII ст. Наконечники стріл також датуються рубежем, не пізніше XI — XII ст. і підтверджують датування південної ями⁵.

До рубежу X — першої половини XI ст. належить і житло 8(12) зрубною конструкції з пічкою-кам'янкою з застосуванням глини. У ньому знайдено глек, аналогічний зафіксованому у траншеї 3. Глеки тотожні знахідкам з розкопок Києва, які датуються X — XI ст.⁶.

До цього ж часу належить й житло 9(11), невелике за площею (8,7 м²), з залишками печі-кам'янки із застосуванням глини. Залишки аналогічних жител (22, 24) зафіксовано у північно-західному кутку ділянки. Таким чином, перший будівельний період давньоруського часу можна датувати кінцем X — першою половиною XI ст.⁷.

Другий етап хронологічного розвитку поселення, що належить до середини — початку другої половини XI ст. засвідчено також різними комплексами: житлом і прилеглими до нього ямами. В цьому житлі, досить архаїчному за конструкцією і невеликому за розмірами (площа 9 м²) більшість кераміки належить до типів 12, 15 і датується серединою — початком другої половини XI ст. Цього ж часу й амфорка, яка досить близька до амфорки київського типу з розкопок стародавнього Києва⁸. Мабуть до цього ж часу належить житло 3 площею 12,2 м², 16 площею 16 м², з пічкою-кам'янкою із застосуванням глини, житло 18 площею 10,5 м².

Частково співіснують з цими будівлями, але дещо пізніші за датуванням житла 2, 5, 6, 15, 17, 29 з глинобитними печами. У них переважає кераміка типів 12 — 18 а, яка датується серединою — другою половиною XI ст. — початком XII ст.

До XII ст. належать і наземні житла з дещо заглибленою підлогою, які відрізняються від попередніх жител більшою площею, глинобитними печами, керамічним матеріалом (житла 10 — 13, 19). Так, у ямі 16, що належить до господарського комплексу житла 11(15), знайдено кераміку типу 18а. Вона датується першою половиною XII ст.⁹. Аналогічна кераміка характерна й для інших будівель та ям, культурного шару поселення.

Друга половина XII — перша половина XIII ст. представлена наземними житлами на підклетках з глинобитними печами, або з дещо заглибленою підлогою і відповідним речовим комплексом (житла 14, 20, 21, 23, 27, 25, 30). Кераміка будівель та культурного шару представлена підтипами 18б, 18в та типу 26 (мал. 28)¹⁰. Серед знахідок, що датують цей етап життя поселення, наконечник стріли типу 33, за класифікацією О. Ф. Медведєва. Такі стрілки були широко відомі на Русі у XII — першій половині XIII ст.¹¹.

Слід зауважити, що житла XII — XIII ст. частково перетинають будівлі XI — початку XII ст., зокрема житла 23, 24. Тому у заповненні пізніших жител трапляється кераміка більш раннього часу.

Як уже зазначалося, центральну частину давньоруського поселення перетинає могильник. Ця обставина дає змогу отримати додаткові стратиграфічні та хронологічні дані. Так, давньоруське житло 12, що датується XII ст., перетинає могильна яма, у північно-східному кутку виявлено два поховання. Аналогічна картина простежується і в траншеях, у східній частині пам'ятки. Тут зафіксовано сім поховань, розташованих поруч з господарськими ямами та будівлями давньоруського поселення. Так, поховання № 6, розкопане у безпосередній близькості до житла № 4. Могильна яма перетинає північним боком господарську, а деякі з господарських споруд та ям перетинають дитячі поховання (одне з поховань опущене в яму № 1 (1968 р.).

Перехідним від давньоруського часу до середньовіччя є комплекс житла 28. Воно наземне на підклеті, серед матеріалів зафіксовано фрагмент складного кістяного гребня, що датується другою половиною XII — XIII ст. (мал. 2, 5)¹². Крім того, тут знайдено нехарактерний для давньоруських поселень предмет — уламок чавунного казана.

Середньовічні матеріали поселення в цілому надійно датуються знахідкою діргема 1363 — 1365 рр., але тут також простежується декілька хронологічних етапів, як за даними стратиграфії, так і за змінами речового комплексу. Середина XIII — друга половина XIII ст. представлена співіснуванням у матеріальній куль-

турі знахідок давньоруського та більш пізнього часу. Крім зазначеного вище житла перехідного етапу, це характерно для житла 1 (шиферні прясла й уламки чавунних казанів, кераміка типу 18 г¹³). Аналогічна кераміка, а також кераміка типу IIa¹⁴, розвиток якої генетично пов'язаний з типом 26¹⁵, характерна для житла 2. Тут також зустрічаються різні модифікації посуду типу II б, що датується другою половиною XIII — початком XIV ст.¹⁶.

Друга половина XIV ст. добре фіксується знахідкою вищезгаданої монети (житло 3) і синхронізується з керамікою типу II, підтип 2 б.

Наступний період існування поселення фіксується стратиграфічно і за знахідками. Житло 4 частково перетинає житло 3. Аналогічне явище простежується й під час розчистки ям. У керамічному комплексі цей етап синхронізується із знахідками кераміки типу 3 б, в, а також поодинокими знахідками горщиків підтипу 1 а, б⁴. Ці знахідки добре представлені керамікою з житла 6 (мал. 32).

Таким чином, за матеріалами Комарівського поселення та могильника простежується існування пам'ятки протягом великого періоду: від рубежу X — XI ст. до XV ст. включно, а також певні відмінності хронологічних етапів, за якими відокремлюються такі періоди: рубіж X — XI ст. — перша половина XI ст.; середина — друга половина XI ст. — кінець XI — початок XII ст., XII ст. — кінець XII — перша половина XIII ст., середина XIII ст. — друга половина XIII ст. — початок XIV ст., XIV ст., кінець XIV — початок XV ст.

Звичайно всі ці періоди, взаємопов'язані між собою, а деякі типи знахідок співіснували тривалий час. Однак мікрохронологічний розподіл відбиває зміни у житлобудівництві, речовому комплексі, особливо в кераміці.

3.2. Хронологія Озарицького поселення

Протягом XII — на початку XV ст. простежується декілька етапів розвитку Озарицького поселення. Згідно з даними топографії та розкопаними матеріалами воно займало значно більшу площу на початковому етапі існування — у XII — перші десятиліття XIII ст. У другій половині XIII — XIV ст. його площа скоротилася в 2 — 2,5 рази і лише наприкінці XIV — початку XV ст. вона збільшилася й знову зайняла північну частину пагорбу, на якому існувало давньоруське поселення.

Перший етап — XII початок XIII ст. фіксується рештками жител і ям, речовим комплексом, що має чіткий хронологічний діапазон користування. До них належить, насамперед, залізна стрілка XII — першої половини XIII ст.¹⁸, кресало цього ж часу, уламок скляного браслета темно-сірого кольору із непрозорого скла, що датується не пізніше як серединою XIII ст., а також керамічний комплекс XII — першої половини XIII ст.

Хронологія середньовічної частини Озарицького селища другої половини XIII — початку XV ст. вже детально описана нами раніше¹⁹. Тому зазначимо, що матеріальна культура цього часу представлена житлово-господарськими комплексами, характерними для синхронних поселень Середнього Подніпров'я, а також великою кількістю речей. Найважливішою для датування є група знахідок кочовницького походження, які мають чіткі хронологічні межі користування: ромбоподібний золотоординський наконечник стріли другої половини XIII — XV ст., кочівницькі наконечники, відомі з південних поховань XIII — XIV ст., а також бронебійний наконечник, що нагадує тип 12 новгородських наконечників стріл, які датуються XIV ст.²⁰ Серед інших речей, які найбільш важливі для датування, уламки чавунних казанів, уламок дзеркала з арабським написом на ньому, залізна бляшка підтрикутної форми, аналогії якій відомі серед кочівницьких старожитностей Дніпропетровщини XIII — XIV ст.²¹ (мал. 56, 1D).

Для датування мають значення й зміни в інвентарі місцевого походження, генетично пов'язані з давньоруською культурою попереднього часу. Це нові типи деяких знарядь праці й побутового інвентаря, зокрема кіс, ножів, кресал. Детальна хронологічна класифікація розроблена нами і на підставі керамічного матеріалу²².

Співставлення мікрохронології Озарицького та Комарівського поселень дозволяє простежити як спільні, так і специфічні риси їх розвитку. Як встановлено за результатами досліджень, Комарівське поселення виникло значно раніше, ніж Озарицьке, а саме на рубежі X ст. — початку XI ст. й існувало у XI ст. На рівні XII ст. фіксується співіснування обох поселень. Незважаючи на навалу кочовиків 1239 — 1240 рр., вони існували у другій половині XIII — на початку XV ст. Ідентичні зміни, що відбувалися в матеріальній культурі, виявлені як на Комарівському, так і на Озарицькому поселеннях. Спостерігається прогрес у розвитку житлобудівництва, з'являються досконаліші знаряддя праці та нові типи кераміки, що свідчить про поступове відродження життя у Подніпров'ї.

Завдяки значному періоду існування поселень, наявності комплексів як давньоруського, так і наступного часів, великої й різноманітної кількості речового матеріалу, Комарівське та Озарицьке поселення є еталонними пам'ятками для вивчення питань хронології інших пам'яток Середнього Подніпров'я і Південної Русі.

¹ Кучера М. П. Кераміка... — С. 449.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Древняя Русь. Город. Замок. Село... — С. 138 — 139; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники... — С. 102.

⁵ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... — С. 66.

⁶ Килевич С. Р. Детинец Киева... — С. 8, мал. 50.

⁷ Кучера М. П. Кераміка... — С. 449.

⁸ Килевич С. Р. Детинец Киева... — С. 89.

⁹ Блажевич Н. В. Керамический комплекс...

¹⁰ Кучера М. П. Кераміка... — С. 449.

¹¹ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... — С. 63.

¹² Никольская Т. Н. Городище Слободка XII — XIII вв. — М., 1987. — С. 100 — 101.

¹³ Блажевич Н. В. Керамический комплекс... — С. 97.

¹⁴ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 76.

¹⁵ Кучера М. П. Кераміка... — С. 449.

¹⁶ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 76.

¹⁷ Там же. — С. 76 — 77.

¹⁸ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... — С. 73.

¹⁹ Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 82 — 88.

²⁰ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие... — С. 69; Макаренко Н. Е. Археологические исследования... — С. 84; Медведев А. Ф. Оружие Новгорода... — С. 170.

²¹ Макаренко Н. Е. Археологические исследования... — С. 95.

²² Беляева С. А. Южнорусские земли... — С. 76 — 77.

РОЗДІЛ IV

ГОСПОДАРСТВО

Сільські поселення Дніпровського Лівобережжя були осередками розвитку різноманітних галузей господарства, що простежується за матеріалами Комарівського та Озарицького поселень.

4.1. Сільське господарство та промисли

За складом матеріалів та їх співвідношенням простежуються деякі відмінності у розвитку сільського господарства та промислів на поселеннях. Це пояснюється насамперед особливостями розвитку поселень, природничими умовами. Крім того, за площею і кількістю жител, поселення належать до різних типів населених пунктів, значно відрізняються за кількістю мешканців, і, відповідно, за обсягом продуктів необхідних для їх харчування.

На Комарівському поселенні землеробство було розвинуто більше. Якщо на Озарицькому поселенні знайдено лише поодинокі уламки жорен та серпів, то на Комарівському, крім частин плугу, наральника та багатьох жорен зафіксовано жаровню для підсушення зерна, десятки зернових ям. Аналіз знахідок дозволяє встановити певні риси системи землеробства, що панувало тут протягом всього часу існування поселення.

Для раннього етапу — рубіж X — XI ст. і надалі у XI ст. дуже важливою є знахідка жаровні у житлі № 7 (9). Цей комплекс подібний до жител з жаровнями, характерних для раннього етапу поселення поблизу с. Манастирок¹. Відомо, що жаровнями користувалися для підсушки зернових злаків, насамперед плівчастих видів, технологія обробки яких обов'язково була пов'язана з їх підсушуванням у спеціальних жаровнях.

Плівчасті злаки використовувалися на староораних ділянках території, до якої належить і Комарівське поселення. Зауважмо, що на Манастирку також зафіксовано багато плівчастих пшениць — полби-двозернянки, спельти або полби звичайної. Саме ці сорти пшениць треба було спочатку підсушити, а вже потім товкти у ступі². Аналогічний взаємозв'язок простежено і на інших пам'ятках Середнього Подніпров'я³.

У північній частині поселення знайдено також уламок наральника. Такі знаряддя, як відомо, використовувалися для розпушення ґрунту на невеликій глибині, що також було необхідно для вирощування плівчастих злаків.

Як свідчать рештки будівель, у XII — XIII ст. жаровні вже не зустрічаються, але поруч з житлами фіксуються господарські будівлі й зернові ями. Відсутність жаровен, а також аналогії з іншими пам'ятками регіону дозволяють нам припустити, що землеробство розвивалося шляхом збільшення посівів голозерних пшениць, для яких потрібні не спеціальні печі-жаровні, а приміщення для зберігання. Така специфіка розвитку зернового господарства підтверджується й матеріалами другої половини XIII — XIV ст., зокрема залишками плуга з асиметричним лемешем та двома череслами. Завдяки використанню таких знарядь стали можливими широке застосування голозерних пшениць, перехід до чорноземних плато. Знаряддя з відгортанням ґрунту визначали технічний прогрес у розвитку землеробства того часу, оскільки вони забезпечували отримання значного додаткового продукту. Проте надалі їх застосування негативно вплинуло на стан ґрунтів.

Природні умови, зокрема наявність заплав, близькість водоймищ, сприяли розвитку тваринництва в регіоні. На Озарицькому поселенні, що розташоване у північній частині Середнього Подніпров'я, зустрічаються кістки великої і дрібної свійської худоби, птахів, оленів. Про існування присадибного тваринництва свідчать знахідки кіс, що датуються другою половиною XIII — XIV ст., які за типологічними ознаками та технологічним рівнем виготовлення близькі до сучасних, а також до північних кіс середньовіччя. Крім того, на поселенні розкопано й велике приміщення для худоби.

Особливо багато матеріалів для характеристики стану тваринництва дає Комарівське поселення. В усіх культурно-хронологічних нашаруваннях знайдено значну кількість кісток тварин, більшість з яких — свійські. Можна припустити, що частина господарських будівель використовувалася саме для утримання худоби. Як визначено за знахідками кісток тварин⁴ переважна більшість з них належала свиням (17 особин) та великій рогатій худобі (10 особин) (Додаток 2).

За розмірами середньодніпровські свині дещо більші, ніж у лісостеповій зоні, й дуже близькі до аналогічного стада Волзької Булгарії⁵. Саме така порода поширена на Комарівському поселенні.

Серед великої рогатої худоби переважають дорослі корови. Майже рівне співвідношення кісток волів, які необхідні були в господарстві як тяглова сила. Велика рогата худоба з Комарівки належала до лісостепової групи, що відзначалася великими розмірами: вона значно більша та вища, ніж свійський бик з лісової зони, зокрема Полісся, але нижча та менша степової⁶. Він ближчий до бика Волзької Булгарії⁷, а за етнографічними даними має багато спільних рис з бурою поліською коровою початку XX ст.⁸

Третє місце серед знахідок належить кісткам овець та кіз (8 особин). Вівці більші за розміром, ніж лісові, й дуже близькі до волзько-булгарських та каракоумських⁹.

Така подібність свиней та овець до худоби Волзької Булгарії, не випадкова, а пов'язана, очевидно, або з торговельними та культурними зв'язками лісостепового Дніпровського Лівобережжя, або з спільними рисами етнокультурного розвитку у другій половині I тис. — на початку II тис. н. е.

Кози однакові за розмірами на всій території Європи, як в лісовій, так і в лісостеповій зонах. До того, ж вважають фахівці, вони мало різнилися між собою протягом тривалого часу — від епохи бронзи до середньовіччя включно¹⁰.

На Комарівському поселенні знайдено також кістки коней (5 особин). За співвідношенням з іншими свійськими тваринами вони посідають четверте місце. Порівняно з іншими пам'ятками Середнього Подніпров'я (Воїн, Чучин, Іван)¹¹, де знайдено найбільшу кількість кісток коней, відомих в цьому регіоні, а саме 3/4 всіх матеріалів з пам'яток, що досліджувалися (230 особин), на Комарівському поселенні найменше кісток. Мабуть, це є свідченням специфіки господарської діяльності його населення. До того ж слід зазначити, що в Чучині та Івані виявлено досить великий відсоток кісток коней поряд з кістками інших сільськогосподарських тварин¹², що також відповідає соціально-історичним умовам життя населених пунктів, які відрізнялися за типом поселенської та соціально-економічної структури: поселення (Комарівка), місто (Чучин), фортеця (Іван).

З огляду на груповий склад кісток простежуються деякі відмінності від пам'яток Середнього Подніпров'я й інших природничих зон. Так, на Комарівському поселенні не зафіксовано найтонконогіших і тонконогих коней, немає й напівтонконогих. Тут представлено переважно середньотонконогі й напівтовстоногі коні, які використовувалися майже виключно у господарстві.

Водночас зазначимо, що в матеріалах Середнього Подніпров'я взагалі не згадуються найтонконогіші коні, яких розводили у лісових районах. Проте, тонконогі лошаки зустрічаються (по одному екземпляру) у Воїні, Києві і Чучині. Скелети напівтонконогих коней та окремі кістки становили майже половину всіх знахідок. Середнє Подніпров'я відзначалося значно більшим відсотком напівтовстоногих коней, ніж лісова зона, Волзька Булгарія, а у Золотій Орді їх зовсім не було¹³.

З свійських тварин відомі також: собака (3 особини) та кішка (1 особина). Порівняно з сучасними породами спостерігається близькість собак до східноєвропейських лайок, або до собак типу «борзих»¹⁴.

Перелічені дані свідчать про інтенсивну роль тваринництва у господарстві Комарівського поселення. Йдеться про розвиток декількох галузевих напрямів: м'ясо-молочного (велика рогата худоба, свині, вівці, кози, певною мірою і коні); сировинного (вовна, шкіра, роги, кістки для забезпечення господарських потреб); ремісницького; гужового для сільськогосподарських робіт; військового (коні) тощо.

Важливе місце у житті мешканців Комарівського та Озарицького поселень займали сільськогосподарські промисли. За міжгалузевим розподілом вони представлені знахідками, що характеризують рибальство, мисливство та бортництво, але співвідношення матеріалів кожного з промислів на поселеннях різне.

Як встановлено за матеріалами, значна роль в житті обох поселень належала рибальству. Завдяки наявності великих та малих водоймищ передумови для його розвитку були дуже сприятливими. Про інтенсивний розвиток рибальства свідчить і багаточисельний та різноманітний інвентар, кістки та луска риб.

На Озарицькому поселенні знайдено 5 острог, гарпун, 4 рибальські гачки, блесна-доріжка з карабіном, 5 свинцевих та 4 глиняних грузила. Це спорядження свідчить про орієнтацію рибальства на цілорічний лов великої риби, у тому числі й у ополонці, на вудку, про що свідчить форма гачків. Рибу ловили також на жерлицю, донку, закидушку, а також сітями, для чого й використовувалися грузила, насамперед, глиняні.

На Комарівському поселенні знайдено небагато рибальських знарядь: острогу, гачок, грузила, проте зафіксовано значну кількість кісток та луски риб у житлах та господарських ямах. Серед знахідок є кістки двох сомів.

Таким чином, враховуючи особливості природних умов, невеликі розміри поселення й досить значну кількість рибальського інвентаря, Озарицьке поселення відзначається перевагою рибальства у господарстві.

Оцінка розвитку мисливства ускладнюється значною мірою через випадковість знахідок кісткового матеріалу, що свідчить про м'ясний напрям промислу, при певному забезпеченні і хутрового, оскільки більшість кісток тварин з гарним хутром залишалася на місцях полювання.

Як відзначалося вище, на Комарівському поселенні відчувається перевага свійських тварин у раціоні харчування та в господарській діяльності: 71 % свійські тварини становлять у загальній кількості, а за показником знайдених кісток — 93,6 %¹⁵.

Однак, порівняно з іншими пам'ятками Середнього Подніпров'я тут спостерігається найбільший відсоток саме диких тварин, що цілком типово для пам'яток сільського типу. У кількісному співвідношенні (за особинами) на Комарівському поселенні зафіксовано такий видовий склад: лисиця — 2, заєць — 2, олень — 2, косуля — 3, лось — 2, дикий кабан — 1. Як видно переважають копитні, що є додатковим підтвердженням існування значних лісових масивів у досліджуваному регіоні.

На Озарицькому поселенні виявлено спис, який, за класифікацією О. М. Кирпичникова, наближається до списів типу IV, але дещо більший за розмірами. На думку дослідника, такі списи могли використовуватися на полюванні як рогатини¹⁶.

Заняття бортництвом підтверджується знахідкою на Комарівському поселенні ножа для зрізання бджолиних сот.

4.2. Ремесло

Як свідчать матеріали розкопок, залишки майстерень, різних будівель і ям, пов'язаних з ремісницькою діяльністю, а також знарядь праці, заготовок, напівфабрикатів й самих виробів посідали значне місце серед археологічних матеріалів обох поселень, що вказує і на відповідну роль у господарстві. У плануванні Комарівського поселення простежено наявність відокремленої зони пониззя із западинами рельєфу, що використовувалася для залізобного виробництва. Крім того, фіксується наявність косторізного, гончарного, деревообробного та ковальського ремесел.

Особливо багато залишків залізоробного виробництва зафіксовано на Комарівському поселенні, що утворює нас на думці про те, що формування залізоробного виробництва відбувалося тут у ранньослов'янський час.

На першому етапі існування давньоруського поселення, тобто у X — початку XI ст. впевнено фіксується наявність господарських споруд для зберігання деревного вугілля і ям, де перепалювалися дрова на вугілля, що було необхідне для виплавлення заліза¹⁷. Ці споруди розташовані впритул до жител (житло 5). Окремі знахідки невеликих шматків криць і шлаків зустрічалися в заповненні житла 1. Аналогічні знахідки фіксуються у матеріалах середини XI — другої половини XI ст. (житло 2).

Найвірогідніше, що формування окремої виробничої ділянки у структурі поселення відбувалося в XII — першій половині XIII ст. Саме для цього етапу характерна найбільша кількість спеціальних споруд та ям, як поблизу жител (житло 17, яма 39), так і в зоні пониззя. Сировиною для виробництва заліза була болотна руда — лімоніт, яка в достатній кількості наявна у заплаві Дніпра, інших невеликих річок й поблизу водоймищ. Залишки металургійного виробництва свідчать про існування декількох видів спеціальних споруд. По-перше, для випалювання і зберігання деревного вугілля як палива для виплавлення заліза. Разом знайдено понад десять таких комплексів та їхніх залишків. По-друге, знахідки споруд безпосередньо пов'язаних з металургійним виробництвом, зокрема залишки сиродутних горнів.

Серед інших знахідок, які вказують на наявність металургії заліза — шматки лімоніту, шлаки, криці, що засвідчені у 20 господарських ямах. У північній частині поселення знайдено також велику округлу крицю, вагою до декількох кілограмів із слідами розрубу, що є свідченням товарного характеру виробництва¹⁸.

На частині поселення, що датується другою половиною XIII — початком XV ст., зафіксовано металургійний комплекс, який складався з горна, ям та рівчаків-каналців. На стінках горну збереглися прикипілі шлаки.

Значно менше матеріалу щодо цього виду ремесла знайдено на Озарицькому поселенні. Але й тут природні умови сприяли виробництву заліза. На поселенні знайдено шматки залізної руди, шлаки. Цікаві дані отримано про процес навуглецювання заліза для виробництва сталі. Про це свідчить знахідка нижньої частини муфеля — горщика із шматком заліза, яке щільно зрослося із стінками посудини.

Слід відзначити, що комплекс Комарівського поселення фактично характеризує один з типів металургійного виробництва у Давній Русі. Як відомо з багатьох досліджень, отримання заліза було справою сільських металургів¹⁹, організація ж його виробництва була різною: на основі сезонних і постійних поселень. Так, під час археологічних розкопок та розвідок деяких невеликих поселень у заплаві річок Ірпінь і Тетерів зафіксовано багато залишків залізоробного виробництва. Як встановлено П. П. Толочком, це були сезонні виробничі поселення з тимчасовими житлами та виробничими будівлями²⁰. Комарівське поселення належить до постійних селищ з довготривалим строком існування, великою кількістю садіб і комплексним господарством. За наявністю будівель, пов'язаних з варінням заліза, можна припустити, що комарівські майстри могли задовольняти попит не лише місцевих ковалів, а й вивозити свою продукцію до інших поселень та міських центрів.

Ковальське ремесло за інструментарієм представлено лише пробійником з Озарицького поселення. Однак, враховуючи широко розвинуте металургійне виробництво на Комарівському поселенні і результати металографічного аналізу виробів з Озарицького поселення, більшість залізних виробів була виготовлена місцевими майстрами²¹.

За металографічними показниками, (проаналізовано 57 предметів) знахідки можна розподілити на дві групи виробів: якісні та неякісні, що відрізнялися технологією виробництва²². В процесі їх виготовлення застосовувалася складніша або спрощена технологія, що залежало від якості металу, а також господарського призначення виробу.

До високоякісних виробів слід віднести інструменти, сільськогосподарське знаряддя, зброю, деякі предмети побутового призначення, робочі поверхні, яких мали бути якісними.

Найчастіше здійснювалося науглецьовування виробів. Так, воно зафіксовано у 12 з 18 високоякісних виробів. Серед інших операцій — наварювання сталльної робочої частини (свердло, тесло, кресала), цементація (рибальський гачок, кресало давньоруського часу), загартування (свердло). Холодну деформацію застосовано при виготовленні одного з наконечників стріл, але цей наконечник татарський. Решту виробів, тобто 39 зразків, виготовлено методом гарячої ковки заліза.

Наприкінці 70-х рр., завдяки розкопкам Комарівського та Озарицького поселень, нами було поставлене питання про можливість існування південноруських центрів чавуноливарного виробництва²³. Наше припущення базувалося не лише на тому, що чавунні казани становили одну з масових категорій знахідок металевих виробів (понад 30 уламків від 10 казанів на Озарицькому поселенні, і понад 10 казанів — Комарівському), але й на деяких особливостях хімічного та мікроструктурного складу чавуну, з якого вони виготовлені, порівняно з казанами Каракорума, Хірхіри, Шайгінського городища та інших пам'яток Сходу²⁴. Як і при виробництві заліза тут використовувалося деревне вугілля. Тому чавун, знайдений на Озарицькому поселенні, належав до високофосфористих з низьким вмістом сірки, в той час як східні зразки виплавлялися із застосуванням кам'яного вугілля, що обумовлювало високий відсоток сірки²⁵.

За типологічними ознаками на Озарицькому поселенні предстало дві групи виробів, одна з яких добре простежується на Комарівському поселенні, де навіть знайдено один цілий казан. На обох поселеннях казани виявлено, насамперед, у господарських будівлях і ямах, що свідчить про те, що використовували їх як тару для зберігання продуктів. Чавунні казани зафіксовано й на інших поселеннях Східної Європи, але питання про центри їх виготовлення залишається досі відкритим, оскільки на археологічних пам'ятках не знайдено безпосередніх залишків чавуноливарного виробництва за наявності необхідного технічного рівня металургії.

Природні умови Озарицького та Комарівського поселень сприяли широкому застосуванню деревини у різних галузях господарської діяльності їх населення, побуті, будівництві. Насамперед, значний обсяг деревообробки був пов'язаний з житлобудівництвом, про що свідчать численні залишки перекриттів, підлоги, підмосток, стін та ін. Деревина використовувалася і в інтер'єрі будинків, каркасах пічок. Знайдено залишки дерев'яних конструкцій від різних господарських виробничих споруд, рештки дошок простежуються у ямах та на підлогах будівель тощо.

Другий напрям деревообробки був пов'язаний з виготовленням речей побутового призначення, залізни частини яких збереглися і зустрічаються на обох поселеннях. Це ручки та обручі від цебер, діжок.

Крім того збереглися і залізни частини предметів, в тому числі інструментів, які мали дерев'яні держакі.

Про широке використання деревини й різноманітні операції з її обробкою свідчить також склад інструментарія і його технологічні можливості. Це леза робочих сокир, втульчасте масивне тесло, яке могло використовуватися для виготовлення кадок-довбанок, великих корит, колод та інших речей, долота великих розмірів, що застосовувалися при видовбуванні виємків та пазів. Знайдено також струги для обробки великих поверхонь, свердла спірального типу з горизонтальною втулкою.

Залишки косторізного виробництва, готові вироби з кістки побутового та іншого призначення також зустрінуто на обох поселеннях. Особливо цікавий комплекс зафіксовано у житлі 2, одне з приміщень якого, на нашу думку, було косторізною майстернею.

За функціональним розподілом кістяні речі представлені проколками та держаками ножів, лощами, гребенями, платівками, гральними костями тощо.

Різнманітні залишки гончарства характеризують наймасовішу галузь виробництва. На обох поселеннях виявлено гончарні майстерні, залишки горнів, сировину, гончарський брак і велику кількість виробів місцевих гончарів.

На Озарицькому поселенні залишки майстерні належать до другої половини XIII — XIV ст. Це — спеціальне окреме приміщення, у якому розташований горн, ями з сировиною — білою глиною. Така сама глина знайдена на р. Єзуч, на відстані 1 — 1,5 км від поселення, що дозволяє припустити її використання місцевими гончарами у давньоруські часи. Керамічні вироби досить високоякісні, і не поступаються міським, у тому числі і кераміці Києва.

Залишки керамічного горну на Комарівському поселенні зафіксовано у житлі-майстерні XII — початку XIII ст. Збереглася верхня частина горна — стінки з люфтами для проходження вогню з нижньої частини. Керамічні вироби також високоякісні, типові для свого часу.

Роглядаючи гончарство Середнього Подніпров'я у давньоруську та середньовічну епохи слід відзначити високий ступінь стандартизації виробництва, близькість часу виникнення і розвитку однотипних форм, технології, художнього оформлення посуду. Це, насамперед, свідчить про тісні економічні взаємозв'язки окремих регіонів, спадкоємність культурних і технічних надбань протягом тривалого часу.

Посуд обох поселень зроблений переважно на ручному крузі легкого типу, однак за посудом другої половини XIII — XIV ст. простежено застосування круга важкого типу. Так, на Озарицькому поселенні 54 % виробів виготовлялися на легкому та 46 % на важкому крузі. На Комарівському поселенні в цілому переважає легкий круг, але посуд пізнішого часу зроблений також із застосуванням важкого круга.

4.3. Деякі питання виробничої спеціалізації поселень

Вивчення господарства сільських поселень Дніпровського лівобережжя, їх порівняння з іншими пам'ятками Середнього Подніпров'я дозволяє ставити питання про необхідність внесення змін у деякі традиційні уявлення про сільську периферію Давньої Русі. Особливо багато питань виникає щодо розвитку спеціалізації поселень, співвідношення видів господарської діяльності. Стосовно сільського господарства, ця проблема торкається співвідношення землеробства і скотарства, тих чи інших сільськогосподарських промислів. На досліджених поселеннях простежується переважання промислово-ремісної спеціалізації Озарицького поселення і комплексність господарства Комарівського. Але і на останньому відчувається переважання залізобудівного виробництва у ремеслі та тваринництва, особливо у розведенні свиней і великої рогатої худоби. Навіть враховуючи об'єктивні причини відсутності багатьох високоякісних виробів на Комарівському поселенні, про що йшлося вище, вражає надзвичайно мала кількість орних знарядь на давньоруському поселенні X — XIII ст. Аналогічна ситуація простежується й на багатьох інших неукріплених поселеннях, зокрема на поселеннях Чернігівщини²⁶. Проте, знахідки свідчать про широкий розвиток ремесел²⁷. Що ж до укріплених поселень, які за відповідною стратифікацією належать до малих міст, військово-феодальних центрів і особливо — до певних феодальних осередків, то тут орні знаряддя присутні у досить великій кількості²⁸. Згадаємо, наприклад, дані про Ізяславль, де на площі дитинця (близько 3,5 га), а також на посаді знайдено одну тисячу сільськогосподарських знарядь, у тому числі близько 60 орних²⁹. Тому, на наш погляд, висновок П. П. Толочка про найяскравіший прояв аграрного виробництва, що був притаманний так званим малим містам, потребує подальшого дослідження з урахуванням багатьох нових рис розвитку сільського господарства Давньої Русі³⁰.

У Комарівці та Озаричах знайдено багато кіс та серпів, але вони за кількістю поступаються іншим пам'яткам Подніпров'я, у тому числі Івану і Чучину, розташованим на Правобережжі Дніпра, тобто майже напроти Комарівського поселення³¹.

Водночас, як ми уже бачили, і на Комарівському, і на Озарицькому поселеннях, були розвинуті ремесла, що посідали важливе місце у їх господарстві. Отже, серед питань спеціалізації поселень найважливішим є дослідження сільських ремесел. Я. Н. Шапов вважає сільське общинне ремесло особливою системою сусільного виробництва. При цьому, підкреслює він далі, «ні володіння сільською округи даниною з боку держави, ні перехід на цю данину дрібніших груп фео-

далі не впливали на характер виробничих зв'язків сільського ремісника з ранньокласовим суспільством. Ці зв'язки принципово змінюються лише тоді, коли сільський ремісник включається у господарство феодалної вотчини»³². Причиною стабільності общинного ремісничого господарства було те, підкреслює дослідник, що структура княжої адміністрації була зацікавлена в отриманні лише продукції сільського господарства. Продукти сільського ремісничого виробництва не були потрібні князю, який мешкав в міському укріпленні, де існувало власне міське і князівське виробництво, що переважало сільське за технічним рівнем³³. Проте, як свідчать матеріали селищ, останнє твердження Я. Н. Шапова не зовсім відповідає дійсності. Питання вивчення технологічного рівня сільського і міського ремесел ще потребують спеціальних досліджень, але вивчення останнім часом деяких галузей, зокрема гончарства, залізобної справи, ковальства, уже зараз свідчать про те, що далеко не всі групи виробів міського та сільського ремесел відрізнялися між собою за технологічними і якісними показниками. Крім того, і в міському, і в сільському ремеслах протягом X — XIV ст. мали місце подібні тенденції розвитку. Так, ковальство X — XI ст. характеризується високою якістю всіх виробів, незалежно від їх функціонального призначення. В XI — XIII ст. поступово відбувається спрощення схем технології, стрімке зростання кількості виготовленої продукції, зниження якості виробів, особливо тих, до робочих якостей яких не ставилися підвищені вимоги. Рационалізація технології, її стандартизація простежуються незалежно від сільського чи міського характеру ремесла. Особливо добре це фіксується на масових výroбах — ножах³⁴.

Стандартизація охоплює й виробництво масового кухонного і тарного посуду. Середньодніпровська кераміка у XII — XIII ст. поширюється у південноруських землях, зокрема й на поселеннях Надпоріжжя.

Навіть після кочівницької навали простежується спадкоємність проявів і змін у ремеслі Середнього Подніпров'я, насамперед у гончарстві.

Натуральне господарство примушувало населення розвивати ремесла, що були необхідні для забезпечення діяльності і побуту населення, обміну з сусідами. Однак, значно складнішим, ніж вважалося раніше, є питання про зв'язки сільського ремісника з містом. Для ряду виробництв, сільський ремісник видобував і здійснював первісну переробку сировини, виготовляв напівфабрикати, необхідні як для сільського господарства, так і для міського ремесла, наприклад залізобного. Отже, опосередковано продукти сільського ремесла опинялися у сфері інтересів пануючого класу, але цей зв'язок не був досить помітним, як наприклад, відчуження продукції сільського господарства. Існували й безпосередні зв'язки ремісників сільських поселень і міського населення, у тому числі й верхівки пануючого класу. Йдеться про наслідки спеціалізації господарської діяльності сільських поселень, що відбувалася не лише шляхом внутрішньообщинної спеціалізації, як це ми бачили на прикладі Комарівки, тобто у межах одного селища, але й у межах общинної спеціалізації декількох поселень.

Поряд з поселеннями, де основним заняттям було сільськогосподарське виробництво існували й селища, де переважали ремісничі та промислові галузі (Озаричі), або селища виключно ремісничі. Відомі селища, жителі яких займалися видобуванням і обробкою залізної руди, виготовленням шиферу, гончарством. Соціальна роль цих селищ була різною, що обумовлене специфікою і характером ремісничої діяльності, попитом на соціально-економічну продукцію, що виробляли. Це могла бути продукція для внутрішньообщинного попиту, що не виходила за межі конкретної сільської общини, продукція товарообігу між групою поселень, селищем та містом, продукція загальнодержавного попиту. Для міжобщинного попиту й обміну між селом та містом найважливішим було видобування та обробка залізної руди, виплавлення заліза й отримання напівфабрикатів — криць, які потрапляли на подальшу обробку як сільським, так і міським ковалям. Видобування та обробка шиферу для монументального будівництва мали загальнодержавне значення. Спеціалізовані селища ремісників були поселеннями сільського типу, а залежно від характеру виробництва тривалими, постійними, або тимчасовими³⁵. Характер виробництва обумовлював, як нам здається, і соціальний стан ремісників, які мешкали у цих селищах. До тимчасових належати насамперед сезонні поселення металургів, максимально наближені до сировини — болотних руд та лісових масивів. Одним з таких районів була заплава р. Тетерів, де П. П. Толочком зафіксовано тимчасові селища металургів³⁶. Аналогічні селища могли

існувати і на Лівобережжі, але, як ми бачимо з матеріалів Комарівського поселення, значний масив залізоробного виробництва належав тривалому поселенню.

У північно-західних районах Житомирщини, поблизу Овруча, було сконцентровано стійкі поселення, мешканці яких займалися добуванням та обробкою пірофілітового сланцю, який поширювався по всій території Середнього Подніпров'я, а також східноєвропейському просторі, навіть за його межами. В цих пунктах зафіксовано велику кількість пряслиць, заготовок, уламків бракованих виробів, та інших залишків виробництва.

Якщо сланець видобували переважно влітку, то його обробка і виготовлення виробів могли здійснюватися цілорічно. Сліди обробки шиферу спостерігаються і на Комарівському поселенні, але тут звичайно, йдеться про виготовлення невеликих виробів, переважно пряслиць. В цілому ж поширення овруцького шиферу у вигляді готових виробів навіть у невеличких поселеннях Лівобережжя і Правобережжя Дніпра додатково свідчить про активні взаємозв'язки між регіонами. Подальше вивчення різних типів поселень дозволить вирішити не з'ясовані ще питання, краще розкрити процес спеціалізації господарства Середнього Подніпров'я і Давньої Русі в цілому.

¹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники... — С. 98.

² Там же. — С. 131.

³ *Беляева С. А., Пашкевич Г. О.* Про розвиток зернового господарства Середнього Подніпров'я у X — XIV століттях // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 131.

⁴ *Тимченко Н. Г.* К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). — Киев, 1972. — С. 172 — 173.

⁵ Там же. — С. 109.

⁶ *Тимченко Н. Г.* К истории охоты... — С. 89 — 92.

⁷ Там же. — С. 88.

⁸ Там же. — С. 96.

⁹ Там же. — С. 102.

¹⁰ Там же. — С. 104.

¹¹ Там же. — С. 111.

¹² Там же.

¹³ Там же. — С. 117.

¹⁴ Там же. — С. 136 — 137.

¹⁵ Там же. — С. 141 — 145.

¹⁶ *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие // САИ Е 1-36. М.; Л., 1966. — Вып. 2. — С. 21.

¹⁷ Древняя Русь... — С. 247.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 534; Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. — М., 1953. — С. 53 — 54.

²⁰ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII — XIII вв. — Киев, 1980. — С. 163.

²¹ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — С. 97.

²² *Беляева С. А., Недопако Д. П.* О металлообработке в Посеймье в XIII — XIV вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — Киев, 1981. — С. 49 — 65.

²³ *Беляева С. О., Недопако Д. П., Москаленко Н. П.* Про середньовічне чавуноливарне виробництво // Археологія. — 1977. — Вып. 23. — С. 78 — 87.

²⁴ *Беляева С. А.* Южнорусские земли... — С. 98.

²⁵ Там же. — С. 98 — 99.

²⁶ *Шекун А. В.* Селища IX — XIV вв. в низовьях междуречья Днепра и Десны // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX — XIII вв.». Тез. докл. — Чернигов, 1985. — С. 44 — 46.

²⁷ Там же. — С. 46.

²⁸ *Краснов Ю. А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — С. 203 — 214.

²⁹ Там же. — С. 209, 213; Миролюбов М. А. Древнерусский город Изяславль. Каталог. — Л., 1983. — С. 8 — 10.

³⁰ *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. — Киев, 1989. — С. 81.

³¹ *Вознесенская Г. О.* Технологія виробництва жнивварських знарядь праці із стародавнього Изяславля // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 97; Блажевич Н. В., Недопако Д. П., Пролеева Я. П. К вопросу о кузнечном производстве на городищах Иван и Чучин // Земли Южной Руси в IX — XIV вв. — Киев, 1985. — С. 111.

³² *Щапов Я. Н.* О социально-экономических укладах в Древней Руси // Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. — М., 1970. — С. 109 — 210.

³³ Там же. — С. 109 — 110.

³⁴ Древняя Русь... — С. 253; Вознесенская Г. А. Технологія производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев, 1990. — С. 83 — 84.

³⁵ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля... — С. 63.

³⁶ Там же.

³⁷ Древнерусские поселения Среднего Поднепровья... — С. 28 — 92.

ВИСНОВКИ

Історичні долі давньоруських поселень Лівобережного Подніпров'я на прикладі Озаричів та Комарівки дозволяють простежити складні етапи історично-культурного розвитку регіону.

Виникнення Комарівського поселення наприкінці X — початку XI ст. пов'язане з життям полянського населення в умовах існування давньоруської держави. Про зв'язки з полянською підосною свідчать, насамперед, аналогії в житлобудівництві та особливості конструкції печей, які дуже близькі до старожитностей правобережних полян¹. За літописними свідченнями, це частина історичної області, що входила до складу Русі, або Руської землі між Сеймом і Сулою на сході². До цієї області належало і Озаричьке поселення, розташоване на півночі регіону.

Комарівське поселення — це типова пам'ятка давньоруської культури Подніпров'я. Вона неодноразово зазнавала пожеж, про що отримуємо відомості з численних матеріалів, але щоразу відбудовувалася. Про існування постійної небезпеки свідчить й недостатня кількість інвентаря у житлово-господарських комплексах поселення. Таке становище цілком зрозуміле для території, що була важливим стратегічним районом Київської Русі. Невипадково на Правобережжі, починаючи з кінця XI ст. будується Дніпровська фортифікаційна лінія, пов'язана з активною політичною і військовою діяльністю князя Святополка Ізяславича. Лівобережна частина регіону, що входила до складу Переяславщини, залишалася найнебезпечнішою з огляду на постійну загрозу з боку кочовиків.

З середини XIII ст. поселення займає вже меншу територію. Фіксуються матеріали, що характерні для культури Русі після золотоординської навали, зокрема татарський дїргем, чавунні казани. Частина давньоруського поселення перекриває могильник. Але безпосередніх свідчень про загибель населення під час навали немає. За матеріалами пізнього поселення простежується спадкоємність матеріальної культури з попереднім часом, не занепадає господарська діяльність, формуються нові риси матеріальної культури. У другій половині XIV ст., ймовірно, не раніше 70 — 80-х рр. поселення знову зазнало пожежі, про що свідчать залишки спаленого житла з дїргемом. Однак, більш пізнє житло, що перекриває останнє, а також інші житла, що датуються часом не раніше кінця XIV — початку XV ст., не мають слідів пожежі. Матеріали XVI — XVII ст. не виявлені, що, як нам здається, пов'язано із змінами водного режиму Дніпра, рівнем весняної повені і зміною течії Дніпра³. Населення змушене було покинути ці місця і селитися в районі сучасного селища поблизу с. Комарівка. Лише на початку XIX ст., коли водний режим Дніпра знову зазнав змін, тут була садиба поміщиці Василькової, звідки й бере назву урочище Васильків.

Багаточисельні і різноманітні матеріали Комарівського поселення використовувалися для реконструкцій соціально-економічного розвитку давньоруського села⁴. Але палеоекономічне та демографічне моделювання за матеріалами поселення наштовхується на об'єктивні труднощі. Насамперед це пов'язано із станом вивчення поселення і збереження культурного шару. Як зазначено у відповідних розділах, поселення розкопувалося траншеями, центральна частина пошкоджена

могильником, культурний шар частково зруйновано оранкою. Крім того, могильник також досліджено частково і поруйновано оранкою. За археологічними даними відомо, що поселення займало площу до 8 — 10 га, досліджено ділянки на 3,5 га, зафіксовано до 30 жител кінця X — першої половини XIII ст. Звичайно житла різночасові, найбільша кількість (20 жител) належить до XII — першої половини XIII ст. Таким чином, можливе одночасне існування 15 — 20 жител. Частину площі, що розкопана, займали будівлі виробничої зони. Власне садиби були розташовані на площі, що дорівнювала 2,5 — 3 га, отже, на всій території поселення, у період його розквіту могло існувати до 60 — 80 садиб. Площа садиби становила до 0,2 га⁵. Виходячи з того, що пересічна селянська родина у середньовіччі дорівнювала 5 — 6 чоловікам, на Комарівському поселенні мешкало у XII — XIII ст. одночасно до 300 — 500 чоловік. У другій половині XIII — XV ст., коли площа поселення скоротилася у 2 — 2,5 раза, тобто до 3 — 5 га, тут могло жити до 120 — 150 чоловік. Це частково підтверджується і даними Комарівського середньовічного могильника, на якому досліджено 85 поховань. Як відомо, частина поховань була зруйнована оранкою і, відповідно, могильник міг нараховувати до 100 або більше поховань, що в цілому також відповідає чисельності мешканців поселення.

Аналогічні підрахунки за матеріалами Озарицького поселення для XII — першої половини XIII ст. дозволяють визначити кількість населення в межах 100 — 120 чоловік, у другій половині XIII — XIV ст. — до 60 чоловік. Наведені підрахунки відповідають даним, що їх отримав О. П. Моця за матеріалами курганних могильників, городищ та селищ XI — XII ст. Лівобережжя Дніпра (Гочево, Зелений Гай, Липове)⁶. Якщо на Липовому, площа якого дорівнювала понад 20 га, максимальна кількість мешканців становила 1300 чоловік, то на поселенні та городищі поблизу хут. Зелений Гай мешкало 500 чоловік, у Гочево — 1000 чоловік. За узагальнюючими підрахунками П. П. Толочка, проведеними на матеріалах багатьох пам'яток XII — XIII ст. у Подніпров'ї, кількість садиб на поселеннях та їх мешканців відповідно до площі поселення та кількості родин аналогічні⁷.

Оцінюючи розвиток давньоруських поселень Дніпровського Лівобережжя в цілому, слід зазначити, що в їх історії відбилися основні риси, характерні для матеріальної культури Руської землі. Так, у домобудівництві простежуються зміни, характерні і для інших регіонів: від заглиблених невеликих жител X — початку XI ст. до наземних жител. Як і у містах, формувалася структура поселень, основним елементом якої була садиба, що особливо чітко простежується на комплексах XII — XIII ст. і більш пізнього часу. Як і у містах, вона складалася із житла, двох-трьох будівель і господарських ям, але в цілому розміри селянської садиби дещо більші, ніж у багатьох городищах, обмежених укріпленнями. Синхронно формувалися виробничі комплекси. Металургійні розташовувалися на окремій ділянці, ближче до сировини, у місці не придатному для житлового будівництва. Інші виробництва, зокрема, гончарне, косторізне, зафіксовано у житлах. Отже, можливо, що сумісна функція житла — ремісничої майстерні була характерна не лише для міст і відбивала не приналежність до міського чи сільського типу, а зв'язок з технологічними умовами виробництва.

Матеріальна культура мешканців поселень дуже схожа з культурою рядових мешканців міст та інших населених пунктів. Близький за асортиментом склад знарядь праці ремісників, які забезпечували населення продукцією повсякденного вжитку. Таким чином, немає підстав співставляти місто та село як прогресивні та відсталі осередки. Навпаки, у загальній системі феодалного суспільства вони становили невід'ємну складову структури взаємозв'язків та взаємовпливів. Саме прогресивний розвиток господарства поселень (агротехніка, промисли, ремесла) забезпечував паритетні відносини між містом і селом й сприяв, в свою чергу, розвитку міст. На наш погляд, цілком слушним є розуміння сільських поселень давньоруського часу як різноманітних економічних структур з комплексною, або спеціалізованою комплексною системою господарювання, що значною мірою сприяло економічному добробуту країни. Саме на це вказують результати вивчення сільських поселень Дніпровського Лівобережжя.

- ¹ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники... — С. 94 — 95; Смиленко А. Т. К изучению локальных особенностей... — С. 105 — 112.
- ² Толочко П. П. Древняя Русь. — Киев, 1987. — С. 33.
- ³ Швець Г. І. Водність Дніпра. — К., 1960. — 182 с.
- ⁴ Довженок В. Й. Давньоруське село // Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 1. — С. 293 — 296; Його ж. Древнерусское село // История Украинской ССР. — Киев, 1981. — Т. 1, кн. 1. — С. 321 — 324; Довженок В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 76 — 82.
- ⁵ Кубишев А. І. Роботи Комарівського загону... — С. 158 — 159; Довженок В. И. Среднее Поднепровье... — С. 81; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 194.
- ⁶ Моця А. П. Проблема градообразования на левобережье Днепра в XI — XII вв. // Труды пятого международного конгресса славянской археологии. — Т. 1, вып. 2а. — С. 164 — 169.
- ⁷ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. — С. 193 — 196.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Поселення поблизу с. Комарівка. Ями

№	№ за звітом	Форма житля ями	Розміри, діаметр (м)	Глибина (м)	Знахідки	Культурування, дата	Примітки
1	1/1964	окр.	1,4	1,2	кераміка	епоха бронзи	
2	2/1964	ов.	2,2×1,8	0,8	кераміка	середина XI ст.	до житла 1
3	3/1964	окр.	1,7	3,0	—	середина XI ст.	до житла 1
4	6/н/1964	ов.	1,1 — 1,5	0,4	—	середина — друга пол. XI ст.	до житла 5
5	1/1965	непр.	4,8	0,9 — 1,0	кераміка, печина, кістки тварин, деревне вугілля, луска риб	XII — XIII ст.	яма для зберігання дерев. вугілля
6	2/1965	непр.	?	0,9 — 1,0	кераміка, дерев. вугілля, печина, кістки тварин, камні	XII — XIII ст.—?	
7	3/1965	окр.	1,5	1,2	кераміка, камні	XI — XIII ст.	
8	6/1965	ов.	4,8	?	200 фрагм. кераміки, шлак, цвяхи, уламки тигля	XII — XIII ст.	будівля виробничого призначення
9	11/1965	ов.	1,4×1	0,7	кераміка, камні	I пол. XI ст.	
10	21/1965	окр.	0,85	?	кераміка, ніж, фрагм. чавунних казанів	XIII — XIV ст.	
11	22/1965	окр.	1,6	0,95	—	XI ст. — ?	
12	31/1965	окр.	2,0	0,6	—	XI ст. — ?	
13	26/1965	непр.	?	1,0	кераміка, кістки тварин	пеньківська культура, VI — VII ст.	
14	27/1965	непр.	?	?	кераміка	пеньківська, VI — VII ст.	
15	28/1965	окр.	1,1	?	кераміка, камні	?	
16	1/1965, д. II	чотирикутна	2,2×0,8	1,2	кераміка, шифер, кістки тварин	XII — XIII ст.	будівля?
17	2/1965, д. II	ов.	1,9×1,4	0,9	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
18	3/1965, д. II	непр.	?	0,8	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
19	4/1965, д. II	прямокутна	2,4×1,1	0,8	кераміка, кістки тварин, прясла	XII — XIII ст.	
20	5/1965, д. II	ов.	2×1	0,7	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
21	6/1965, д. II	окр.	0,7	0,95	криця, камні, печина	XII — XIII ст.	виробнича
22	6/1965, д. II	ов.	1,2×0,7	?	кераміка, кістки тварин	XIII — XIV ст.	
23	7/1965, д. II	прямокутна	2×1,2	0,85	кераміка, кістки тварин, каміння	XII — XIII ст.	
24	34/1965, д. I	ов.	1,6×0,7	0,6	кераміка, цвях, залізний ніж, кістки тварин	XII — XIII ст.	
25	32/1965, д. I	невиз.	3×1,5	0,8	кераміка, камні	XII — XIII ст.	дві ями
26	31/1965, д. I	ов.	3×1,4	0,8	кераміка, кістки	XII — XIII ст.	

№	№ за звітом	Форма житла ям	Розміри, діаметр (м)	Глибина (м)	Знахідки	Культурування, да- та	Примітки
27	7/1965, д. I	ов.	2,2×0,7	1,0	ліпна кераміка	пеньківська VI — VII ст.	
28	25/1965, д. I	ов.	1,8×0,9	0,6	кераміка, кістки тварин, луска риб	XI — XII ст.	
29	9/1965, д. I	окр.	1,2	0,7	кераміка	пеньківська, VI — VII ст.	
30	10/1965, д. I	окр.	1,3	0,9	ліпна кераміка	—	
31	18/1965, д. I	окр.	1,1	1,0	кераміка	XI — XII ст.	
32	17/1965, д. I	—	0,8	0,6	кераміка	?	
33	15/1965, д. I	—	1,8	0,8	кераміка, кістки	XI — XII ст.	
34	36/1965, д. I	—	1,2	1,0	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
35	19/1965, д. I	—	0,8	0,9	кераміка, печи- на, деревне вугілля	—	виробнича
36	19/1965, д. I	ов.	2,2×1,8	0,8	—	—	—
37	20/1965, д. I	—	2,2×1,6	?	ліпна кераміка	пеньківська, VI — VII ст.	
38	23/1965, д. I	—	3×1,6	0,6	кераміка, кістки тварин, уламки чавунних ка- занів	XIII — XIV ст.	
39	38/1965, д. I	окр.	1,4	0,4	кераміка, кістки тварин, камні	—	
40	12/1965, д. I	—	1,2	0,6	—	—	
41	35/1965, д. I	—	—	0,8	—	—	
42	30/1965, д. I	—	1,4	0,3	кераміка	XII — XIII ст.	
43	39/1965, д. I	—	2,0	0,3 — 0,4	кераміка, кістки тварин	XIII — XIV ст.	края підмазано глиною
44	24/1965, д. I	прямокутна	2,6×1,2	?	кераміка, шмат- ки деревного вугілля	XI ст.	виробнича ?
45	41/1965, д. I	ов.	5,2×1,6	0,4— 0,6	залізна стрілка, кістяний де- ржак ножа, оковка від за- ступу, цвяхи, залізані ножі, ке- раміка	XII ст.	складаєть- ся з двох ям, будівельна?
46	42/1965, д. I	—	1,7×1,4	0,7	кераміка, кістки тварин	—	
47	43/1965, д. I	окр.	0,7	0,8	кераміка, кістки тварин	—	
48	44/1965, д. I	ов.	1,3×1,2	0,4	—	?	
49	13/1965, д. I	окр.	1,3	0,9	кераміка	XII — XIII ст.	
50	14/1965, д. I	—	0,8	0,3	кераміка, кістки та луска риб	XII — XIII ст.	
51	44/1965, д. I	прямокутна	2,1×1,0	0,8	розвали посу- дин, деревне вугілля	—	
52	45/1965, д. I	ов.	3,3×1,3	0,7	жорна, ке- раміка, камні, кістки тварин	—	
53	46/1965, д. I	прямокутна	1,5×0,8	0,6	кераміка, кістки тварин	—	
54	29/1965, д. I	ов.	?	0,35	ліпна кераміка	пеньківська, VI — VII ст.	
55	13/1965, д. III	окр.	2,3	0,8	кераміка, печи- на кістки тварин	XII — XIII ст.	

№	№ за звітом	Форма житла ями	Розміри, діаметр (м)	Глибина. (м)	Знахідки	Культурування, да- та	Примітки
56	12/1965, д. III	ов.	1,8×1,5	0,45	кераміка, астра- гали, кістки тварин, печина	—	
57	11/1965, д. III	—	2×0,8	0,7	кераміка, кістки тварин, деревне вугілля	—	
58	10/1965, д. III	окр.	0,75	0,8	деревне вугілля	?	виробничі залишки, горна?
59	9/1965, д. III	прямокутна	3,1×1,2	0,4	кераміка, кістки тварин	XIII — XIV ст.	будівля?
60	8/1965, д. III	окр.	2,05	0,8	кераміка	XII — XIII ст.	
61	7/1965, д. III	ов.	0,8×1,5	0,25	ліпна кераміка	VI — VII ст.	
62	6/1965, д. III	—	1,4×1,2	?		?	
63	5/1965, д. III	окр.	1,2	0,3	кераміка, кістки тварин	черняхівська, III — IV ст.	
64	4/1965, д. III	прямокутна	1,6×1,0	0,2		?	
65	3/1965, д. III	—	1,6×1,2	0,25	кераміка	черняхівська, III — IV ст.	
66	1/1965, д. III	окр.	2,45	0,9	—	—	будівля
67	2/1965, д. III	—	1,5	0,5		?	
68	1/1966, д. I	—	1,1	0,8	ручка амфори	XI — XII ст.	
69	2/1966, д. I	ов.	2,5×2	0,8		?	
70	3/1966, д. I	—	2,6×1,3	1,3	лемеш, чересла	XIII — XIV ст.	яма біля господарської будівлі
71	4/1966, д. I	прямокутна	2,4×2,1	1,4		?	
72	5/1966, д. I	—	2,2×1,1	1,6	чавунний казан	XIV ст.	
73	6/1966, д. I	—	2,2×1,9	1,2	печина, кістки тварин	?	
74	7/1966, д. I	окр.	2,4	1,9		?	зернова ?
75	8/1966, д. I	прямокутна	2,6×1,6	0,8	кераміка, попіл, печина, вугілля	XII — XIII ст.	
76	9/1966, д. I	окр.	1,3	1,1		?	
77	10/1966, д. I	прямокутна	1,9×1,2	0,7	криці, шлаки	XII — XIII ст.	
78	11/1966, д. I	непр.	2,1×0,9 — 1,2	0,6		?	
79	12/1966	—	2,9×2,2	—		XII — XIII ст.	
80	13/1966, д. I	прямокутна	2×1,2	1,05	кераміка, кістки тварин	—	будівля вздовж стіл 4 ямки від стовпів
81	зп. 2. 1966 д. I	непр.	2,5×0,35	0,6	попіл, кераміка	—	
82	14/1966, д. I	окр.	1,7	0,7		XII ст.	належить житлу 11/15
83	15/1966, д. I	—	1,2	1,3	кераміка	XII — XIII ст.	
84	15/1966	—	2×1,2	1,0	кераміка	XII ст.	
85	16/1966, д. I	прямокутна	2×1,0	0,9	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
86	17/1966, д. I	окр.	2,0	0,6		XII — XIII ст. ?	належить будівлі та житлу 11/15
87	18/1966, д. I	—	1,8	1,2		—	—

№	№ за звітом	Форма житла ями	Розмір, діаметр (м)	Глибина (м)	Знахідки	Культурування, да- та	Примітки
88	19/1966, д. I	окр.	2,0	0,5		XII — XIII ст. — ?	належить будівлі та житлу 11/15
89	20/1966, д. I	ов.	3×2	0,7	кераміка, попіл, печина, кістки тварин, луска риб	XI — XII ст.	будівельна?
90	21/1966, д. I	окр.	1,4	1,6	кераміка	—	
91	22/1966, д. I	—	1,2	—	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
92	23/1966, д. I	прямокутна	2,8×1,0	0,7	кераміка, попіл, печина	XII ст.	
93	24/1966, д. I	ов.	1,2×?	0,9		—	належить житлу 15/19
94	25/1966, д. I	?	?	?		—	—
95	26/1966, д. I	?	?	?		—	—
96	27/1966, д. I	окр.	2,0	0,8	кераміка, попіл, вугілля	XIII — XIV ст.	
97	28/1966, д. I	ов.	2,8×1,6	?	кераміка, попіл	—	
98	29/1966, д. I	окр.	2,8	0,8		?	
99	30/1966, д. I	—	1,2	0,5		?	
100	31/1966, д. I	—	—	—		?	
101	32/1966, д. I	—	—	0,8		?	
102	33/1966, д. I	прямокутна	1,8×?	1,9	попіл	?	
103	34/1966, д. I	окр.	1,3	1,7		?	зернова?
104	35/1966, д. I	прямокутна	2,0×1,8	0,6	розвали посу- дин	XII — XIII ст.	погріб.
105	36/1966, д. I	окр.	1,6	0,6		?	
106	37/1966, д. I	—	2,0	2,0		?	зернова?
107	38/1966, д. I	ов.	1,8×1,2	0,7		?	
108	39/1966, д. I	—	2,3×0,8	0,6	деревне вугілля	?	для зберігання вугілля будівля
109	40/1966, д. I	прямокутна	2×3	1,6			
110	41/1966, д. I	?	2,4×1,6	0,8		?	
111	1/1967, т. 2, могильник	окр.	1,0	1,0	кераміка, ши- ферне прясло, кістки тварин	XI — XII ст.	
112	1/1967, т. 4 могильник	прямокутна	3,5×2	1,0	кераміка, цвяхи, прясла, прикра- си	XII — XIII ст.	житло 25
113	2/1967, т. 4 могильник	?	?	?	розвали посудини, цвяхи, свер- дло		
114	—/1967, т. 4 могиль- ник	?	2,5×1,0	1,3	кераміка	—	
115	1/1967, т. 5 могильник	прямокутна	2,7×1,35	0,7	кераміка, кістки тварин, цвяхи, скоба, дужка від цебра, кістяний де- ржак, бронзо- вий браслет	—	житло 30
116	1/1967, п., т. 6	окр.	2,5	0,9 — 1	кераміка, стінки амфор, стреме- но, кільце	—	будівля?
117	2/1967, п. т. 6	—	1,0	0,3	кераміка, кістки тварин	—	

№	№ за звітом	Форма житла ями	Розміри, діаметр (м)	Глибина (м)	Знахідки	Культурування, да- та	Примітки
118	3/1967, п., т. 6	ов.	1,3	1,1	кераміка, залізний цвях, ніж, кістки тва- рин	—	
119	1/1967, п., т. 7	окр.	2,5	0,6	кераміка, кістки	XII — XIII ст.	
120	2/1967, п., т. 7	?	?	1,0	кераміка, кістяна заготов- ка, кістки тва- рин	XI ст.	житло? або кісторізна майстерня
121	6/н/1967, п., т. 7	прямокутна	2,2×2,2	0,6	кераміка, улам- ки шиферного жорна	XI — XII ст.	будівля?
122	3/1967, п., т. 7	окр.	1,7	?	залізний ніж, розвал горщика, струг	XII — XIII ст.	житло?
123	6/н/1967, т. 7	непр.	4×2,4	0,8 — 1	кераміка, гребінь, чавун, кістки тварин	XIII	житло?
124	з.п./1967, д. I	ов.	5,6×1,0	0,6	кераміка, попіл	пеньківська, VI — VII ст.	
125	з.п./1967, д. I	окр.	1,6	0,8	попіл	?	
126	1/1967, д. I	ов.	1,2×0,7	0,3		?	
127	2/1967, д. I	окр.	1,4	0,5		?	
128	3/1967, д. I	ов.	1,2×1,0	0,25		?	
129	4/1967, д. I	—	1,7×0,9	1,3	кераміка	епоха бронзи, культура багато- валикова ке- раміки	
130	5/1967, д. I	—	1,4×0,8	—		?	
131	6/1967, д. I	окр.	1,55	1,4		?	
132	7/1967, д. I	ов.	1,2×0,6	0,45	каміння	?	
133	8/1967, д. I	ов.	3,0×1,3	1,0	кераміка, кістки тварин, залізна скоба, шиферне прясло	XI — XII ст.	будівля
134	з.п. 3/1967	непр.	3,6×1,5	0,6	попіл	?	
135	1/1967, д. 2 пос.	ов.	2,4×0,8	0,7	кераміка, кістки тварин	черняхівська	
136	2/1967, д. 2 пос.	непр.	2,6	0,7	кераміка, ніж, оковка цебра, кістки тварин	XIV ст.	
137	3/1967, д. 2 пос.	ов.	1,0×0,6	0,8	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
138	4/1967, д. 2 пос.	—	1,4×1,2	—	кераміка, криця	XIV ст.	
139	5/1967, д. 2 пос.	непр.	2,4×3,2	0,9	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
140	6/1967, д. 2 пос.	ов.	2,4×2,6	0,5	кераміка, амфо- ри, кістки тва- рин	XI — XII ст.	
141	7/1967, д. 2 пос.	окр.	1,0	0,7		?	
142	8/1967, д. 2 пос.	—	—	1,1		?	
143	9/1967, д. 2 пос.	ов.	1,2×0,65	1,15	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
144	10/1967, д. 2 пос.	окр.	2,0	1,25	—	XIV — XV ст.	
145	11/1967, д. 2 пос.	—	1,8	0,85		?	

№	№ за звігом	Форма житля ями	Розміри, діаметр (м)	Глибина, (м)	Знахідки	Культурування, дата	Примітки
146	12/1967, д. II пос.	ов.	1,8×1,0	0,90	шматки лімоніту	?	
147	13/1967, пос.	—	1,7×1,0	1,0		?	
148	14/1967, пос.	окр.	1,2	1,5		?	
149	1/1967, д. III, пос.	непр.	3,1×1,5	—	кераміка	XII — XIII ст.	будівля
150	2/1967, д. III, пос.	ов.	1,8×1,3	1,5	кераміка, цвях, кільце	XII — XIII ст.	
151	3/1967, д. III, пос.	—	3×1,7	1,1		?	
152	4/1967, д. III, пос.	—	2,8×1,4	0,85	кераміка	XII — XIII ст.	літня будівля?
153	5/1967, д. III, пос.	окр.	1,0	1,2			
154	6/1967, д. III, пос.	ов.	2,3×1,7	1,6	розвал горщика, шиферне прясло, цвях, кістки тварин		
155	7/1967, д. III, пос.	окр.	1,0	0,7		?	
156	1/1967, д. IV	ов.	2×1,5	1,3	кераміка, кістки тварин, шифер- не прясло, ула- мок жорна	XIV — XV ст.	
157	2/1967, д. IV, пос.	окр.	1,3	0,9	кераміка, кістки	—	до житла 6
158	3/1967, д. IV, пос.	—	1,0	—		?	
159	4/1967, д. IV, пос.	—	0,6	1,0	печина, вугілля	?	виробнича
160	5/1967, т. д. IV, пос.	—	1,0	—		?	
161	6/1967, т. д. IV, пос.	—	—	0,9		?	
162	7/1967, д. IV, пос.	ов.	1,4×0,6	0,8		?	
163	8/1967, д. IV, пос.	окр.	1,5	1,9	кістки тварин	?	
164	9/1967, д. IV, пос.	ов.	0,9×1,0	0,9		?	
165	10/1967, д. IV, пос.	—	1,4×1,2	1,1	кераміка, кістки тварин, арбалет- на фібула	черняхівська III — IV ст.	
166	11/1967, д. IV, пос.	—	3,5×1,8	0,9	кераміка, кістки тварин	XII — XIII ст.	
167	12/1967,	ов.	1,8×0,7	0,25		?	
168	13/1967, д. IV, пос.	окр.	1,2	0,8	кераміка	черняхівська	
169	1/1967, д. V, пос.	—	0,5	—		?	
170	2/1967, д. V, пос.	—	1,2	—		?	
171	3/1967, д. V, пос.	ов.	1,4×1,3	—		?	
172	4/1967, д. V, пос.	окр.	1,2	1,0		?	
173	1/1968, д. I, пос.	ов.	4,0×1,0	0,7	кераміка, дужка цвях, кістяний вирб, кістки тварин	XII — XIII ст.	яма для випалу вугілля
174	2/1968, д. I	—	2,7×2,0	0,5	кераміка, цвях, кістки тварин	—	

№	№ за звітом	Форма житла ями	Розміри, діаметр (м)	Глибина (м)	Знахідки	Культурування, да- та	Примітки
175	3/1968, д. I	прямокутна	1,5×0,7	0,4		?	
176	з.п. 1/1968, д. I	окр.	?	0,45	кераміка, кістки тварин, деревне вугілля	XII — XIII ст.	
177	4/1968, д. I	ов.	1,25×	0,75	кераміка, печи- на, луска	—	
178	5/1968, д. I	—	2,1×2,8	0,75	кераміка, ніж, частина вудила, кістки тварин, цвях, печина	—	
179	6/1968, д. I	—	2,7×2,5	0,8	кераміка, ам- форні ручки, кістяний гребінь	—	
180	7/1968, д. I	—	3,5×2,0	?	кераміка, кістки тварин, пряжка- застібка	—	
181	8/1968, д. I	ов.	2,8×2,0	1,0	кераміка, ула- мок бронзового браслета	XII — XIII ст.	
182	1/1968, д. II	окр.	2,0	0,7	кераміка	—	
183	2/1968, д. II	ов.	4,8×1,5	1,2	кераміка, кістки тварин	—	яма для випалу та збережен- ня вугілля
184	з.п. 1/1968, д. II	ов.	1,1×1,8	?	кераміка, попіл	—	
185	3/1968, д. II	—	1,6×1,2	0,7		?	
186	4/1968, д. II	—	1,6×0,8	0,65	попіл, вугілля	?	
187	з.п. 2, 1968, д. II	—	?	0,55	—	?	
188	5/1968, д. 2	прямокутна	3×1,5	?	кераміка, кістки	XII — XIII ст.	
189	6/1968, д. 2	ов.	1,2×0,8	0,7		?	
190	з.п. 1968, д. II	окр.	1,5	0,45	кераміка, попіл	XII — XIII ст.	
191	7/1968, д. II	ов.	2,5×1,5	0,75	кераміка, печи- на	—	

Д о д а т о к 2

Визначення викопних кісток з поселення поблизу с. Комарівка

Назви тварин	Викопні кістки				Разом кісток	Разом особин
	череп	хребет	кінцівки	інші		
<i>Свійські тварини</i>						
Свиня свійська	41	2	18	3	64	17
Коза або вівця	12	4	29	6	51	8
Бик свійський	58	8	60	15	141	6
Кінь	24	4	49	5	85	5
Собака	9	1	10	1	21	3
Кішка	1	—	2	—	3	1
<i>Дикі тварини</i>						
Вовк	31	2	49	5	87	4
Косуля	3	4	—	—	7	3
Олень	3	—	—	—	3	2
Лисиця	4	—	—	—	4	2
Заєць	1	—	3	—	4	1
Свиня дика, кабан	2	—	4	—	6	2
<i>Риби</i>						
Сом	1	—	1	—	2	2

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
ИАК	— Императорская Археологическая комиссия
КСИА	
АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
Праці КІМ	— Праці Київського Історичного музею
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ I. Поселення поблизу села Комарівка	5
1.1. Топографія, характеристика культурного шару, планування	5
1.2. Поселення давньоруського часу	9
1.2.1. Житла та господарські споруди	9
1.2.2. Виробничі комплекси	24
1.2.3. Речовий матеріал	27
1.3. Поселення другої половини XIII — XV ст.	38
1.3.1. Житла та господарські споруди	38
1.3.2. Виробничі комплекси	44
1.3.3. Речовий матеріал	44
1.4. Матеріали інших хронологічних періодів	48
1.5. Могильник поселення поблизу села Комарівка	49
Розділ II. Поселення поблизу села Озаричі	56
2.1. Топографія, характеристика культурного шару, планування	56
2.2. Поселення XII — першої половини XIII ст.	56
2.3. Поселення другої половини XIII — XIV ст.	63
2.4. Матеріали інших хронологічних періодів	83
Розділ III. Питання хронології	86
3.1. Хронологія Комарівського поселення	86
3.2. Хронологія Озаричького поселення	88
Розділ IV. Господарство	90
4.1. Сільське господарство та промисли	90
4.2. Ремесло	92
4.3. Деякі питання виробничої спеціалізації поселень	95
Висновки	98
Додатки	101
Додаток 1. Поселення поблизу с. Комарівка. Ями	101
Додаток 2. Визначення викопних кісток з поселення поблизу с. Комарівка	108
Список скорочень	109

Наукове видання

БЕЛЯЄВА *Світлана Олександрівна*

КУБИШЕВ *Анатолій Іванович*

ПОСЕЛЕННЯ
ДНІПРОВСЬКОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
X — XV ст.

(за матеріалами поселень
поблизу сіл Комарівка та Озаричі)

Художній редактор *І. П. Савицька*

Технічний редактор *Т. С. Березяк*

Коректор *О. Є. Челок*

Оператори *Л. М. Дзендзеловська, Н. А. Заколюдяжна*

Комп'ютерна верстка *Л. М. Баклашовой*

Здано на складання 18.02.95. Підп. до друку 19.05.95. Формат 70×108/16. Папір офс. № 2. Гарн. Таймс. Друк. офс. Ум.-друк. арк. 9,8. Ум. фарбо-відб. 10,33. Обл.-вид. арк. 10,68. Зам.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Наукова думка».
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Віддруковано на виробничо-видавничому комбінаті "Патент",
294013 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101.